1919

Eesti Sõjamuuseum

kindral Laidoneri Muuseum

1993

1941. AASTA EESTIS

EESTI SÕJAMUUSEUMI – KINDRAL LAIDONERI MUUSEUMI AASTARAAMAT

6/2006

Eesti Sõjamuuseum –
kindral Laidoneri Muuseum
2007

1941. aasta Eestis
Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi
Aastaraamat
6/2006

Koostaja ja toimetaja: Toomas Hiio
Resümeede tõlge: Kristjan Luts
Keeletoimetaja: Katre Koit
Korrektuur: Krista Parve
Kujundus ja teostus: Kadi Pajupuu

Autoriõigus
© Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum
© Estonian War Museum – General Laidoner Museum, 2007

© Artiklite autoriõigus – autorid, 2007
Teostus © SE&JS, Tallinn, 2007

Trükk Tallinna Raamatutrükikoda

ISSN 1406-7625
ISBN 978-9985-9822-2-8

Year 1941 in Estonia / Yearbook 2006
Estonian War Museum – General Laidoner Museum

Published and printed in Estonia, 2007

SISUKORD

SAATEKS

Armas lugeja!

Kindral Laidoneri Muuseum kannab alates märtsist, pärast kaitseministri 20. märtsi 2006. a. määruse nr. 7 jõustumist, uut nime: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum. Uus nimi võib pealiskaudsel vaatlusel tunduda ehk küll pikk ja kohmakas, ent kui analüüsida, siis osutub see ainuõigeks. Meie muuseumi eesmärgiks on Eesti sõjaajaloo materjalide kogumine, talletamine, eksponeerimine ja teaduslik uurimine. Nii oli see ka meie õigusliku eelkäija Vabadussõja Muuseumi puhul, mis asutati 1919. aastal ja mis hiljem nimetati ümber Sõjamuuseumiks. Et meie sõjaajaloo tähtsündmus on Vabadussõda, siis loomulikult pole meie muuseumi nimes tarvis maha salata ka Sõjavägede Ülemjuhatajat kindral Laidoneri. Seda enam, et muuseum paikneb hoones, mis oli kindralile koduks. Tagatipuks on nimetus arusaadava täpsusega tõlgitav teistesse keeltesse.

Olles hakanud asju õige nimega nimetama, pingutasime 2006. aastal ka materiaalse poole kordasaamise nimel. Peamine tähelepanu koondub nüüd kapitaalremondi ja renoveerimistööde lõpuleviimisele 2007. aastal, milleks asjakohased ettevalmistused on sooritatud. Ehitustööde ajaks on muuseum ilmselt külastajatele suletud, kuid ettevalmistustöö püsiekspositsiooni paigaldamiseks ei katke.

Kogud ja näitused

Muuseumi kogud on 2006. aastal tublisti täienenud, paraku ei ole olnud võimalik kogudesse hankida relvi ilma relvahoidla valmisehitamise tingimust täitmata. Relvakogu kiduruse tõttu oleme näituste korraldamisel koos töötanud teiste muuseumitega, eriti tahan esile tõsta Kaitseliidu Muuseumi ja Ajaloomuuseumi. Tänu viimasele võime eksponeerida vanemat relvastust. Minu jaoks isiklikult pakub pikantset rõõmu asjaolu, et 1946. aastal arreteeriti NKVD poolt mu vanaisa Helmut Tarand, keda süüdistati soovis just nende vintpüsside abil kukutada Nõukogude kord.

Muuseumi ekspositsioon ja kogud täienesid Jüri Kotšinevi loodud dioraamiga „Narva lahing 1700". Samuti deponeeriti muuseumis Mereväe poolt

annetatud admiral Pitka hõbedast teeserviis. Tänu Kaitseväe Logistikakeskusele oleme nüüdseks ka pea täieliku vormi- ja vormielementide kogu haldajaks. Loomulikult on puudus sõjaeelse perioodi vormidest, kuid ka neid oleme püüdnud jõudumööda omandada nn. järelturult.

Näitustest tasuks aastaraamatu kontekstis esile tuua Külma Sõja näitust, mis on populaarne just kooliõpilaste seas ja mille materjalide põhjal avaldame paralleelselt aastaraamatuga muuseumi toimetiste sarjas ka Kristjan Lutsu kogumiku „Eesti ja külm sõda". Suvel avati muuseumi ruumides Juhan Raudsepa sõjamonumentide ja nende kavandite näitus „Pühendus sõdurile", mille koostas Marika Reintam. Ida-Viru ning Tartu maakondadesse saatis muuseum rändnäituse kindral Aleksander Tõnissoni teenetemärkidest. Välisministeeriumi aitasime näituse „August Rei 120" ning Naiskodukaitset rahvusvahelise näituse „Õed Soome lahe kahelt kaldalt" korraldamisel.

Lisaks mainituile eksponeeriti muuseumis 2006. a. kaks väiksemat foto- ja pildinäitust: kevadel, seoses Eesti lennuväe ajaloo konverentsiga, panime üles näituse Ameerika Ühendriikides Washingtoni osariigis elava eesti sõjaajaloolase Arvo Lembit Vercameri joonistatud lennukipiltidest. Tema on kaasaegseid digitaalseid võimalusi kasutades üles joonistanud kõik Eesti kaitseväe registris aastatel 1918–1940 olnud lennukid, mille seast tehtud pildivalik pakkus väärtuslikku tuge lennuväekonverentsi ettekannetele. Sügisel, seoses koostöökonverentsiga „1941. a. Eestis" eksponeerisime mittetulundusühingule S-Keskus kuuluvad värvifotod 1941. aasta sõjasündmustest Eestis, Lätis ja Leedus. Need pildid tegi Agfa värvifilmile sel ajal *Wehrmacht*'i 291. jalaväediviisi fotograafina teeninud Georg Gundlach, kes valiku pilte S-Keskuse palvel negatiividelt paberile ilmutas. 65 aasta taguse värvifoto kvaliteeti saab nüüd igaüks Eesti Sõjamuuseumis vaadata.

Konverentsid ja teadusprojektid

Muuseumi teadustööga seotud ürituste avalöögiks oli plaaniline konverents jaanuaris, mis oli pühendatud maailma vanima järjepidevalt tegutseva armee – Vatikani Šveitsi Kaardiväe – 500. sünnipäevale. Traditsiooniline kevadkonverents oli pühendatud Eesti lennuväe ajaloole.

Sügisel pidasime kaks konverentsi: muuseumi vabatahtliku kaastöölise professor Vello Salo initsiatiivil korraldatud konverents aktuaalsel teemal „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944", mida avasõnavõtuga austas ka Eesti Vabariigi peaminister, keskendus põhiliselt kontradmiral Johan Pitka tegevusele viimase vastupanu organiseerimisel Tallinnas 1944. a. sügisel. Seonduvalt 135 aasta möödumisega admiral Pitka sünnist publitseerime selle konverentsi materjalid eraldi väljaandena muuseumi toimetiste sarjas.

Oktoobri lõpus, ajastatuna 1941. aastal Eesti pinnal toimunud sõjategevuse lõpu 65. aastapäevale, korraldasime koostöös mittetulundusühinguga S-Keskus

rahvusvahelise konverentsi 1941. aasta sõjasündmustest Eestis. Selle konverentsi materjalid moodustavad suurema osa käesoleva aastaraamatu sisust. Märkimist väärib ka sõjaajaloolase ja ohvitseri Rein Helme mälestuskonverents, mille rahvusvahelise taseme tagasime koostöös Riigiarhiiviga.

Muuseumi teadustöö olulise osa moodustavad mitu kaugema perspektiiviga projekti, mille täitmise põhiraskust kannavad asjahuvilised väljastpoolt muuseumi personali, jättes muuseumile vaid suunava ja teaduslikult konsulteeriva rolli. Siinkohal nimetatagu Teises maailmasõjas langenud eesti sõjaväelaste andmebaasi koostamist, mille põhitäitjaks on doktor Vello Salo ning mille avaliku väljundina avaldasime koostöös kultuuriministeeriumi ja Saksa Sõjahaudade Hoolde Liiduga 2006. a. juunis muuseumi kodulehel Eestis asuvatele Saksa sõjaväekalmistutele maetud eesti sõjaväelaste nimekirja.

2007. aastal algatasime suurema projekti Eesti Vabariigi ohvitseride matrikli (1918–1940 (1944) koostamiseks. Õieti on eesti ohvitseride nimekirju koostatud juba ligi 20 aastat, märkimist väärib 1993. a. Vello Salo poolt Kanadas publitseeritud Eesti kaadriohvitseride nimekiri 1938. a. seisuga, kuid täieliku tulemuseni pole veel päriselt jõutud. Nüüd on aluseks võetud mahukad arhiivimaterjalid ning praegu näib, et projekt saab järgmisel aastal täidetud. Koostamise põhiraskust kannab vabatahtlik sõjaajaloohuviline Ülle Kraft. Käesolevas aastaraamatus ilmub temalt selle projekti osana ülevaade Saksa sõjaväe eesti piirikaitserügementide ohvitseridest aastal 1944. Töös on ka aastatel 1944–1994 Eesti territooriumil asunud Punaarmee ja Nõukogude Armee väekoondiste ja väeosade väljaselgitamine ning nendest ülevaate koostamine (Jüri Pärn). Eeltöö on alanud Vabadusristi kavaleride täieliku biograafilise leksikoni valmimiseks Vabadussõja 90. aastapäevaks, koostajaks Mati Strauss.

Aastaraamatust lähemalt

Põhiosa käesoleva aastaraamatu sisust moodustavad eelpool nimetatud konverentsi ettekannete põhjal kirjutatud artiklid, mis on pühendatud 1941. aasta sõjasündmustele Eestis. Konverents ja seega ka ettekanded keskendusid kolmele kitsamale ajaloovaldkonnale 1941. aasta Eesti kontekstis: sõjaajaloole, institutsioonide ajaloole ja inimsusevastaste kuritegude ajaloole.

Lisaks ettekannete põhjal valminud artiklitele on aastaraamatusse lisatud kaks uurimistööd muuseumi kaastöölistelt. Filosoofiadoktor Leho Lõhmus käsitleb omavalitsuse ja Nõukogude okupatsiooniväe suhteid aastatel 1940 ja 1941 peamiselt Tallinna ja Nõmme näitel, keskendudes hoonete ja maavalduste ülevõtmisele Eestisse toodud Punaarmee vägede poolt ning sellest tulenenud suhetele Eesti riigi ja omavalitsuse asutuste ning eraisikutega. Magister Ülle Krafti pikem uurimus, mis puudutab 1944. aastal formeeritud Saksa sõjaväe eesti piirikaitserügementide ohvitserkonda ja ohvitseride saatust pärast Eesti taasokupeerimist Punaarmee poolt, on aastaraamatu üldteemaga

mõnevõrra nõrgemini seotud. Kuigi piirikaitserügementide formeerimine ja ka piirikaitserügementide ohvitseride hilisem saatus on samuti ju Teise maailmasõja ja Eesti okupeerimise tagajärg. Ülle Krafti artikli lisaväärtuseks võib kahtlemata pidada seda, et olemata elukutseline ajaloolane, suudab ta oma uurimistöös avada aspekte, mis traditsioonilises Eesti sõjaajalooteaduses on professionaalse rutiini tõttu sageli märkamata jäänud.

Sõjaajaloolisite artiklite hulka käesolevas raamatus kuulub Toomas Hiio artikkel lahingutest Eestis 1941. aastal, mis keskendub põhiliselt sõjategevusele Punaarmee ja Saksa armee väekoondiste vahel Eesti pinnal 1941. aastal. Pikema tagasivaate teeb autor ka 1941. aastal Eestis asunud Punaarmee väekoondiste Eestisse paigutamise ajaloole – alates 23. augustil 1939 Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel sõlmitud mittekallaletungilepingu salaprotokolli tingimustest lähtuvalt Eestile pealesunnitud niinimetatud baaside lepingu järgi 1939. a. sügisel Eestisse paigutatud Punaarmee baasidest ning Eesti okupeerimisest 1940. aastal kuni vahetult Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja algusele eelnenud väekoondiste ümberpaigutamiseni ja muudatusteni kõrgematel Nõukogude Liidu sõjaväelise juhtimise tasanditel. Ülevaade sõjategevusest põhineb uuematele uurimistöödele Saksamaa, vähemal määral ka endise Nõukogude Liidu arhiivimaterjalidega ja on niisuguse käsitlusena eesti keeles esmakordne.

Sõjaajaloo detailsemaid küsimusi on käsitlenud ka kõik kolm välisautorit. Soome ajaloolane doktor Juha Pohjonen Joensuu ülikoolist on läbi töötanud materjalid 1941. aasta suvel Eestist Soome saadetud Nõukogude langevarjuritediversantide kohta Soome arhiivides. Nende langevarjurite hulgas oli nimetamisväärsel arvul ka okupeeritud Eesti Vabariigi kodanikke või elanikke. Ehkki diversantide tegevus Soomes ei täitnud neile pandud sõjalisi eesmärke, oli sellel üks kurb kõrvaltulemus — soomlaste teatav pettumus Nõukogude okupatsiooni alla sattunud „hõimuveljetes", kellele varem kogu südamest kaasa tunti.

Murmanski Riikliku Pedagoogilise Instituudi üldajaloo kateedri dotsent ajalookandidaat Aleksander Tšapenko käsitleb Vene arhiivide materjalide põhjal endise Eesti sõjaväe reorganiseerimist Punaarmee 22. eesti territoriaalkorpuseks aastatel 1940–1941. Ehkki Aleksander Tšapenko poolt läbitöötatud materjale on saanud kasutada ka eesti uurijad mõned aastakümned tagasi, on niisugune ülevaade eestikeelse artiklina esmakordne, mille väärtust suurendab veelgi asjaolu, et tänapäeval on eesti uurijate ligipääs Aleksander Tšapenko kasutatud materjalidele ülimalt komplitseeritud.

Läti Okupatsioonimuuseumi teadur, magister Uldis Neiburgs kirjeldab NKVD läti hävituspataljonide formeerimist ning eriti nende tegevust Eestis pärast sõjategevuse kandumist Eesti pinnale peaasjalikult Läti arhiivides asuvate venekeelsete materjalide põhjal. Kuid ta tugineb ka lätikeelsele kirjandusele ja mälestustele, mis läti keele mitteoskamise tõttu eesti ajaloolaste poolt on

seni Eestis teaduskäibesse toomata. Uldis Neiburgs ei piirdu ainult ülevaatega sündmustest, vaid vaatleb ka erinevaid hinnanguid läti hävituspataljonide tegevusele erinevate autorite poolt minevikus ja tänapäeval ning esitleb 2. läti töölispolgu staabiülema Georgs Broziņši sõjapäeviku nõukogudeaegse publitseerimise näitel nõukoguliku ajaloovõltsimise mehhaanikat.

Sõjaajaloo valdkonna lõpetab Tiit Noormetsa artikkel suvesõjast Eestis. Selle termini all mõistetakse tavaliselt eesti metsavendade ja hiljem Omakaitse üksuste võitlust Nõukogude okupatsioonivõimu vastu eriti pärast 1941. aasta juuniküüditamist, kuid ka koostegutsemist juuli keskpaigaks Eestisse jõudnud Saksa vägedega. Tiit Noormets puudutab oma artiklis nii „Erna" salga tegevust kui ka Saksa väekoondiste otseses alluvuses olnud eesti vabatahtlike üksikväeosade võitlusi 1941. a. suve ja sügise Eestis. Et nii paguluses kui ka taasiseseisvumise järgses Eestis on suvesõjale pühendatud arvukalt uurimusi, dokumendipublikatsioone ja mälestusi, mis enamikule sõjaajaloohuvilistele Eestis on hästi tuntud, käsitleb Tiit Noormets teemat oma siinses artiklis mõnevõrra üldisemalt, pööramata tähelepanu suurele hulgale detailidele, millest väikeste üksuste sissivõitlus ülekaaluka vaenlase vastu tegelikult ju koosneb.

Institutsioonide ajaloole 1941. aasta Eestis on pühendatud kaks artiklit. Peeter Kaasik vaatleb oma uuemate uurimistööde kokkuvõttena Nõukogude võimusüsteemi lagunemist Eestis ja Nõukogude asutuste evakueerimist Venemaale. Ehkki ka neist asjadest on eriti nõukogudeaegses ajalookirjanduses palju juttu, on seni puudu jäänud tänapäevasest üldistusest. Praeguseks ilmunud eestikeelse kirjanduse põhjal ei ole kujunenud selget ülevaadet käsuliinidest, õigusaktidest ja sellest tulenenud tegevusest nii juhtimisstruktuuride moodustamisel kui ka konkreetsete tegevuste suunamisel, nagu seda olid hävituspataljonide moodustamine, mobilisatsioon ja evakuatsioon. Loodetavasti aitab Peeter Kaasiku artikkel seda lünka nüüd mõnel määral täita. Nii Peeter Kaasik kui ka Juha Pohjonen on uurinud ka konkreetsete otsuste ja tegevuste kooskõla tol ajal kehtinud rahvusvahelise sõjaõigusega.

Magister Indrek Paavle artikkel käsitleb alguses Saksa sõjaväe okupatsiooniasutustele ja hiljem Saksa tsiviilokupatsioonivõimu Eestimaa Kindralkomissariaadile allunud kohaliku administratsiooni, Hjalmar Mäe juhitud Eesti Omavalitsuse ametisseseadmist ja funktsioone. Erilist tähelepanu pöörab autor aga Eesti Omavalitsuse ja selle allasutuste isikkoosseisu komplekteerimisele. Autor jõuab järeldusele, et võimutipust mõni aste allpool asuv ametnikkond komplekteeriti olulises osas meestega, kes olid kõrgemad riigiametnikud Eesti Vabariigis, kuid olid teenistusse jäetud ka esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal.

Meelis Maripuu artikkel kuulub inimsusevastaste kuritegude ajaloo valdkonda ning käsitleb 1941. aasta juuniküüditamist ja sellele järgnenud väiksemaid küüditamisoperatsioone Eesti saartelt. Ehkki ka juuniküüditamist on

alates 1941. aastast ja eriti pärast Eesti taasiseseisvumist väga põhjalikult uuritud, on eelkõige keskendutud ohvrite arvu, isikute ja nende saatuse kindlakstegemisele. Meelis Maripuu seevastu kirjeldab lähemalt küüditamise läbiviimise korraldust ning asutusi, insitutsioone ja isikuid, kes sellesse olid kaasatud. Nii on ta suutnud lisada sellesse esmapilgul ammendatud uurimisvaldkonda mõndagi uut.

Aastaraamat 2006 on sarnaselt eelmistega rikkalikult illustreeritud — nii fotode kui ka dokumendireproduktsioonidega. Kuigi konservatiivne huviline võib seda pidada lugejamenu püüdmiseks, mida ta ju osaliselt ongi, ei ole põhjus mitte ainult selles. Uuema ajaloo puhul aitavad nii fotod kui ka dokumendid, mida me ilma vaevata lugeda mõistame, ajastu tegelikkust palju selgemini silme ette manada, kui seda kunagi suudaks ükskõik kui hästi kirjutatud tekst.

Head lugemist!

Indrek Tarand
Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi direktor

Toomas Hiio
Teadusdirektor
Koostaja

Hotelli „Palace" ruumidesse asus 21. juunil 1940 NSVL lennuväe staap, kõrvalasuva kino „Gloria Palace" ruumidesse peatselt aga NSVL mereväe staap. Hoonete ees Vabaduse platsil polnud „revolutsioon" veel lõppenud. V. Trei erakogust.

OMAVALITSUSE JA KOHALIKU GARNISONI SUHETEST 1940–1941

Leho Lõhmus

Eelmises aastaraamatus vaatlesime garnisoni ja omavalitsuse suhteid Nõmme linnas 1920.–1930. aastatel.[1] Need olid vastastikku kasulikud koostöösuhted nii institutsioonide kui ka inimeste tasandil. 1940. aastal asendus oma kaitsevägi võõrvägedega ja kõik muutus. Tsiviliseeritud ja haritud sõduri asendas järk-järgult kohalikku oludesse ja inimestesse umbusuga või lausa vaenulikult suhtuv umbkeelne ja harimatu soldat. Järgnevalt püüamegi vaadelda seda uut olukorda Tallinnas ja Nõmmel, laiendades teemat näidetega üle terve Eesti, niipalju kui lünklikud arhiiviandmed seda lubavad. Peaaegu kõik siin kasutatud dokumendid kannavad märget „salajane" või „täiesti salajane" ning polnud kunagi mõeldud ajaloouurijate kätte sattuma. See puudutab eelkõige Eesti Riigiarhiivi Tõnismäe filiaalis säilitatavat kirjavahetust ENSV valitsusorganite ja okupatsiooniarmee institutsioonide vahel,[2] millise säilimine on asjaosaliste äärmine lohakus. Muidugi, nende endi seisukohalt võttes.

PUNAARMEE OKUPEERIB EESTI

28. septembril 1939 sõlmitud Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vahelise vastastikuse abistamise pakti alusel toodi Eestisse 25 000 Punaarmee sõdurit. See oli Eestile sõja ähvardusel pealesunnitud leping, mille sõlmimata jätmine oleks tähendanud NSV Liidu relvajõudude sissetungi.[3] Punaarmee sai maa-alad lennubaaside rajamiseks Saare- ja Hiiumaale, Haapsalu ümbrusse ning mereväebaasi Paldiskis. Eesti piiri taga oma tundi oodanud 8. armee 65. erilaskurkorpus (ülem diviisikomandör, hiljem kindralleitnant Aleksander Tjurin, kes 11. juulil 1940 edutati 8. armee juhatajaks) ja selle staap paigutati Kingissepa (Jamburgi) linnast ümber Haapsallu. Eesti mehitati korpuse koosseisu kuulunud 16. laskurdiviisi (ülem brigaadikomandör, hiljem kindralmajor Ilja Ljubovtsev) üksuste ning soomus-, lennu- ja mereväeosadega.[4]

---

[1] Lõhmus, Leho. Militaarne dislokatsioon ja omavalitsus Nõmme linna näitel. Laidoneri Muuseumi Aastaraamat nr. 5. Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum. Viimsi, 2006, lk. 83–93.
[2] Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF), f. 1, n. 1, s. 311.
[3] Balti laevastiku juhataja V. Tributsi käskkiri Eestisse sissetungiks kandis kuupäeva 29. sept. 1939 ja seda oleks rakendatud kohe peale Eesti-poolset äraütlemist. Publitseeritud: Lõhmus, Leho. Ühe käskkirja jälgedes. Laidoneri Muuseumi Aastaraamat nr. 3. Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum,Viimsi, 2004, lk. 155–156.
[4] Ilmjärv, Magnus. Soviet military bases in Estonian territory in 1939–1940. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk. 16.

16. juunil 1940 esitas Nõukogude Liit Eestile noodi nõudmisega täiendavate väeosade sissetoomiseks. Analoogiline noot oli 14. juunil esitatud Leedule ning 16. juunil ka Lätile. Niisuguse kiire sammu põhjustas ilmselt Saksa vägede oodatust suurem edu Läänerindel ning Pariisi langemine 14. juunil. Nõukogude Liidu juhtkond mõistis, et varem või hiljem peab tulema kokkupõrge kahe suurvõimu vahel ja oma läänepiirid tuleb kindlustada. Kolm iseseisvat Balti riiki ei sobinud nendesse plaanidesse. 17. juuni hommikul sõlmiti Narvas Eesti Sõjavägede Ülemjuhataja kindral Johan Laidoneri ning Leningradi sõjaväeringkonna ülema armeekindral Kirill Meretskovi vahel protokoll, mille alusel anti Punaarmeele baasideks ja majutuseks täiendavad Eesti piirkonnad. Lisaks 16. laskurdiviisile toodi Eestisse 11. ja 90. laskurdiviis, mis anti 65. erilaskurkorpuse koosseisu, 1. laskurkorpus 24. ja 56 laskurdiviisiga ning 19. laskurkorpus 42. ja 49. laskurdiviisiga. Lisaks baseerus Eestisse ümber ka 13. kergetankibrigaad.[5] Kokku oli neis üksustes vähemalt 72 000 meest (à 12 000 meest jalaväediviisis, lisaks laskurkorpuste juhatused ja soomusväed), mis mitmekordselt ületas Eesti kaitseväe (kolm rahuaegset kadreeritud diviisi + formeerimisjärgus 4. diviis, ca 16 000 meest). Lisandusid Balti laevastiku ja punalennuväe üksused. 21. juunil 1940 viidi nende ülekaalukate jõudude toetusel ja Andrei Ždanovi taktikepi all läbi „töörahva revolutsioon". Läbemata kauem oodata, toodi juba samal päeval Tartusse üle ka 8. armee staap,[6] kuid juba päev varem, 20. juunil, kolis Kroonlinnast Tallinna Punalipulise Balti laevastiku sõjanõukogu.[7]

EESTI KAITSEVÄE LIKVIDEERIMINE

Nii oli Eestis 1940. aasta juunis käivitatud kaks protsessi: uute Punaarmee väeosade sissetoomine ning Eesti kaitseväe likvideerimine ja selle ümberformeerimine 22. territoriaalseks laskurkorpuseks. Lõppeesmärk oli tegelikult üks – ühtse Punaarmee kujundamine. Kõik, kes Eesti kaitseväest sinna ei kõlvanud (või arvati mitte kõlbavat), vallandati, arreteeriti ja saadeti vangilaagrisse või hukati. Nõmmel paiknenud Pioneerpataljon likvideeriti ja selle asemele moodustati korpuse 202. üksik-sapöörpataljon. Osa koosseisust viidi üle 180. ja 182. diviisi vastavatesse sapööripataljonidesse. Lõpetati ohvitseri- ja allohvitseride kogude tegevus. Nagu teisteski väeosades, nii viidi ka siin sisse komissaride ametikohad. Kõik eestlastest komandörid jaotati poliitkoosseisu vahel nimeliselt järelevalveks ja agentuuriandmete hankimiseks.[8] Komissaride ülesandeks oli seega nii „poliitilise kasvatustöö" tegemine kui ka poliitiliselt ebausaldusväärsete inimeste väljaselgitamine ja elimineerimine. Peagi algasidki

[5] Samas, lk. 28–29. 17. juuni 1940. protokoll. Eesti Riigirhiiv (edaspidi ERA), f. 515, n. 1., s. 168, l. 2, 3.
[6] Samas.
[7] Hiio, Toomas. Combat in Estonia in 1941. Estonia 1940–1945, lk. 414. Viidet Balti laevastiku juhtkonna ületoomisest Tallinnasse 20. juunil 1940 vaata: Трибуц, Владимир. Балтийцы сражаются. Москва, 1985, с. 7. Niisuguse aktsiooni läbiviimine enne „töörahva revolutsiooni" oli muidugi tõsine „tööõnnetus".
[8] Talvak, Th. Pioneerpataljon 1940–1941. Inglismaa, 1950. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu, f. 18, n. 1, s. 4, l. 8.

arreteerimised, mis teostusid ilma vormilise kirjaliku juurdluseta. Arreteerijaks oli alati üks poliitjuht korpuse staabist. Kõik arreteeritud viidi Nõmmelt Tallinna ja nende teenistuskiri väeosas lõpetati.[9]

1941. aasta maikuu esimesel nädalal viidi pataljon Värskas asunud välilaagrisse. See oli kogu koosseisule suureks üllatuseks, kuna tavaliselt oldi suviti laagris Jägalas. Pataljoni asupaika jäeti ruumide valveks vaid üks rühm ühe komandöri ja poliitjuhiga.[10]

Üha uued Punaarmee üksused vajasid majutamiseks ruume, Eesti väeosad Tallinnas tõsteti oma kasarmutest välja ja majutati osaliselt koolimajadesse ja osaliselt Männiku laagrisse. Võib vaid lisada, et Pioneerpataljonil vedas – nemad jäeti ühena vähestest vanasse asupaika. Pole ka imestada – väeosa kasarmud, ümberehitatud I maailmasõja-aegsed barakid, olid võrdlemisi viletsas seisukorras. See ei takistanud 1940. aasta augustis samadesse kasarmutesse majutamast lisaks veel Kalevi-, Scouts- ja 10. üksik-jalaväepataljoni. Pioneerpataljoni korrapidaja-ohvitseri asemele tuli nüüd määrata ühise nimetusega Nõmme garnisoni korrapidaja-ohvitser.[11]

PUNAARMEE HÕIVAB MAJAD

Kuid uute võimumeeste vajadustel polnud piire. Komandöride ja üksuste majutamiseks nõuti lisapinda. Nende hankimine pandi vastavalt Riigikaitseliste sundkoormatiste seaduse § 78-le Sõjavägede Varustusvalitsuse ülemale.[12] Varustusvalitsuse ülem kolonel Johannes Martins saatis 18. juunil 1940 telegrammi vastava korraldusega kõigile linna- ja maavalitsustele.[13] Kontroll omavalitsuste tegevuse üle ning pindade tegelik üleandmine vene sõjaväevõimudele pandi sõjaväeringkondade ülematele, kelle üle pidasid kõrgemat järelevalvet vastavate diviiside ülemad. Aktid tuli koostada eesti ja vene keeles, kusjuures akti algvariant pidi jääma omavalitsusele, ärakirjad vastavalt Varustusvalitsusele ning kohuslasele.[14] 30. juunil 1940 toimus sõjaministri II abi kindralmajor August Traksmaa juures nõupidamine, kus täpsustati muuhulgas, missuguseid hooneid võib Punaarmeele üle anda. Rõhutati, et „staapide, politsei ja omavalitsuse ruume tuleb kaitsta ja selgitada, et riiklikud asutused peavad takistamatult suutma töötada”, seevastu „koole võib anda”. Punaarmeesse tuleb suhtuda sõbralikult, sest „see ei ole mitte okupeerimine, vaid meie riiklikud ja teised asutused peavad jääma puutumatult püsima, samuti sõjavägi”.[15]

Lisaks rõhutati, et eeskätt tuleb anda riigi hooneid ja mööbli andmine pole kohustuslik. Sealjuures „tuleb säilitada meie relvastust ja varustust”. Kogu

[9] Samas, l. 12. Autori andmetel arreteeriti pataljonist kokku 16 isikut.
[10] Samas, l. 15.
[11] Nõmme Garnisoniülema käskkiri nr. 2, välja antud 26. augustil 1940. ERA, f. 1788, n. 1, s. 2, l. 13. Eesti väeosade väljatõstmisest vt. ka Lisa 2. Kaitseliidu majad koos maa-alaga Kaarli t. 8, 10 ja Wismari 1 anti üle eraldi valitsuse otsusega 26.06.40. ERA, f. 31, n. 2, s. 1037, l. 15.
[12] Riigikaitseliste Sundkoormatiste Seadus. Seaduste kogu IV. Riigikaitse. Kohtuministeeriumi väljaanne, 1940, lk. 149.
[13] Var. Val. ülema kol. J. Martinsi telegramm 18.06.1940 kell 12.13. ERA, f. 516, n.1, s. 168, l. 3,4.
[14] Var. Val. ülema kiri diviisi ülematele nr. 206, 20. juuni 1940. Samas, l. 7.
[15] Kokkuvõte arutlusest 30.06.40. sõjaministri II abi kindralmajor Traksmaa juures. Samas, l. 73,74. Teistsugune mulje toimuvast jäi Soome saadikul Eestis Paavo Juho Hynnisel. Saadik oli muidugi ka palju vabam oma arvamuse avaldamisel. (Vt. Lisa 1.)

selle protsessi paremaks korraldamiseks tuli linnadesse, kus Eesti väeosa puudus, määrata komandandid, kusjuures „Kaitseliidus teenivaid ohvitsere mingisuguste ülesannetega sel alal ei saa siduda, sest Kaitseliit saadetakse laiali".[16]

Eesti sõjaväeasutuste likvideerimise käigus 1940. aasta sügisel pandi need kohustused ENSV kommunaalmajanduse rahvakomissarile, kes kerkinud küsimused pidi lahendama mereväeüksuste osas Balti laevastiku juhataja viitseadmiral Vladimir Tributsiga ning maaväeüksuste osas 65. laskurkorpuse uue ülema kindralmajor Nikolai Šestopaloviga. 1940. aasta detsembris esitas NKVD Piirivalvevägede Balti ringkonna ülem kindralmajor Konstantin Rakutin nõude, et piirivalveosade majutamine kooskõlastataks otse temaga. See nõudmine Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi EK(b)P) Keskkomitee poolt ka rahuldati.[17]

Punaarmee sai valdavalt parimad ruumid, mis linnas olid. Sõjaministri II abi aruande järgi oli Tallinnas juba 1. augustiks 1940 neile antud ca 1/3 keskküttega majadest (172 maja 453-st), kokku oli „evakueeritud", s.t. oma kodudest välja tõstetud 4174 inimest. Kahjuks ei selgu dokumendist, kas Tallinn oli arvestatud koos Nõmmega või ilma.[18] Küll on teada, et Nõmmel läks 1940. aasta suvel Punaarmee käsutusse endine Saksa Algkooli hoone Raudtee 68 ja Rahumäe Algkooli hoone Vabaduse puiestee 50. Esimene oli peale sakslaste lahkumist 1939. aastal niigi tühi, kuid Rahumäe kooli lootis linnavalitsus tagasi saada, lubades seal asuva tankibrigaadi ümber paigutada eramajadesse.[19] Lisaks oli Nõmmel Punaarmee käsutusse antud sealsed restoranid „Talveaed" (Raudtee 11), „Tokio" (Jaama 6), „Palais Royal" („Silva"; Raudtee 64), Majaomanike Seltsi restoran (Männi 2), „Nõmme" (Pärnu mnt. 129) ning lisaks kino „Endla" (Vana-Pärnu mnt. 1, praegune Nõmme Kultuurikeskus).[20] Johannes Vares-Barbaruse marionettvalitsuse sotsiaalministri Neeme Ruusi otsusega tühistati 28. juulil 1940 keeld Nõmme sanatooriumi üleandmiseks Punaarmeele.[21] Kas sanatoorium ka tegelikult üle anti, dokumentidest ei selgu.

Võrdluseks võiks tuua Kuressaare, kus olukord oli veelgi drastilisem – jaanuaris 1941 oli linna elamispinnast, 64 650 ruutmeetrist, antud Nõukogude Liidu sõjaväeosadele 23 500 m^2, sõjaväelaste perekondade majutamiseks 6000 m^2 ja sõjaväe äriruumideks 650 m^2, s.t. pool linna elamufondist oli tsiviilkäibest väljas. Lisaks oli 8700 m^2 antud ladude, tallide, garaažide jms. jaoks.[22] Pärnus oli 1941. aasta kevadel Punaarmee käes 35 146 m^2 elamispinda ehk 14,5% kogu

---

[16] I diviisi staabiülema märgukiri I diviisi intendandile 25.06.1940. Samas, l. 53. Näeme, et olukord oli võrreldes 1939. a. tublisti muutunud. Siis langes Punaarmee liikumiste ja majutuste julgestuse põhiraskus just Kaitseliidule.

[17] Need asjaolud sisalduvad K. Rakutini kirjas EK(b)P sekretärile N. Karotammele 18. dets. 1940 ning N. Karotamme kirjas Kommunaalmajanduse rahvakomissarile Orest Kärmile 4. jaan. 1941. ERAF, f. 1, n. 1, s. 311, l. 50–51.

[18] Sõjaministri II abi aruanne 7. aug. 1940.Samas, l. 1.

[19] Nimestik NSVL sõjavägedele kasutamiseks antud ENSV koolimajade kohta Tallinnas ja Nõmmel. 14. aug. 1940. Samas, l. 5.

[20] Nimestik NSV Liidu sõjavägedele antud ja antavate eramajade kohta Tallinna, Nõmme linnades ja nende lähemas ümbruses. Hooned läksid 47. laskurpolgu käsutusse. ERA, f. 14, n. 2-II, s. 164, l. 4. Sõjaminister kindralmajor Tõnis Rotbergi seletuskirja järgi tuli Punaarmee käsutusse anda just „suuremad ja avalikele asutustele kuuluvad ehitised". Samas, l. 8. (Vt. ka Lisa 2).

[21] Sotsiaalminister N. Ruusi telegramm Nõmme linnavalitsusele 28. juulil 1940. Tallinna Linnarhiiv (edaspidi TLA), f. 49, n. 1, s. 256, l. 6.

[22] Kuressaare linnapea kiri Saare maavanemale 17. jaanuaril 1941. ERAF, f. 1, n. 1, s. 311, l. 96. Kuressaares läks olukord nii kriitiliseks, et sõjaväelaste ajutiseks majutamiseks tuli kasutada isegi kohalikku Riigipanga kontorit. EK(b)P Saaremaa komitee sekretäri kiri EK(b)P KK sekretärile. Samas, l. 224.

Restorani „Talveaed" maja Nõmmel, Raudtee tn. 11 anti 47. laskurpolgu käsutusse. Erakogu.

NÕMME
LINNAVALITSUS

26 juunil 1940.

№ 22/k.

V.a. Pr. Liine Eller.

Raudtee 11.

Sv.Varustusvalitsuse Ülema telegrammi põhjal 18.juunist 1940.a. nr.206 ja Riigikaitselise sundkoormatise seaduse (SK IV 2,2) §§ 69 p.1, 78 p.1 ja 84 põhjal N õ m m e Linnavalitsus palub Teid anda sundkorras Eesti sõjaväe esindaja käsutusse N.S.V.Liidu sõjaväeosade majutamiseks Teile kuuluva ja Nõmmel . . Raudtee. . . . . tän.nr. . 11. . asuva . elamu. - . restorani. ühes kõrvalruumidega.

Ruumide ülesandmine peab toimuma 27.juunil 1940.a. kell 18,oo mis ajaks kõik selle maja elanikud on kohustatud lahkuma ühes oma mööbli ja muu vallasvaraga.

See Linnavalitsuse korraldus on Teile kohustuslik.

Linnapea.

Linnasekretär: abi

Dokument, mille alusel tuli restoran „Talveaed" vabastada vähem kui 24 tunni jooksul. Erakogu.

Restorani „Tokio" Nõmmel Jaama 6 hõivas samuti 47. laskurpolk.
Erakogu.

Eesti sõjaväe keskhaigla hoonesse Juhkentalis asus 25. juunil 1940 Punaarmee 65. erilaskurkorpuse hospidal. Tänapäeval asub siin Kaitsejõudude Peastaap.
Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi fotokogu.

elamufondist, millest 24 624 m^2 oli antud ohvitseride ja kaadriallohvitseride majutamiseks.[23]

Kuidas nende majade tühjendamine praktiliselt käis, selgub Nõmme restorani „Talveaed" näitel. Taotlus pindade eraldamise kohta oli Varustusvalitsusest Nõmme linnavalitsusele saabunud juba 18. juunil 1940. Linnavalitsus väljastas teate 26. juunil ning juba järgmise päeva õhtuks pidid elanikud olema välja kolinud.[24] Omaniku mälestuste järgi ei jõudnud nad mööblit ega enamikku majatarbeid üldse ära viia ning need lõhuti või varastati uute valdajate poolt lihtsalt ära.[25]

Kõrvuti majade ja korteritega võeti lennuväljade ja sõjaväebaaside alla terveid piirkondi, mis tuli loomulikult „puhastada" seal asuvatest taludest. See protsess algas juba septembris 1939 ja hoogustus peale Eesti okupeerimist Punaarmee poolt juunis 1940. Praktiliselt nägi see protseduur välja järgmiselt: väeosa komandör esitas oma vajadused (loe: pretensioonid) Eestis asuvale Nõukogude Liidu kaubandusesindusele (loe: luurekeskusele).[26] Viimane pidas otseseid läbirääkimisi Eesti Vabariigi välisministeeriumiga, misjärel väeosa komandör võttis aktiga maa-ala üle. Kõik küsimused kompensatsioonide ja muude rahaliste küsimuste üle lahendasid ministeerium ja esindus omavahel, kusjuures rahalised vahendid kompensatsioonide maksmiseks mahajäetud külvipindade ja muu vara eest tuli kanda ministeeriumi arvele vastavate Nõukogude Liidu sõjaväeorganisatsioonide poolt. See süsteem toimis kuni „nõukogude võimu kehtestamiseni", s.o. Eesti okupeerimiseni 1940. a. juunis. Seejärel toimisid aga esindus ja sõjavägi omatahtsi. Tulemuseks oligi see, et veel 1941. aasta kevadel olid kompensatsioonid paljudele oma maalt lahkunud (loe: välja aetud) inimestele välja maksmata. ENSV Põllumajanduse rahvakomissariaadi andmetel oldi 830 likvideeritud majapidamisele kokku võlgu 3 697 209 rubla, millest 460 tuhat moodustasid evakuatsioonikulud ja ülejäänu kompensatsioon. Aruandest selguvad ka suurimad baasipiirkonnad Balti laevastikule ning temale alluvale rannakaitsele: Pakri poolsaar – 170, Sõrve poolsaar – 97, Pakri saared – 83, Naissaar – 56 ja Suurupi – 38 likvideeritud taluga.[27] Lennuväljade alla läksid maad Ungrus Läänemaal, Võhmas Viljandimaal, Kuusikul Harjumaal (nüüd Raplamaa), Tapal ja Tartus. Neist suurim oli Tapal, kus tühjendati 32 talu.[28] On selge, et kohalikul omavalitsusel polnud nendes protsessides sõnaõigust.[29]

---

[23] EK(b)P sõjalise osakonna juhataja K. Kangeri kiri kindralmajor N. Šestopalovile märtsis 1941. Samas, l. 137.

[24] Nõmme linnavalitsuse kiri 26. juunil 1940 nr. 22/k. Kiri eravalduses, vt. ka illustratsioon. Kirja niivõrd hilist väljasaatmist selgitab ilmselt asjaolu, et valitsus kinnitas esitatud nimekirja alles samal päeval, s.o. 26. juunil. Samas puudub linnavalitsuse kirjas viide valitsuse määrusele. ERA, f. 14, n. 2-II, s. 164, l. 1.

[25] Uueks omanikuks oli 47. laskurpolk. Vt. ka Lisa 2.

[26] Kaubandusesindajaks määrati Vladimir Botškarjov, kes juhtis ka kohapeal 1940. a. sündmusi. Juulis 1940 nimetati ta saadikuks ning hiljem ÜK(b)P KK ja RKN erivolinikuks Eestis (toim.).

[27] EK(b)P KK sekretäri K. Säre ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe J. Lauristini kiri ÜK(b)P KK sekretärile A. Andrejevile (dateerimata). ERAF, f. 1, n. 1, s. 311, l. 208–212.

[28] Põllutöö rahvakomissari kiri EK(b)P KK sõjalise osakonna juhatajale. Samas, l. 229–234.

[29] Elanike evakueerimist Punaarmee käsutusse minevatelt aladelt korraldasid Siseministeerium (Paldiski linn) ning Põllutööministeerium (maapiirkonnad). Vt. ka illustratsioon. Sisemin. kiri Politseitalitusele 10. aprill 1940. ERA, f. 1, n. 7, s. 178, l. 90.

PROBLEEMID PUNAARMEEGA

Probleemid uute valdajatega olid paraku üldised. Tavaline oli asjade (mööbli jms.) kadumine korteritest, suuri raskusi oli üürirahade kättesaamisega, voolumõõtjatelt kisti maha plommid ning rikuti nende näitusid jms. Niisuguseid signaale tuli kõikjalt üle Eesti – Kuressaarest, Põltsamaalt, Tartust, Tõrvast ja Keilast.[30] Kommunaalmajanduse rahvakomissari aruandest selgub, et detsembriks 1940 polnud Tallinna garnisoni piirkonnas üürirahad praktiliselt veel laekunud. Aruande järgi oli selleks ajaks Punaarmee käes 38 323 m^2 elamispinda, millelt pidanuks laekuma üüriraha 133 552 krooni ehk 166 940 rubla. Tegelikult oli laekunud 243,17 krooni (303,9 rubla).[31]

Kõrvuti n.-ö. ametlikult Punaarmee kätte läinud elamispinnaga võeti seda üle ka mitteametlikult. Teisiti öeldes, lihtsalt mindi korterisse sisse ja jäädi sinna elama. 1940–1941 olid sellised juhtumid veel haruldased ning leidsid seetõttu kajastamist kõrgel tasemel. Iseloomulik on siin Balti laevastiku juhataja Tributsi kiri EK(b)P KK sõjalise osakonna juhatajale ühe sarnase juhtumi kohta Keila linnas. Raudteepatarei vanem, kasutades juhust, et eelmine korterivaldaja lahkus, võttis temalt võtmed ja seadis end koos perega korteris mugavalt sisse. Kuna korter oli kahetoaline, kutsus ta sinna elama ka ühe oma kaasteenija. Laevastiku juhataja arvates oli kõik korras, sest mõlemad mehed olid partei liikmed ja üks neist pealegi veel patarei parteisekretär. Uurida tulevat hoopis Keila linnavanema tegevust, kes ei oska inimestega, eriti Punaarmee komandöridega, käituda.[32] Eriti visalt nõudsid sõjaväelased nn. järelümberasumisega 1940–1941 lahkunud inimeste tühjaksjäänud kortereid. Nende väljaandmine oli linna elamutevalitsustel aga rangelt keelatud. Sellest punaarmeelased ei hoolinud: tungiti kontoritesse, ähvardati, sõimati töötajaid saboteerijateks ning segati muud moodi „rahulikku sotsialistlikku ülesehitustööd".[33] Niisuguste juhtumite arv kasvas pidevalt ning oli isegi kõne all vastava komisjoni moodustamine keskkomitee juurde, et „neile väärnähetele piir panna ja koguni lõppu teha".[34]

Punaarmee ebaperemehelik ja lausa kuritahtlik suhtumine riigi varasse avaldus igal sammul. Probleeme oli saunade kasutamisega, selle teenuse eest ei tahetud samuti maksta. Vahel võttis olukord aga lausa kurioossed mõõtmed. Nii kandis Tallinna elamutevalitsus ENSV kommunaalmajanduse rahvakomissarile ja partei Tallinna linnakomiteele ette olukorrast Nõmme linnasaunas Valdeku 22, kus sõjaväelased lõhkusid kappe ja muud inventari, varastasid, mis kätte juhtus ning peale nende lahkumist olid „sauna ruumid roojastatud ja nagu kütja

[30] ENSV Kommunaalmajanduse rahvakomissari kiri EK(b)P Keskkomiteele 28. dets. 1940. ERAF, f. 1, n. 1, s. 311, l. 64, 84.
[31] ENSV Kommunaalmajanduse rahvakomissari kiri EK (b)P Keskkomiteele 7. dets. 1940. Samas, l. 47, 49.
[32] Viitseadmiral V. Tributsi kiri EK (b)P KK sõjalise osakonna juhatajale Veskile. 11. veebr. 1941. Samas, l. 110–112.
[33] Elamutevalitsuse Nõmme osa komandandi ettekanne sõjaväeprokuratuurile. 4. märts 1941. Samas, l. 138.
[34] Kommunaalmajanduse rahvakomissari kiri EK(b)P Keskkomitee sekretärile K. Särele 16. mail 1941. Samas, l. 191.

tõendab, leidus saunas inimese mustuse hunnikuid". Samas lisatakse, et „sarnased juhtumid esinevad sageli".[35]

Kuid „roojastati" ka märksa tähtsamaid objekte. Suuri probleeme oli linnal punalaevastiku väeosaga, mis baseerus Ülemiste järve lähikonnas. Tallinna veevarustuse põhilise allika läheduses korraldati õppusi, kaevati punkreid, raiuti metsa. 23. novembril 1940 kontrollis olukorda linna täitevkomitee komisjon koos Balti laevastiku epidemioloogiaosakonna juhtajaga. Kogu järve kalda ulatuses „oli suures koguses inimeste mustust" ning tuvastati, et „Balti laevastiku väeosa peseb oma pesu Ülemiste järves". Sama aasta 19. detsembril korraldatud järelkontrollil selgus, et midagi pole muutunud. Kurjad kirjad ringlesid linna, garnisoni ja keskkomitee vahel, kuid olukorrale polnud lahendust leitud ka järgmise aasta veebruariks. Tõdeti vaid, et nüüd on „inimeste ja koerte mustusega kaetud ka järve jää".[36]

Pidevalt oli probleeme varguste ja röövimistega. Eriti sagedasti „külastati" saeveskeid ja puumaterjali ladusid, kust varastati saepuru, laudu ja muud, mida sündis küttekoldesse panna. Kui valvurid peale sattusid, siis ähvardati relvaga ja võeti vägisi. Kui mujalt võtta polnud, mindi metsa ja raiuti sealt. Niisuguse tegevusega paistsid eriti silma Haapsalus baseeruvad 249. laskurpolk ja 224. suurtükipolk,[37] kuid samasuguseid intsidente tuli ette ka Narva-Jõesuus, Pärnus ning mujal.

Sagedased olid purjus vene sõjaväelaste laamendamised linnas, kakluste provotseerimine, millega kaasnesid isegi kallaletungid korravalvuritele. Nii tungisid 22. märtsil 1941 Tallinnas Madara tänaval neli punaväelast kallale miilitsale ning lõid teda noaga. Miilits omakorda tulistas oma teenistusrelvast ning haavas ühte sõdurit. Kurjategijad peeti kinni ning selgitati välja, et nad teenivad Tallinna garnisoni kuulunud 361. õhutõrjedivisjonis. Sama aasta 6. aprillil üritasid kaks purjus punaväelast röövida Balti jaama juures taksot. Hilisem juurdlus selgitas, et üks neist oli madrus praamilt nr. 54 ning teine teenis Paldiskis baseeruvas ehituspataljonis.[38]

Tuli ette ka tapmisi ja muid raskemaid kuritegusid. 17. aprillil 1941 haavas 90. laskurdiviisi punaväelane Viljandis raskelt ühte tütarlast, kes ei tulnud vastu tema „soovidele". Selgus, et mees oli ka varem kahel korral kohtu poolt karistatud.[39] 22. mail 1941 laskis sõjaväeladude tunnimees Narvas maha noormehe, kes ei saanud aru tema käsklustest. Noormehega kaasas olnud tütarlapse ta aga vägistas. Viimast fakti üritasid sõjaväevõimud igati eitada, kuid miilitsaülema ettekande põhjal „vägistamise akt võis sündida, kuna tunnimees

[35] Tallinna linna elamutevalitsuse kiri Kommunaalmajanduse rahvakomissarile 21. dets. 1940. Samas, l. 70.
[36] Tallinna RSN Täitevkomitee esimehe kiri ENSV prokurörile 20. veebr. 1941. Samas, l. 120, 121.
[37] EK(b)P KK kiri Balti sõjaväeringkonna sõjanõukogule 5. märtsil 1941. Samas, l. 127, 128.
[38] EK(b)P KK sekretäri K. Säre kiri Balti laevastiku komandörile V. Tributsile 10. mail 1941. Samas l. 182.
[39] Samas l. 184

on kuumavereline usbeklane".[40] Niisuguseid relvakasutusi tuli ette ka teisi, kusjuures üheks põhjuseks oli kindlasti asjaolu, et punaväelased ei osanud eesti ja kohalikud (vähemalt nooremad) vene keelt. Samas olid sõjaväeobjektid tihti piireteta ja puudusid vastavad hoiatussildid.[41]

Seesama keele mittetundmine tekitas vahel ka koomilisi olukordi. Nõukogude piirivalve sulges mereranniku ning nõudis kohalikelt elanikelt läbipääsuks dokumente. Samas polnud uutel võimumeestel endilgi päris selge, missugused need tähtsad paberid peavad olema. Peamine nõue oli, et mingisugune pitsat peab selle peal kindlasti olema. Nii kirjutaski Läänemaa valdu kontrollima saadetud EK(b)P KK revident, et „inimesed on ette näidanud juhuslikult kaasasolevaid pabereid dokumentidena, muuseas ka hobusepasse ja kviitungeid". Millele järgneb tõdemus, et piirivalve on neid „alati pidanud küllaldaseks isiku kindlaks tegemiseks".[42]

Keele tundmine ei tähendanud samas, et teineteisest aru saadi. Erinevad mõttemaailmad ja arusaamad toimunust võisid viia traagiliste tagajärgedeni. Ühe niisuguse juhtumi on ajalugu meile talletanud 20. juulist 1940. Veidi napsitanud tööline Aleksander Randvee jalutas varahommikul Nõmme jaamast kodu poole. Teel möödus ta endisest restoranist „Tokio" (Jaama 6), mis selleks ajaks oli Punaarmee valduses. Mees hakkas tunnimehega juttu ajama, kiitis Eesti kadunud iseseisvust ja tegi mõningaid märkusi Punaarmee ja selle käitumise kohta. Väeosa korrapidaja kutsus välja politsei, kes mehe arreteeris „kogu Punaarmeed haavavate märkuste eest". Sündmusest kanti ette ka Tallinna politsei prefektuuri ja Polpoli (poliitilise politsei) korrapidajale. A. Randvee anti muidugi üle „vastavatele organitele", süüdistus kasvas kui lumepall. Vaidlus Punaarmee sõduriga maksis mehele elu.[43]

Need on üksikud episoodid suures protsessis, mis viisid aastakümneteks Eestilt vabaduse. Punaarmee tegutses nagu rahvusvahelist õigust eirav okupatsiooniarmee okupeeritaval territooriumil, sellest johtusid ka tema suhted kohaliku võimuga. Viimase osaks jäi vaid pealt vaadata ja kõrgemalt tulevaid käske täita. Kahju vaid, et Eesti riigivõimu, politsei ja sõjaväe riismed nendele peale sunnitud räpases mängus pidid osalema.

1941. aasta suvel-sügisel vallutasid Saksa väed Eesti, üks okupatsioon asendus teisega. Sellest uuest olukorrast on põhjalik artikkel meie eelmises aastaraamatus.[44] Jääb vaid lisada, et Punaarmee kätte läinud objektid võeti uute peremeeste poolt sujuvalt üle. Mis sõjas säilis, läks 1944. aastal taas Punaarmee kätte. Kuid see on juba lugu järgmisesse aastaraamatusse.

---

[40] SARK Narva jsk. ülema kiri EK(b)P Keskkomitee sekretärile K. Särele 27. mail 1941. Samas, l. 206.
[41] Niisugust segadust esines tegelikult kuni nõukogude vägede lõpliku lahkumiseni 1994. aastal. Mäletan ise, et Jägala polügooni ääristasid vene- ja lätikeelsed (*sic*!) hoiatussildid (autori märkus).
[42] Aruanne EK(b)P Keskkomiteele 10. mail 1941. ERAF, f. 1, n. 1, s. 311, l. 215.
[43] A. Randvee uurimistoimik ERAF, f. 130 SM, s. 9893-E; A. Randvee mõisteti surma ja hukati Vorkutlagis 12.10.1942.
[44] Hiio, Toomas. Eesti kui Wehrmachti operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord" tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr. 5, lk. 115–151.

EESTI VABARIIK

SISEMINISTEERIUM

Omavalitsuste Talitus.

10- aprillil 1940 a.

Nr. 89 s

TALLINN

Salajane.

Politseitalitusele.

Piirivalve Talituse Ülemale.

Siseministri abi korraldusel teatan Teile informatsiooniks, et N.S.V.L. sõjaväe baasiks määratud Paldiski ümbruskonna maa-aladelt Eesti elanikkonna evakueerimiseks on määratud järgmised tähtajad:

1.aprill 1940 - 20% Paldiski linna elanikkonnast;
15.aprill 1940 - 20% -"- -"- -"-
1.mai 1940 - 20% -"- -"- -"-
15.mai 1940 - 20% -"- -"- -"-
1.juuni 1940 - 20% -"- -"- -"-
1.juuni 1940 - Pakri poolsaar;
1.juuli 1940 - Väike-Pakri saar;
1.oktoober 1940 - Suur-Pakri saar.

Evakueerimist korraldab Paldiski linnas Siseministeerium ja muudes eeltähendatud kohtades Põllutööministeerium.

Direktor.

K. Heiste,
Inspektor.

Ajakava Paldiski linna ja selle ümbruse tühjendamiseks Eesti elanikkonnast. 1940.
ERA, f. 1, n. 7, s. 178, l. 90.

Lisa 1
Soome saadik Paavo Juho Hynninen Eesti okupeerimisest.
26. juuni 1940
(Väljavõte raportist)[45]

[...]

Nagu olen juba varem nimetanud, oli alguses juttu vaid Tallinna, Tartu, Pärnu ja Valga okupeerimisest. Praegusel hetkel ollakse siiski niikaugel, et okupatsioonivägesid on peaaegu igal pool. Lõuna-Eesti on otsekui üks sõjalaager. Sinna on paigutatud peaasjalikult motoriseeritud üksusi ja ratsaväge. Maal on need ruumipuudusel otse lageda taeva all laagris, valvavad teeriste ja kontrollivad linnade ja asulate lähedal kõiki väljuvaid ja sisenevaid liiklusvahendeid. Meestel näib olevat piisavalt toidumoona, kuid hobused kolavad heinamaadel, vabastades talupojad viljakoristusega seotud probleemidest.

Linnades on okupatsiooniväed paigutatud peamiselt kasarmutesse, kust Eesti üksused on suunatud koolihoonetesse ja teistesse ajutistesse majutuskohtadesse. Lisaks on okupatsioonivägede ja eriti nende juhtkonna jaoks hõivatud eramaju, mille elanikud pidid 48 tunni jooksul välja kolima. Tallinnas on kõige paremad ja moodsamad majad nagu EEKS-maja, hotell „Palace" ja Raua tänava kvartalid saanud uued asukad. Sama on juhtunud saatkonna kõrval asuva Saksa muuseumi- ja raamatukoguhoonega.[46]

Mis puutub okupatsioonivägede suurusse, ulatub see usaldusväärseist allikaist saadud teadetel 100 000 meheni. Sama allika teatel kasvavat meeste arv Lätis 150 000 ja Leedus 200 000 meheni, seega peaks nõukogude sõjaväe koguarv Läänemeremaades kasvama ½ miljoni meheni.

On muidugi selge, et nii suurt armeed ei ole vaja siseriiklikult ja sõjaliselt paari nõrga Läänemeremaa kontrolli all hoidmiseks. Põhjus peab olema mujal ja selleks peetakse siin hirmu, et Saksamaa pöörab varem või hiljem oma tähelepanu Läänest Itta. See seisukoht näib olevat ka Laidoneril, kellega sain täna võimaluse lühikest aega vestelda. Tema sõnul oli Moskva, nagu teisedki, täiesti eksinud, hinnates Läänes toimuvate võitluste kulgu; esimene oli nüüd üllatunud ja mures ning see seletab viimaste päevade sündmusi Läänemeremaades.

Võrreldes omavahel eelmise sügise baasivägesid ja praegusi, torkab eriti silma, et okupatsioonivägi on nüüd kontaktis ja läbikäimises Eesti tsiviilelanikkonnaga, mis varem oli rangelt keelatud. Tänavail liikuvate nõukogude sõjaväelastega on tihti kaasas mõni erariietes eestlane, kas punase käelindiga või ilma.

Niisugune vennastumine ja relvastatud, laulvate ja röökivate nõukogude sõjaväelaste liikumine öistel tänavatel nagu ka omavoli enne valitsuse

[45] Paavo Juho Hynninen. Viron miehhitämisestä. Tallinnassa oleva lähetystö, raportti n:o 17, Tallinnassa 26 p:na kesäkuuta 1940. Suomen Kansallisarkisto, P. J. Hynninen, kotelo 2. Soomekeelse originaali järgi tõlkinud Toomas Hiio.
[46] Mõeldakse maja, kus praegu on Eesti Teaduste Akadeemia.

moodustamist[47] on äratanud ühiskonna alalhoidlikes elementides suurt rahutust ja muret. Valitsuse liikmete avaldatud kinnitused, et Punaarmee on Eesti parim tugi ja sõber, ei ole lisanud turvalisustunnet. Kuid veel rohkem kui Punaarmeed tundub kardetavat Eesti punakaardi moodustamist, millest on olnud kuuldusi ja mis võib varsti saada tegelikkuseks. Lühidalt, Eesti kodanikuühiskond on Nõukogude okupatsiooni läbi sattunud pea lohutamatusse olukorda.

Sellises olukorras ei ole imekspandav, et ka need ringkonnad, kellel seni pole olnud palju poolehoidu natsismi ja selle juhi suhtes, on hakanud enese jaoks nägema mingit tulu Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel võimalikult sündivast konfliktist. Nüüd kostab selgitamist, et kahest halvast tuleb valida vähem halb.

[...]

---

[47] Paavo Juho Hynninen peab silmas 21. juuni 1940. a. sündmusi Tallinnas.

Lisa 2
1940. a. suvel Punaarmeele antud majade ja kinnistute loetelud Johannes Varese marionettvalitsuse otsuste lisades

Meie väeosade ja asutiste asukohad[1]

Jrk. nr.	Väeosa nimetus	Asukoht
1.	Sõjavägede Õppeasutiste staap, Kõrgem Sõjakool, Sõjaväe Tehnikakool	Prantsuse Lütseum, Hariduse tn. nr. 3
2.	Sõjakool	Pärnu mnt. algkool
3.	Lahingukool	Toomkool, Toompeal
4.	Harju sõjaväeringkonna staap, Komandantuur, Vahipataljoni staap	Kaubanduskool, Sakala tn. 51
5.	10. Üksik Jalaväepataljon	Lasnamäe algkool
6.	Scouts Üksik-jalaväepataljon	„Sõdurite kodu" ja XIII algkool, Tartu mnt. 33
7.	Kalevi Üksik-jalaväepataljon	Reaalkool, Estonia pst. 2
8.	Sidepataljon	Toomkooli 4 ja varustis – Raua tn. algkool
9.	Auto-tankirügement	Männiku laager
10.	Pioneerpataljon	Nõmme
11.	VI kergesuurtükiväe grupp	Jägala laager
12.	3. tankitõrjekompanii	Valdeku laager
13.	Vahipataljoni 1. kompanii	Koidula tn. (Turismi büroo)
	2. kompanii	Männikul
	3. kompanii	Lenderi Gümnaasium, Kunderi tn.
14.	Orkester	Kunderi tn.
15.	Õhukaitse staap ja grupi staap	I algkool, Kooli tn. 4
16.	Õhukaitse grupp	Gustav Adolfi gümnaasium, Kloostri tn.
17.	Sõjaväe keskhaigla	Linna Keskhaigla uus maja, Liiva 20
18.	Sõjaväe keskapteek	Inseneride Koda, Vene tn. 20
19.	Mereväe staap	Tööstuse tn. 52
20.	Mereväe õppekompanii	Kopli koolimajas, kolib üle Meremeeste Kodusse, U. Sadama 11a, 26.06.40.
21.	Sõjasadama õppekompanii	Paljassaare
22.	Laevad	Sõjasadamas ja Loksal
23.	Sõjasadama laod	Laeva tn.

T. Rotberg
Kindralmajor, sõjaminister

[1] Vabariigi valitsuse 26. juuni 1940. otsuse juurde. ERA, f. 31, n. 2., s. 1037, l. 3.

NSV Liidule antud ja antavate riigimajade nimestik Tallinna ja Nõmme linnades ning ümbruses[2]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
1.	Sõjaväe õppeasutus	Tondi	Diviis	17.06.40
2.	Harju Sõjaväeringkonna staabi maja	Tartu mnt. 63	Tankibrigaad	23.06.40
3.	„Sõdurite kodu" ja hoovi- maja	Tartu mnt. 64	„	Aeg lahtine
4.	10. Üksik-jalaväepataljoni kasarmu	Aafrika 43	„	19.06.40
5.	Scouts Üksik-jalaväepataljoni kasarmu	Juhkentalis	„	17.06.40
6.	Kalevi Üksik-jalaväe- pataljoni kasarmu	Koplis	Jalaväepolgu 2. pataljon	23.06.40
7.	Auto-tankirügemendi kasarmu	Liivalaia 60	Tankipataljon	17.06.40
8.	„	Roosi 9	„	„
9.	Sidepataljoni kasarmu	Juhkentalis	„	19.06.40
10.	Vahipataljoni kasarmu	Weizenbergi 32a	„	21.06.40
11.	Õhukaitse staabi ja garnisoni kasarmu	V. Miini 2	Õhukaitsedivisjon	22.06.40
12.	Mereväe õppe-kompanii kasarmu	Kopli 76	Mereväe osad	17.06.40
13.	Sõjasadam ühes seal olevate hoonete ja ladudega	Sõjasadam	„	23.06.40
14.	Sõjaväe keskhaigla	Juhkentalis	Korpuse haigla	25.06.40
15.	Sõjaväe sanatoorium	Nõmme	„	„
16.	„Punased kasarmud"	Kopli 78	Merevägi	18.–20.06.40
17.	Loodushoiu ja Turismi Instituut	Keila-Joa	Suurtükipolk	22.06.40 kl. 16.00
18.	Keila-Joa Väikemõis	„	„	„
19.	Välisministeeriumi loss	„	„	„
20.	*Orangerie* ja seltsimaja	„	„	„
21.	Ministeeriumite 6 esindushoonet	„	„	„
22.	Harku mõis	Harku	Autopataljon	27.06.40
23.	Harku vangla	Harku	„	„
24.	Raudteede talitus	Tööstuse 47, 48	Merevägi	25.06.40

T. Rotberg
Kindralmajor, sõjaminister

[2] Vabariigi valitsuse 26. juuni 1940. otsuse juurde. ERA, f. 31, n. 2., s. 1037, l. 3.

Lisanimekiri NSVL Liidu sõjaväele eraldatud riigimajadest Tallinnas ja selle ümbruses, kinnitatud vabariigi valitsuse 4. juuli 1940. a. otsusega[3]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
1.	Harju Sõjaväeringkonna staabi ja Vahipataljoni hooned	Tartu mnt. 61	NSVL vägedele	23.06.40
2.	Garnisoni arestimaja	„	„	29.06.40.
3.	Lennuvälja hooned ja maa-alad	a) Lasnamäel b) Maarjamäel, Kose tee 2	„	19., 20.06.40
4.	Sõjaväelennuväli	Lasnamäel	„	„
5.	Harku laod	Harku vald	„	29.06.40
6.	Eralennuväli koos hoonetega (Teedeministeerium)	Ülemiste, Tartu III	„	19.06.40
7.	Loodushoiu ja Turismi Instituudi kalamaja (Sotsiaalministeerium)	Keila-Jõesuu	„	22.06.40

Lisanimekiri NSVL Liidu sõjaväele eraldatud riigimajadest Tallinnas, kinnitatud vabariigi valitsuse 27. juuli 1940. a. otsusega[4]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
1.	Arsenali elumaja	Tööstuse 54	Mereväele	17.07.40
2.	Politsei arestiruum	Laboratooriumi 26	„	15.07.40

Lisanimekiri NSVL Liidu sõjaväele eraldatud riigimajadest Tallinnas, kinnitatud vabariigi valitsuse 31. juuli 1940. a. otsusega[5]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
1.	Koolimaja, omanik Haridusministeerium	Toomkooli 4	Piirivalvele	22.07.40
2.	„	„ 11	„	„

[3] Vabariigi valitsuse 26. juuni 1940. otsuse juurde. ERA, f. 31, n. 2., s. 1037, l. 31–32.
[4] Samas, l. 54.
[5] Samas, l. 79.

Nimestik NSVL sõjaväele antud ja antavate eramajade kohta Tallinna ja Nõmme linnades ja nende lähemas ümbruses[6]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Maja asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
1.	E. Aringi elumaja	Narva mnt. 30	Korpuse staap	22.06.1940
2.	J. Freibachi elumaja	Narva mnt. 38	„	„
3.	Hotell „Room"	Narva mnt. 20	„	„
4.	K. Tambergi elumaja	Pronksi 4	„	24.06.1940
5.	N. Kaunismaa elumaja	Pronksi 6	„	„
6.	K/S „Polaris"	Vana-Viru 12	Korpuse sidepataljon	23.06.1940
7.	Vana pritsimaja	Viru väljak	„	22.06.1940
8.	Läti klubi	Narva mnt. 13	„	„
9.	Kino „Forum"	„	„	„
10.	Võõrastemaja „Moskva"	„	„	„
11.	Rumelti elumaja	Aia 5	„	25.06.1940
12.	Kino „Ars"	Mere pst. 10	Punaarmee maja	
13.	Laod	Kopli 5	Intendantuuri laod ja ait	27.06.1940
14.	Restoran „Ranna"	Kalda 12	„	26.06.1940
15.	Paberivabriku hoone	Kopli 72	„	22.06.1940
16.	„Põllumeeste kodu"	Suur-Ameerika 4	Diviisi staap	„
17.	Viitak-Teetsovi elumaja	Jakobsoni 3	Tankibrigaad	26.06.1940
18.	B. Linde elumaja	Jakobsoni 4	„	29.06.1940
19.	V. Linde elumaja	Jakobsoni 6	„	30.06.1940
20.	„	Jakobsoni 6a	„	„
21.	Linna maja	Kunderi 24/26	„	Aeg lahtine
22.	Priidemanni maja	Kunderi 21	„	„
23.	Tuletõrje maja	Keila linn	Tankipataljon	Algas 23.06.40
24.	Pastoraat	„	„	„
25.	Kumna mõisahoone	Kumna	„	„
26.	Kroomeli elumaja	„	„	„
27.	Suvila	Keila-Joa	Suurtükipolk	„
28.	Volkonski loss	„	„	„
29.	Rahumäe algkool	Nõmme	Tankibrigaad	25.06.1940
30.	M. Lutheri lastekodu	Tartu mnt. 62	„	„
31.	Tsipikovi elumaja	Laulupeo 1	„	Aeg lahtine
32.	Punase Risti lastekodu	Pääsküla	Suurtükiväepargi divisjon	22.06.1940
33.	Kanastiku kõrts	„	„	„
34.	„Karu" talu	Harku vald	„	23.06.1940
35.	„Kalda" talu	Saue vald	„	„
36.	Hotell „Palace"	Vabaduse väljak 9	Lennuväe staap	21.06.1940
37.	Rotermanni suvila	Narva mnt. 112	„	23.06.1940

[6] Vabariigi valitsuse otsus 26.06.40. ERA, f. 14, n. 2 II, s. 164 l. 1–5.

Jrk. nr.	Maja nimetus	Maja asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
38.	Saksa usaldusvalitsuse elumaja	Poska 53	Lennuvägi	22.06.1940
39.	Fahle suvila	Narva mnt. 87	„	23.06.1940
40.	Kapsi elumaja	Joa 4a	„	25.06.1940
41.	Haljase elumaja	Joa 6	„	27.06.1940
42.	Pärtelpoja elumaja	Kuristiku 4a	„	25.06.1940
43.	Saksa usaldusvalitsuse elumaja	Kuristiku 3	„	23.06.1940
44.	„Dvigateli" hooned	Lasnamäe	„	17.06.1940
45.	Soiltside elumaja	Endla 62b	Õhukaitsedivisjon	22.06.1940
46.	Rotermanni kuur koos 10 000 m² maaga	Endla 57	„	„
47.	Sanderi elumaja	Valge 7	„	23.06.1940
48.	Kino „Gloria Palace"	Vabaduse väljak	Merevägi	Aeg lahtine
49.	Restoran „Belgia"	Soo 4	„	„
50.	Elumaja	Väike-Laagri 4	„	„
51.	„	Vana-Kalamaja 29	„	„
52.	„	Soo 30	„	„
53.	„Intelligentide kodu"	Kadri 3	Mereväe laatsaret	26.06.1940
54.	A. Tõllaseppa elumaja	Narva mnt. 118	„	„
55.	A. Puhki elumaja	Oru 2	„	„
56.	E. Sverdlovi elumaja	Raua 38	Merevägi	01.07.1940
57.	M. Veldemanni elumaja	Raua 33	„	„
58.	P. Simmuli elumaja	Kunderi 6	„	„
59.	G. Reismanni ja Underi elumaja	Kunderi 4	„	„
60.	Feldmanni elumaja	Nõmme	47. laskurpolk	Aeg lahtine
61.	Restoran „Talveaed"	Nõmme, Raudtee 11	„	26.06.1940
62.	Restoran „Nõmme"	Nõmme, Pärnu mnt. 129	„	„
63.	Restoran „Tokio"	Nõmme, Jaama 6	„	„
64.	Restoran „Silva"	Nõmme, Raudtee 64	„	„
65.	Restoran „Majaomanike selts"	Nõmme, Männi 2	„	„
66.	End. Saksa koolimaja (2 maja)	Nõmme, Raudtee 68	„	„
67.	Kino „Endla"	Nõmme, Vana-Pärnu mnt. 1	„	„
68.	Kaitseliidu lasketiir	Mustamäe	„	„
69.	Advokaat Saare elumaja	Nõmme, Koidula 5	Korpuse haigla	25.06.1940

Täiendus NSVL sõjaväele eraldatud eramajadele Tallinna ja Nõmme linnades ja nende lähemas ümbruses[7]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Maja asukoht	Mis otstarbeks antud	*Üleandmise aeg*
1.	Tallinna linna maja	Raudalu 18	Mehaanika osakond	*26.06.40*
2.	A/S „Eesti Pank"	Tööstuse 46	Merejõud	„
3.	A/S „Kopli Kinnisvara"	Kopli, Vene-Balti as. Nr. 52–2 ja 121	„	„
4.	A/S „Volta" tehased	Tööstuse 57	„	*27.06.40*
5.	Tallinna Evangeeliumi Selts	V.-Kompassi 5	Vojentorg	*28.06.40*
6.	Pauline Bärengrup	„ 21	„	*30.06.40*
7.	Klaus Koch	Tartu mnt. 12	Merevägi	*Aeg lahtine*
8.	Saksa usaldusvalitsus	Narva mnt. 89	Lennuvägi	*22.06.40*
9.	A/S „Eesti Dvigatel"	Suur-Sõjamäe 2	„	*19.06.40*
10.	V. Käo	Raua 31	Merevägi	*Aeg lahtine*
11.	O. Org	„ 31a	„	„
12.	V. Käo	„ 31b	„	„
13.	Jaan Tamm	„ 33a	„	„
14.	Mart Käba	„ 33b	„	„
15.	Rannit	Faehlmanni 13	„	„
16.	Saksa usaldusvalitsus	Vismari 3	„	„
17.	H. Johanson	„ 9	„	„
18.	Jürgenthal	„ 11	„	„
19.	Oskar Lõvi	Kaarli pst. 5	„	„
20.	Apostliku Õigeusu sinod	„ 7	„	„
21.	Konrad Mauritz	„ 9	„	„
22.	M. Kolk	Narva mnt. 75	„	„
23.	Aug. Jürgens	Tartu mnt. 45	„	„
24.	Jaan Teder	„ 17	„	„
25.	Elisabeth Jakovtsuk	Jahu 11	„	„
26.	„Liha Eksport"	Tartu mnt. 1	Õhukaitse divisjon	*03.07.40*
27.	A/S „Brendmann"	Soo 4	Vojentorg	*Aeg lahtine*
28.	Kirill Kuning	Tartu mnt. 63–3	Linna komandant	*29.06.40*
29.	Anton Villberg	Narva mnt. 59	Merevägi	*Aeg lahtine*
30.	Saksa usaldusvalitsus	„ 92	„	„
31.	Endel Sihver	„ 140	„	„
32.	Brockhausen	Raua 37	„	„
33.	Boris Makovsky	„ 35	„	„
34.	Teodor Teich	„ 42	„	„
35.	Hella Bruch	Kreutzwaldi 13	„	„
36.	Saksa usaldusvalitsus	Narva mnt. 14	„	„
37.	EÜS	Köhleri 13	Vojentorg	„
38.	Aksel Korjus	Narva mnt. 102	Merevägi	„
39.	Anna Kree	Roosikrantsi 4	„	„
40.	Otto Strandmann	„ 4a	„	„
41.	P. Koonits (garaaž)	Hariduse 2	„	„
42.	Aug. Naaris (garaaž)	„ 4	„	„
43.	Jaan Teitsmann	Roosikrantsi 8	„	„
44.	„	„ 8a	„	„

[7] Vabariigi valitsuse 4. juuli 1940. a. otsuse juurde. ERA, f. 31, n. 2., s. 1037, l. 36–39.

Jrk. nr.	**Maja nimetus**	**Maja asukoht**	**Mis otstarbeks antud**	***Üleandmise aeg***
45.	August Külm	Pärnu mnt. 21	„	*01.07.40.*
	Järvel			
		Järve 1–2; 2–1, 4; 3–3; 4–2; 5–2, 3, 4; 6–2; 7–2; 8–1; 9–2; 10–3, 4; 11–2, 3; 13–2; 14–3; 16–2; 18–2; 20–3; 21–2; 22–6; 23–3, 4; 26–4, 5; 28–2; 30–1; 34–3	16. diviis	*Aeg lahtine*
		Laine 3–2; 4–2; 5–1; 6–1; 7–2; 8–2; 9–1, 3	"	"
		Virve 2–1, 2, 3; 4–1; 6–2	"	"
		Tuule 3–1; 4–1, 2; 5–2, 3; 6–2; 7–1; 10–1; 12–2	„	„
		Tuisu 5–1, 2	„	„
	Nõmmel			
1.	Saksa usaldusvalitsus	Vabaduse pst. 65	Tankibrigaad	*27.06.40.*
2.	A/S „Põhjala"	Vana-Pärnu mnt. 7	47. polk	*28.06.40*
	Keilas			
1.	Restoran	Raekoja pl. 5	Tankipataljon	*03.07.40.*
2.	Golbergi elumaja	Uus 7/9	„	„
3.	*Palvemaja*	*Paldiski t.*	„	„

Täiendus NSVL sõjaväele eraldatud eramajadele Tallinnas, Nõmmel ja nende lähemas ümbruses[8]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Maja asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
1.	A. Tralla leivaküpsetis	Oksa 5	Korpuse intendantuur	Aeg lahtine
2.	J. Milleri „	Kalevi 17	„	„
3.	A. Grünbergi „	Jakobi 17	„	„
4.	R. Treubeck ja V. Tretjakevitš	Hariduse 13	Merevägi	11.07.40
5.	E. Neido	Narva mnt. 79	„	„
6.	D. Kagan	Palli 3	„	„
7.	A. Kalmo	Pärnu mnt. 38	„	„
8.	H. Johanson	Toompuiestee 6	„	„
9.	Mustpeade vennaskond	Pikk 26	„	12.07.40
10.	Tallinna Linnavalitsuse laod ja maa-ala	Uus-Hollandi 11	Korpuse intendantuur	10.07.40
	Nõmmel			
1.	L. Lelgus	S. Pärnu mnt. 106	47. jal. polk.	08.07.40
2.	H. Rahamägi	Kuuse 4	„	„
3.	P. Tikenberg	Põllu 17	„	„
4.	R. Tomberg	Valdeki 13	Merevägi	Aeg lahtine
5.	R. Natus	Seene 8	„	„
6.	G. Breninsky	Nurme 57	„	„
7.	K. Fannstein	Vabaduse pst. 91	„	„
	Keila linnas			
1.	Keila linnavalitsuse maa-ala 1,1 ha	Keilas	Tankipataljon	29.06.40

[8] Vabariigi valitsuse 16. juuli 1940. a. otsuse juurde. ERA, f. 31, n. 2., s. 1037, l. 49–50.

Täiendus NSVL sõjaväele eraldatud eramajadele Tallinnas, Nõmmel ja nende lähemas ümbruses[9]

Jrk. nr.	Maja nimetus	**Maja asukoht**	**Mis otstarbeks antud**	**Üleandmise aeg**
1.	Trükikoda, omanik Johan Taar	Kreutzwaldi 2	Merevägi	19.07.40
2.	Restoran „Bristol"	Rataskaevu 7	„	12.07.40
3.	A/S „Kopli Kinnisvara" laod	Bekkeri 57, 58	„	18.07.40
4.	A/S „Vennad Kimberg" kivist garaaž	Gonsiori 15	„	16.07.40
5.	Endine Riiginõukogu hoone. O/Ü Seltskondlik maja	Aia 12	„	20.07.40
6.	A. Viita, G. Viard jt.	Narva mnt. 47	„	22.07.40
7.	E. Kirnman, Th. Rõuk, M. Saar	Kreutzwaldi 20/14	„	25.07.40
8.	Linda Saar	Tööstuse 35	„	„
9.	Jüri Lauri	„ 37	„	„
10.	Leo Sepp	Wiedemanni 13	65. korpus	„
11.	Saksa usaldusvalitsus	Poska 12a	„	„
12.	Kino „Diana"	Kopli 8	Merevägi	17.07.40
13.	Hipodroom	Paldiski mnt. 50	Tankibrigaad	19.07.40
14.	Konrad Mõistus	Weizenbergi 7	Merevägi	29.07.40
15.	Jermolai Andrejev	„ 9	„	„
16.	Herman Laan	„ 11	„	„
17.	Jüri Jaakson	„ 20	„	02.08.40
18.	Anton Sukles	Narva mnt. 45	„	29.07.40
19.	Joosep Rubanovitš	Karu 18	„	„
20.	A. Kütt, L. Anderson, A. Rahi, A. Klaas	Koidula 14a	„	31.07.40
21.	Verner Neumann	Jakobsoni 58a	„	„
22.	Otto Valdek	Tööstuse 1	„	02.08.40
23.	C. Scheel & Co	„ 3	„	30.07.40
24.	A. Volke	Kungla 1	„	„
25.	H. Multher, K. Vildma, A.Vildmann	Vana-Kalamaja 1	„	05.08.40
26.	Jaan Martens	Graniidi 16	„	06.08.40
27.	Alma Ostra-Oinas	„ 22	„	„
28.	Mihkel Kampmaa	Niine 8a	„	05.08.40
29.	E. Vehlmann-Lepik	„ 8b	„	„
30.	Hermann Koch	Roosikrantsi 23	Piirivalve	29.07.40

[9] Vabariigi valitsuse 27. juuli 1940. a. otsuse juurde. ERA, f. 31, n. 2, s. 1037, l. 60–61.

Täiendus NSVL sõjaväele eraldatud eramajadele Tallinnas, Nõmmel ja nende lähemas ümbruses[10]

Jrk. nr.	Maja nimetus	Maja asukoht	Mis otstarbeks antud	Üleandmise aeg
1.	A/S „Eesti Spedits." elumaja	Kaupmehe 14	Mereväele	05.08.40
2.	R. Treibeck	„ 19	„	02.08.40
3.	Max Liedenberg	„ 24	„	05.08.40
4.	O. Suursööt	K. Pätsi 11a	„	03.08.40
5.	F. Greenberg	Pikk 30–1, 2, 3	„	02.08.40
6.	J. Tallikas & A. Trei	„ 37–3	„	06.08.40
7.	A/S „Rumberg, Tuberg & Co." Laohooned	Põhja pst. 17	Armeele	25.07.40
8.	Maneež, omanik Saksa usaldusvalitsus	Tondi 26	„	02.08.40
9.	Rubin Rubinstein ja V. Skobloff	L. Koidula 13	Lennuväele	06.08.40
10.	Roman Metsakond	„ 15	„	„
11.	Erika Kalveer	„ 22	„	„
12.	Jakob Braušinski	Roosikrantsi 16	Piirivalve	01.08.40
13.	Saksa Kristlik Noorte Meeste Ühing	Tatari 60	„	26.07.40
14.	Georg Abram, Haja Itskovitš	Sakala 50	„	01.08.40
15.	O. Tiesenhausen	Toomkooli 15	„	22.07.40
16.	A/S „Kopli Kinnisvara"	Bekkeri as. 72	„	26.08.40
17.	Karuline Paju	K. Pätsi 19	„	08.08.40
18.	L.Brandesi elumaja	K. Pätsi 32a	Piirivalve	07.08.1940
19.	J. Täksi elumaja	Lätte 9	„	11.08.1940
20.	B. Judeikini elumaja	Liiva 2	„	10.08.1940
21.	P.Tikkenbergi pärijad	Liivalaia 25	„	„
22.	Külmutusruumid	Tornimäe 5	Vojentorg	27.07.1940
23.	Garaažid Schmiedeberg & Co	Hollandi 50	„	„
24.	M. Peltseri elumaja	Tehnika 19	Raudteeväeosa	03.08.1940
25.	OÜ „Majaomanik"	Vabaduse v. 10	NSVL Kaubanduskomisjon	05.08.1940
26.	Karp Ruusi elumaja	Viedemanni 9	NSVL kaubandusesindus	10.08.1940
	Loksal			
1.	A. Jaroni suvila	Suvila nr. 83	Mereväele	29.07.40
2.	G. Fahlmanni suvila	Suvila nr. 85	„	„

[10] Vabariigi valitsuse 31. juuli 1940. a. otsuse juurde. ERA, f. 31, n. 2, s. 1037, l. 72–73.

SUMMARY

Relations between local governments and the Red Army garrisons in Estonia in 1940–1941

Leho Lõhmus[1]

According to the mutual assistance pact, concluded between the Soviet Union and Estonia on 28 September 1939, 25,000 troops of the Red Army were brought to Estonia. Direct aggression of the armed forces of the Soviet Union would possibly have resulted, had Estonia refused to sign the pact. The Red Army received a naval base in Paldiski and land to construct airfields near Haapsalu and also on the Saaremaa and Hiiumaa islands.

On 16 June 1940 the Soviet Union submitted a diplomatic note for additional forces to be brought to the country. On the next day General Johan Laidoner and Army General Cyril Meretskov signed a protocol in Narva, according to which the Red Army was given additional districts for military bases and for the accommodation of troops. Altogether at least 72,000 complementary infantrymen and other units in addition were brought to Estonia, which now exceeded the manpower of the Estonian defence forces by far. On 21 June 1940 a "redbrick revolution" was carried out under the supervision of the Soviet emissary Andrei Zhdanov and the legal government was replaced with a puppet one. On the same day the headquarters of the 8th Army of the Red Army were brought to Tartu. The War Council of the Red Banner Baltic Sea Fleet had been moved from Kronstadt to Tallinn a day before.

The new units of the Red Army needed accommodation. The Estonian contingents were therefore forced out of their barracks in Tallinn and were moved partially to schoolhouses and to the Männiku Camp near Tallinn.

Additional grounds were also demanded from local governments. Corresponding orders had been given to all city and county governments already on 18 June 1940. The control and handing over of the premises were given to the commanders of Estonian military districts, who operated under the supervision of the commanders of the four Estonian divisions. During the liquidation of the offices and boards of the Estonian military, those duties were handed over to the Peoples' Commissar for Public Housing and Communal Services of the ESSR.

In general, the Red Army received the best rooms in Tallinn. According to the report of the Deputy Minister of War ca 1/3 houses (172 out of 453) with central heating had been given to them by 1 August 1940. 4,174 people were forced to leave their homes.

[1] Leho Lõhmus (b. 1953), PhD, Deputy Director of the Estonian War Museum - General Laidoner Museum.

The situation was even more drastic in Kuressaare on Saaremaa Island. By January 1941 30,150 square meters (total 64,650) of the town's dwelling space had been given to quarter the military units of the Soviet Union. In Pärnu the Red Army held 35,146 square meters of living space.

Along with the houses and flats the Red Army also took vast districts for airfields and military bases, which were "cleaned" of the farms located there. In addition, the Red Army took total control of the town of Paldiski, the Pakri Peninsula and the Island of Naissaar, partly the Sõrve Peninsula in Saaremaa and various other districts.

The Red Army proved to be a bad owner of property. Houses were used recklessly and rents remained unpaid. Only 0.18% of the total hire in Tallinn was paid by December 1940.

Unfortunately the local governments had no say in these questions.

Punaarmee 22. Eesti territoriaalkorpuse allüksus 1940/1941. a. talvel. Esiplaanil leitnant Punaarmee vormis, ülejäänud meeskond on Eesti vormis, aga Punaarmee eraldusmärkidega. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi fotokogu.

EESTI RAHVAVÄE REORGANISEERIMINE PUNAARMEE 22. TERRITORIAALSEKS LASKURKORPUSEKS 1940–1941

Aleksander Tšapenko

1940. aasta suvel kaotasid kolm Balti riiki – Eesti, Läti ja Leedu – oma riikliku iseseisvuse ja liideti liiduvabariikidena Nõukogude Liidu koosseisu. Eestis tuli 16. ja 17. juuni sündmuste tagajärjel võimule prosovetlik valitsus, mida juhtis arst ja luuletaja Johannes Vares-Barbarus. Valitsus alustas Eesti riigiaparaadi kõigi elementide põhjalikku ümberkorraldamist; see puudutas ka Eesti Rahvaväeks ümber nimetatud Eesti relvajõude.

Samaaegselt Eesti inkorporeerimisega Nõukogude Liitu võeti ette rida meetmeid Eesti Rahvaväe integreerimiseks Tööliste-Talurahva Punaarmeega (edaspidi Punaarmee). Ametlikult teatati sellest Nõukogude Liidu Kaitse rahvakomissari, Nõukogude Liidu marssali Semjon Konstantinovitš Timošenko direktiiviga nr. 0/2/105022 17. augustist 1940.[1] Direktiivi täitmine tehti kohustuseks kolme Balti riigi territooriumil moodustatud Balti Erisõjaväeringkonna (***Прибалтийский Особый военный округ***, edaspidi PribOVO) juhatusele.[2] Juba 20. augustil 1940 nõudis PribOVO juhataja, kindralpolkovnik Aleksander Dmitrijevitš Loktionov sõjaväeringkonnale antud erikäskkirjaga Kaitse rahvakomissariaadi direktiivi nr. 0/2/105022 viivitamatut täitmist.[3]

Rahvavägede reorganiseerimise esimese etapina nõuti 22. augustiks ringkonnastaabile koondandmete esitamist sõjaväeosade isikkoosseisu, relvastuse ja paiknemise kohta ning rahvavägede elamufondi ja kinnisvaraobjektide andmist Punaarmee väeosade valve alla.[4] Seejärel tuli tööle asuda erikomisjonidel, mis 25. augustist 10. septembrini pidid koostama nimekirju sõjaväe vara kohta ja seejärel need üle võtma. Eesti Rahvaväe omandi võttis üle erikomisjon, mida juhtis 8. armee staabiülema asetäitja polkovnik Maltševski.[5]

Nimetatud Kaitse Rahvakomissariaadi direktiivi järgi nähti ette reorganiseerida kolme Balti riigi rahvaväed kolmeks Punaarmee territoriaalseks laskurkorpuseks.[6] Eesti Rahvavägi reorganiseeriti 22. territoriaalseks laskurkorpuseks.[7] Mis puutub korpuse moodustamise põhietappidesse, siis planeeriti 25. augustist 5. septembrini Eesti Rahvaväe väeosade baasil formeerida kõik korpuse väekoondised vastavalt kehtestatud koosseisunimekirjadele ning seejärel,

---

[1] Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv (Российский Государственный военный архив, edaspidi RGVA), f. 37848, n. 1, s. 8, l. 2.
[2] Samas, f. 4, n. 15, s. 97, l. 231.
[3] Samas, f. 37848, n. 1, s. 8, l. 17.
[4] Samas, l. 19.
[5] Samas, s. 7, l. 37.
[6] Samas, l. 20–21.
[7] Samas, l. 2.

5.–10. septembrini 1940, paigutada korpuse isikkoosseis, hobused ja materiaalosa ümber PribOVO staabi määratud uutesse püsiasukohtadesse.

10.–14. septembrini 1940 pidid 8. armee erikomisjonid üle vaatama formeeritud väekoondised ja andma hinnangu nende komplekteeritusele, korterioludele ja varustatusele.[8] Venemaa Riiklikus Sõjaarhiivis on säilinud komisjonide aruanded, mis kajastavad kontrolli läbiviimist 22. territoriaalse laskurkorpuse mõlema diviisi, korpuse suurtükipolkude, õhutõrjedivisjoni, sapööripataljoni, sidepataljoni ja korpuse lennueskadrilli üle.[9] Siinkohal tuleb nimetada, et väeosade sõjalise valmisoleku taset need komisjonid ei hinnanud.

Kõigi kolme territoriaalse laskurkorpuse formeerimise lõpetamine määrati 15. septembrile 1940.[10] Direktiiv sätestas ametlikult, et territoriaalsed laskurkorpused on ajutised formeeringud, mis on moodustatud ainult üheks aastaks. Selle aastaga tuli nad puhastada „mitteusaldusväärsest elemendist", isikkoosseisule tuli selgeks õpetada vene keel ja nad pidid vastavalt Punaarmee programmidele ja määrustikele läbima ümberõppe.[11]

Sel kombel, kui 22. juunil 1941 ei oleks alanud Suur Isamaasõda,[12] mis kriipsutas läbi kolme territoriaalse laskurkorpuse võimaliku tuleviku, oleksid nad juba 1941. a. augustis-septembris muudetud tavalisteks Punaarmee eksterritoriaalseteks laskurkorpusteks.

Formeerimist ettenähtud tähtajaks siiski ei lõpetatud. Nagu märgiti PribOVO sõjanõukogu määruses, oli peamiseks põhjuseks „selle töö vältimine sõjaväeringkonna valitsuste ja staabi osakondade ülemate, aga ka territoriaalsete laskurkorpuste komandöride poolt". Territoriaalsete laskurkorpuste formeerimise lõpetamine lükati selle direktiivi alusel edasi 1. jaanuarile 1941.[13]

Nõukogude Liidu riigikaitse rahvakomissari direktiivis nr. 0/2/105022 fikseeritud koosseisude järgi koosnes iga territoriaalne laskurkorpus, 22. nende hulgas, korpuse juhatusest, kahest laskurdiviisist, korpuse suurtükiväepolgust, korpuse seniitkahurite divisjonist, korpuse sidepataljonist, korpuse sapööripataljonist ja korpuse lennueskadrillist. Korpuse rahuaegne koosseis oli 15 142 inimest.[14] On tähelepanuväärne, et sõjaaja koosseise käskkirjaga ei määratudki.

[8] Samas, l. 83.
[9] Samas, l. 87–101.
[10] Samas, l. 25.
[11] Samas, s. 8, l. 2.
[12] Sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel 1941–1945 ning Jaapani ja Nõukogude Liidu vahel 1945. a. suvel – *Tõlkija märkus.*
[13] RGVA, f. 37848, n. 1, s. 1, l. 9.
[14] Samas, s. 8, l. 2.

Tabel 1
Territoriaalse laskurkorpuse isikkoosseis Nõukogude Liidu kaitse rahvakomissariaadi 17. augusti 1940. a. direktiivi nr. 0/2/105022 alusel

Väeosa	Isikkoosseis
Korpuse juhatus	53
Korpuse suurtükiväepolk	1 594
Korpuse seniitkahurite divisjon	350
Korpuse sidepataljon	358
Korpuse sapööripataljon	579
Korpuse lennueskadrill	208
Korpuse üksused kokku	**3 142**
Laskurdiviisi juhatus	69
Kolm laskurpolku	à 1 410
Kergesuurtükiväepolk	436
Haubitsapolk	673
Luurepataljon	95
Sidepataljon	130
Sapööripataljon	148
Tankitõrjekahurite divisjon	92
Seniitkahurite divisjon	94
Autoroodu, hoburakendite ja sanitaarpataljoni kaader	33
Kokku laskurdiviisis	**6 000**
Kokku kahes laskurdiviisis	**12 000**
Kokku territoriaalses laskurkorpuses	**15 142**

Lisaks tuleb nimetada, et kuni korpustel oli territoriaalne staatus, olid nad liiduvabariigi (22. territoriaalne laskurkorpus seega Eesti NSV) eelarves. Nii pandi näiteks 22. territoriaalne laskurkorpus Punaarmee eelarvesse alles 1. jaanuaril 1941.[15] Sõltuvus liiduvabariigi eelarvest tõi kaasa selle, et territoriaalsed korpused ei saanud kuni Saksamaa rünnakuni Nõukogude Liidu vastu Punaarmeelt ei uut relvastust, varustust ega ka riidekraami ja toidumoona ning kasutati rahvavägedelt pärandiks saadud relvastust, varustust ja muud vara. Samuti saadeti Balti riikide 1940. a. sügisesed ja 1941. a. kevadised kutsealused teenima ainult liiduvabariikide territoriaalsetesse laskurkorpustesse.[16]

Nõukogude Liidu riigikaitse rahvakomissari direktiiviga säilitati kõigis kolmes korpuses rahvavägede munder, mis põhimõtteliselt erines vähe Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede mundritest. Mundritelt eemaldati varasemad eraldusmärgid ja võeti maha õlakud.[17] Vormimütsidele kinnitati Punaarmee märgina punased viisnurgad ning võeti kasutusele Punaarmees kasutatavad lõkmed ja eraldusmärgid varrukatel. Vastavalt PribOVO juhataja käskkirjale tuli eraldusmärgid vahetada 29. augustiks

[15] Samas, s. 7, l. 27.
[16] Samas, s. 8, l. 88.
[17] Eesti vormidel õlakuid ei olnud. – *Tõlkija märkus.*

1940.[18] Näib, et endiste vormide säilitamine territoriaalsetes laskurkorpustes ei olnud tingitud mitte soovist alal hoida sidet rahvavägede ning Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede traditsioonidega, vaid puhtpraktilistest kaalutlustest. Asi oli selles, et isikkoosseisu ümberrõivastamine nõukogude vormidesse nõudnuks kolossaalseid väljaminekuid, kuid kuna 1940. a. jooksul olid rahvuskorpused Eesti, Läti ja Leedu NSV eelarvetes, oli see võimatu. Lisaks oli sõjaväeringkonna ladudes alles märkimisväärne kogus vormirõivastust, mis oli järele jäänud Balti riikide sõjavägedest ja mille kasutamatajätmine olnuks raiskamine. Pealegi, nagu märgitakse dokumentides, oli „varustus hea kvaliteediga".[19] Kindralid, aga ka Punaarmeest toodud poliittöötajad riietati 1941. aastaks täielikult nõukogude sõjaväevormi. Suurem osa ohvitseridest ning alamväelased kandsid edasi vanade armeede vormirõivastust. Otsustades arvukate fotode järgi jäeti alles ka endiste armeede kiivrid – 22. Eesti territoriaalkorpuses olid kasutusel saksa ja inglise tüüpi kiivrid.

Korpustes alustati eesti, läti ja leedu keelde tõlgitud Punaarmee määrustike ja programmide tundmaõppimist. Peale selle tegeldi territoriaalkorpuste isikkoosseisu ettevalmistamisega vande andmiseks. Alustati ka Punaarmee uute sõjaväelaste ideoloogilist ettevalmistamist. Nii näiteks, kui 8. armee staabi komisjon kontrollis 10.–13. oktoobrini 1940 22. territoriaalse laskurkorpuse väekoondisi, märkisid komisjoni liikmed isikkoosseisu ja materiaalosa alakomplekteerituse ja elamufondi nappuse kõrval ka seda, et ei viida läbi poliittunde, ei anta välja seinalehti, reas allüksustes ei ole asutatud Lenini tube, puuduvad komsomoli- ja parteialgorganisatsioonid.[20]

Samaaegselt sõjaväeosade endi ümberformeerimisega reorganiseeriti ka sõjaväekohuslaste arvestuse ja mobilisatsiooni asutused. Tallinnas, Riias ja Kaunases asutati vabariiklikud sõjakomissariaadid, maakondades alustati rajooni- (maakonna-)komissariaatide moodustamist. Need asutati Balti riikides iseseisvusajal tegutsenud kohalike sõjaväeasutuste baasil.[21]

Eesti, Läti ja Leedu sõjakoolid formeeriti ümber Punaarmee tavalisteks jalaväe ohvitserikoolideks, mis olid mõeldud ohvitseride ettevalmistamiseks spetsiaalselt territoriaalsete laskurkorpuste jaoks. Nii sai Eesti Sõjakoolist Tallinna Jalaväe Sõjakool.[22]

Vaatamata sellele, et 22. territoriaalse laskurkorpuse isikkoosseis oli väiksem kui Eesti sõjaväes iseseisvusajal ja ka väeosi oli korpuses vähem, tekkisid seoses elamufondi, hobusetallide ja autoparkidega tõsised probleemid. Peamiselt oli põhjuseks asjaolu, et suurema osa sõjaväeobjekte, mis varem kuulusid Eesti

[18] Samas, s. 7, l. 21.
[19] Samas, s. 8, l. 86.
[20] Samas, s. 7, l. 89, 91, 93, 101.
[21] Samas, s. 8, l. 4.
[22] Samas, s. 7, l. 68.

sõjaväele, hõivasid 1940. a. sisse toodud rohkearvulised Punaarmee väeosad. Seetõttu toimus korpuse osade formeerimine uutes asukohtades, mis ei olnud kohandatud niivõrd suurte väekoondiste paiknemiseks.

Nii toimus 22. territoriaalse laskurkorpuse formeerimine ja komplekteerimine Eesti Rahvaväe isikkoosseisu, relvastuse, transpordivahendite, varustuse, vormiriietuse ja osaliselt ka elamufondi baasil. Pärast formeerimise lõppu üle jäänud sõjaväevara anti aktidega Balti erisõjaväeringkonna ladudesse, mis asusid Eesti, Läti ja Leedu territooriumil.[23] Ka 22. territoriaalne laskurkorpus ise arvati PribOVO koosseisu.

Põhilised organisatsioonilised ettevõtmised Eesti Rahvaväe 22. territoriaalkorpuse ümberformeerimiseks lõpetati 21. augustiks 1940.[24] Selleks kaasati 14 317 isikut Rahvaväe ja Sõjaministeeriumi koosseisust.[25] Nendest sõjaväelastest eraldati tegelikult 22. territoriaalse laskurkorpuse komplekteerimiseks 13 319 (teistel andmetel 13 498[26]) isikut.[27] Korpus relvastati Eesti sõjaväe relvastuse ja sõjatehnikaga, nimekirja järgi võeti sellest Punaarmee koosseisu 19 tanki, 13 soomusautot, 392 suurtükki (sh. 74 haubitsat), 44 õhutõrjekahurit, 760 kerge- ja 1399 raskekuulipildujat, 52 629 vintpüssi, 28 veo- ja 33 sõiduautot.[28]

Ümberformeerimise käigus tehti 22. territoriaalse laskurkorpuse koosseisunimekirjas mõningaid ümberkorraldusi. Isikkoosseisu suurendati kuni 16 805 inimeseni – 6004 inimest kummaski laskurdiviisis, 3134 inimest korpuse staabis ja üksustes, 1654 inimest Tallinna jalaväekoolis.[29] Vaatamata isikkoosseisu teatavale ülejäägile oli 22. territoriaalne laskurkorpus 21. septembri 1940. a. seisuga alakomplekteeritud: ohvitserikohtadest oli täidetud 78%, nooremkomandöride kohtadest 57% ja reakoosseisust 69%. Tervikuna oli isikkoosseisu komplekteeritus korpuses 67% ette nähtud koosseisust, see oli madalaim näitaja võrreldes 96% komplekteeritusega 24. (Läti) ja 89% komplekteeritusega 29. (Leedu) korpustes.[30] Eriti suur puudus oli poliittöötajaist, suurtükiväelastest ja tehniliste väeliikide spetsialistidest. Punaarmeest suunati 22. territoriaalsesse laskurkorpusesse oma teenistust jätkama 271 isikut, nad katsid 12% ohvitserkonna koosseisujärgsest vajadusest.[31]

Võrreldes Läti ja Leedu korpustega oli madalaim ka 22. territoriaalse laskurkorpuse komplekteeritus hobustega. 21. augustil 1940 oli hobuseid vaid 52% ettenähtud arvust. „Hobukoosseisu defitsiit" kompenseeriti hobuste arvel, mis jäid üle Leedu Rahvaväe ümberformeerimisel. Sõiduautode, laskerelvade ja kahuritega oli korpus täielikult varustatud, dokumentides on fikseeritud komplekteeritus 100%; haubitsaid oli 66% koosseisust, veoautosid ja erisõidukeid

[23] Samas, s. 8, l. 3.
[24] Samas, l. 83.
[25] Samas, s. 7, l. 6.
[26] Samas, s. 7, l. 22.
[27] Samas, l. 20.
[28] Samas, s. 7, l. 6.
[29] Samas, s. 7, l. 18–19.
[30] Samas, s. 8, l. 83.
[31] Samas, l. 84.

30%; seevastu ei olnud raskerelvi jalaväe tuletoetuseks – miinipildujad puudusid täielikult.[32]

Korpuse juhatus ja staap formeeriti Eesti Rahvaväe peastaabi baasil, sidepataljon Eesti Rahvaväe sidepataljonist, sapööripataljon Rahvaväe 3. diviisi pioneeripataljonist. Korpuse suurtükiväepolk formeeriti 2. suurtükiväegrupi, autotankirügemendi ja ratsarügemendi ja seniitkahuridivisjon Eesti sõjaväe 1. õhukaitsegrupi baasil. Eesti lennuväe 1., 2. ja 3. lennusalgast moodustati korpuse lennueskadrill.

180. laskurdiviis formeeriti Tallinnas ja selle ümbruses Eesti Rahvaväe 1. ja 3. diviisi juhatuste baasil. Diviisi suurtüki- ja haubitsapolkude formeerimiseks rakendati peamiselt Eesti Rahvaväe 1., 3. ja 4. suurtükigruppi ning 1. ja 3. tankitõrjepatareid.

182. laskurdiviis formeeriti Võru–Petseri piirkonnas. Selleks rakendati Eesti Rahvaväe 2. ja 4. diviisile allutatud väekoondisi, sealhulgas Sakala ja Kuperjanovi üksikpataljone. 3. ja 5. suurtükigrupi ning 2. tankitõrjekompanii baasil formeeriti suurtüki- ja haubitsapolgud.[33]

Nagu märgitakse dokumentides, oli 22. territoriaalse laskurkorpuse relvastuses olevate laskerelvade ja suurtükkide seas tervikuna „kõige erinevaimaid tüüpe"[34] „vanu mudeleid [...], mis olid märgatavalt amortiseerunud."[35] Isikkooseis relvastati varem Eesti sõjaväe relvastusse kuulunud kolme erineva kaliibri vintpüssidega – 7,62 mm Vene Mossini süsteemi püsside (1891. a. mudel), 7,71 mm inglise Ross-Enfieldi süsteemi püsside (1914. a. mudel) ja 7,92 mm Saksa firma Mauser püssidega (1898. a. mudel). 1940. a. augustis Eesti Rahvaväe relvastusse kuulunud 358 püstolkuulipildujat „Suomi" võeti relvastusest maha ja anti lattu. Korpuse kergekuulipildujad olid Madseni süsteemis ja kahe erineva kaliibriga – 7,71 ja 7,62 mm (vastavalt inglise ja vene padrunitele). Eesti sõjaväel olid väga erinevat tüüpi raskekuulipildujad ja näib, et korpuse relvastusse võeti ainult 7,62 mm Maxim-tüüpi kuulipildujad vene padrunitele. Ülejäänud raskekuulipildujad (Vickers-, Colt- ja Browning-tüüpi) anti lattu.[36]

Kirev oli ka suurtükipark. Korpuse suurtüki- ja haubitsapolkudele võeti üle Eesti sõjaväe 76 mm vene välisuurtükid (1902. a. mudel) ja 75 mm prantsuse omad (1897. a. mudel), samuti 107 mm Creusot' ja Schneider-tüüpi kiirlaskekahurid ning 114 mm inglise ja 150 mm saksa välihaubitsad. Kõik ülejäänud suurtükid, mis enamasti olid täiesti vananenud konstruktsiooniga, ladustati. Laskurdiviiside tankitõrjedivisjonid said enamasti saksa firma Rheinmetall 37 mm kahurid ja mõned 47 mm austria Böhler-tüüpi kahurid. Need olid uued ja väga efektiivsed suurtükid. Korpuse seniitkahurite divisjon ja laskurdiviiside õhutõrjeüksused relvastati 37 mm Kruppi ja 75 mm Rheinmetalli kahuritega. On huvitav, et uued

---

[32] Samas, l. 85–86.
[33] Samas, s. 7, l. 66–67.
[34] Samas, l. 85.
[35] Samas, l. 86.
[36] Samas, s. 8, l. 148.

Vanemseersant Aleksander Madisoo Punaarmee eraldusmärkidega, aga Eesti vormis. Foto tagaküljel endise 7. jalaväerügemendi, mis nimetati ümber 140. laskurpolguks, staabiülema major Jakob Saidlo kinnitus 12. oktoobrist 1940. Kinnituseks on kasutatud veel 7. jalaväerügemendi templit.
Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi fotokogu.

Eesti sõjaväe 2. diviisi viimane staabiülem kolonel Jaan Kurvits ratsarügemendi vormis (oli 1935–1939 ratsarügemendi ülem) ja 1941. a. Punaarmee 22. Eesti territoriaalkorpuse 182. laskurdiviisi staabiülemana Punaarmee polkovniku mundris.
Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi fotokogu.

Eesti sõjaväe 3. diviisi ja Tallinna garnisoni viimane ülem kindralmajor Herbert Brede (1882–1942, hukati Norilski vangilaagris) 1941. a. Punaarmee 22. Eesti territoriaalkorpuse suurtükiväeülemana Punaarmee kindralmajori mundris.
Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi fotokogu.

ja suurepärased 40 mm Boforsi automaatlaadimisega õhutõrjekahurid, mis Eesti omandas vahetult enne 1940. aastat, anti teadmata põhjusel lattu, selle asemel, et võtta need korpuse relvastusse.

Eesti Rahvaväe soomustehnikast anti korpuse ja diviiside luurepataljonidele 6 kergetanki Renault FT-17 ja 8 soomusautot. Korpuse väekoondistele anti samuti üle 33 sõidu- ja 80 veoautot, 30 kerget ja 21 rasket roomiksõidukit, 7 traktorit, 8 autobussi ja 35 mootorratast.[37] Ülejäänud soomustehnika ja autod anti hoiule Balti erisõjaväeringkonna ladudesse.

Mis puutub relvastuse komplekteerimisse endistest rahvavägedest jäänud relvadega, siis oli 22. territoriaalse laskurkorpuse kõige iseloomulikumaks erinevuseks, võrreldes 24. Läti ja 29. Leedu korpustega, soomusrongide divisjoni formeerimine.[38] Analoogilisi allüksusi ei moodustatud Läti ega Leedu korpuses. Peamiselt kasutati endise soomusrongide rügemendi relvastust. Endise Eesti Rahvaväe suurtükiväe inspektori major Leetsi[39] poolt esitatud varustusnimekirjade järgi pidi divisjoni koosseisu arvatama kaks rasket soomusrongi ja kaks kaugelaske raudteepatareid. Raskesoomusrong nr. 1 koosnes kolmest soomustatud vagunist – „Lembit" (kaks 152 mm suurtükki), „Onu Tom" (kaks 152 mm suurtükki) ja „Vapper" (kaks 107 mm suurtükki) ning vedurist OD-130. Raskesoomusrongi nr. 2 koosseisu kuulusid soomustatud vagunid „Kalev" (kaks 152 mm suurtükki), „Tommi" (kaks 152 mm suurtükki) ja „Mara" (kaks 107 mm suurtükki). Kahest kaugelaske-raudteepatareist oli üks lahinguvalmis, teine ehitamisel. Kummalgi oli kolm Canet' tüüpi laevasuurtükki, kaks 102 mm ja üks 152 mm.[40]

Hinnates tervikuna 22. territoriaalse laskurkorpuse komplekteeritust sõjatehnikaga, tuleb märkida, et teravaimaks probleemiks oli erisõidukite ja raskesuurtükkide veoks mõeldud traktorite nappus.[41] Kinnitatud koosseisunimekirjade nr. 3 ja nr. 11 järgi pidi igal territoriaalkorpuse suurtükiväepolgul olema 45, igal territoriaalse laskurdiviisi haubitsapolgul aga 21 roomiktraktorit. Kuid 12. oktoobril 1940 ei olnud 22. territoriaalsel laskurkorpusel mitte ühtegi koosseisunimekirjas ette nähtud 87-st traktorist.[42] Alakomplekteerituse likvideerimiseks saadeti Punaarmee auto-, soomus- ja tankivägede peavalitsusse taotlus, mida aga ei rahuldatud – nende masinate puudumine andis teravalt tunda ka teistes Punaarmee väekoondistes. Seetõttu tuli 22. territoriaalse laskurkorpuse 614. korpuse-suurtükiväepolk ja laskurdiviiside haubitsapolgud viia üle hoburakenditele.[43] Traktorite ja veoautode nappus vaevas ka korpuse ja diviiside seniitkahurite divisjone.[44]

---

[37] Samas, l. 149–150.
[38] Samas, l. 88.
[39] Originaalis on nii kirjutatud. Tegelikult kolonel Georg Leets. – *Tõlkija märkus*.
[40] Samas, s. 7, l. 17.
[41] Samas, s. 8, l. 87.
[42] Samas, l. 230.
[43] Samas, l. 231.
[44] Samas, s. 7, l. 89.

Korpuse juhtkond valiti välja varem Eesti sõjaväes teeninud Eesti Rahvaväe kõige usaldusväärsemate kindralite ja ohvitseride seast ja seda alles pärast igakülgset kontrollimist ning nõupidamist Balti liiduvabariikide uute juhtkondadega. Sealjuures, nagu fikseeriti dokumentides, „[...] kontrolliti ja kooskõlastati kõik kandidaadid – kuni pataljoni- ja divisjonikomandörideni sealhulgas".[45] Siiski vallandati korpuse ridadest, dokumentide järgi otsustades, ka rida isikuid, keda ei peetud sobivaks teenima Punaarmees. Näiteks korpuse seniitkahurite divisjonist saadeti erru 2. patarei nooremkomandör [s.o. allohvitser] Jalman Surman,[46] kes 1934–1939 teenis vabatahtlikuna Prantsuse Võõrleegionis.[47]

22. territoriaalkorpuse ülema kohusetäitjaks nimetati kindralleitnant Gustav Jonson. Ka kõik teised komandörid ja poliittöötajad figureerisid dokumentides „kohusetäitjatena". Korpuseülema asetäitja kohusetäitjaks nimetati polkovnik Vassili Vassiljevitš Boloznev (toodi üle Punaarmeest), staabiülema kohusetäitjaks sai polkovnik Mart Tuisk.[48] 22. territoriaalse laskurkorpuse komissari kohusetäitjaks määrati PribOVO juhataja 27. augusti 1940. a. käskkirjaga Nr. 0010 Punaarmee poliittöötaja, vanempataljonikomissar N. S. Orlov.[49] Hiljem vahetas ta välja brigaadikomissar Andrei S. Bagnjuk.[50]

180. laskurdiviisi juhtis kindralmajor Richard Juhani p. Tomberg, tema asetäitjaks nimetati Punaarmeest üle toodud polkovnik Ivan Ivanovitš Missan. Diviisi staabiülemaks määrati kindralmajor August Aadama poeg Kasekamp.[51] Diviisi laskurpolkude ülemateks nimetati polkovnik Verner-Ernst-Harald Juhani poeg Trossi (21. polk), polkovnik Vassili Johanni p. Külaots (42. polk) ja polkovnik Paul Viljami p. Triik (86. polk).

182. laskurdiviisi ülema kohusetäitjaks sai kindralmajor Jaan Jaani p. (Ivan Ivanovitš) Kruus, tema asetäitjaks aga Punaarmeest toodud polkovnik Ivan Ivanovitš Intjapin. Selle diviisi 140. laskurpolku juhtis polkovnik Voldemar-Karl Karli p. Koht, 171. laskurpolku polkovnik Artur-Aleksander Joosepi p. Saueselg ja 232. laskurpolku polkovnik Jaan Mardi p. Lukas.[52]

Esialgu kandsid kõik kindralid ja ohvitserid Eesti Rahvaväe auastmeid, alles 12. septembril 1940 anti neile PRibOVO sõjanõukogu määrusega Punaarmee auastmed;[53] ametlikult omistati 22. territoriaalse laskurkorpuse juhtkonnale Nõukogude kindraliauastmed alles Nõukogude Liidu Kaitse rahvakomissari 29. detsembri 1940. a. määrusega.[54]

Kindralleitnandi auastme sai ainult korpuseülema kohusetäitja Gustav Jüri p. Jonson. Punaarmee kindralmajoriteks said 180. laskurdiviisi ülema

[45] Samas, l. 77.
[46] Originaalis *Сурман Ялман*. Võib olla Hjalmar Suurman(n). – *Tõlkija märkus.*
[47] Samas, l. 89.
[48] Samas, l. 84.
[49] Samas, s. 8, l. 26.
[50] История Прибалтийского военного округа. 1940–1967. Riia, 1968, lk. 27.
[51] RGVA, f. 37848, n. 1, s. 8, l. 104.
[52] Samas, s. 7, l. 106.
[53] Samas, s. 1, l. 1–2.
[54] История Прибалтийского военного округа, lk. 27.

kohusetäitja Richard Tomberg, 182. laskurdiviisi ülema kohusetäitja Jaan Kruus ja August Kasekamp, 180. laskurdiviisi staabiülema kohusetäitja. Brigaadiarsti auastme (*бригвоенврач*) sai korpuse meditsiiniteenistuse ülema kohusetäitja Martin Mardi p. Jervan, korpuse suurtükiväeülem Herbert Friedrichi p. Bredele anti Punaarmee suurtükiväe kindralmajori auaste ja korpuse intendanditeenistuse ülema kohusetäitja Tõnis Jüri p. Rotberg sai Punaarmee intendanditeenistuse kindralmajoriks.[55]

Hinnates Eesti Rahvaväe reorganiseerimist 22. territoriaalseks laskurkorpuseks on kohane märkida, et vaatamata korpuse juhtkonna ja isikkoosseisu kõigile pingutustele ei saanud 22. territoriaalsest laskurkorpusest Punaarmee täielikult võitlusvõimelist väekoondist. Kogu 1940. a. teise poole vältel oli esmatähtsaks ülesandeks korpuse osade ja väekoondiste organiseerimine ning tingimuste loomine normaalseks sõjaliseks ja poliitiliseks väljaõppeks. Kuid ettenähtud õppetööd korpuses 1940. aastal ei alustatudki, sest puudusid eesti keelde tõlgitud määrustikud ja õppevahendid, mis ilmusid alles 1940. a. oktoobris. 1941. a. alguseks probleem lahendati, väeosadesse saabusid eestikeelsed määrustikud ja õppevahendid ning 23. veebruaril 1941 vannutati korpuse isikkoosseis.[56] Pärast väeosade viimist suvelaagritesse algas aktiivne lahingväljaõpe; juba näis, et on loodud kõik tingimused lahinguvalmiduse tõstmiseks. Kuid samal ajal, 3. juunist 1941, algas 22. territoriaalse laskurkorpuse juhtkonna nende liikmete massiline arreteerimine, kes olid korpusse üle võetud endise Eesti sõjaväe ohvitseride ja kindralite hulgast. Sealjuures ei tehtud seda mitte korpuse asukohas, vaid nende Punaarmee sõjaväeakadeemiatesse täiendõppele saatmise sildi all.[57]

14. juunil 1941 käis üle Baltimaade košmaarne küüditamiste laine. Nõukogude Liidu niisugune lühinägelik poliitika Balti riikides, eriti läheneva sõja olukorras Saksamaaga, katkestas normaalse sõjalise väljaõppe, tõi kaasa nõukogudevastaste meeleolude kasvu territoriaalsete laskurkorpuste väeosades ja alandas märgatavalt distsipliini. Need mõjurid kõrvuti kaasaegse relvastuse nappuse ja mobilisatsioonimeetmete ettevalmistamatusega sõja eelõhtul tõid otseselt kaasa selle, et Suure Isamaasõja eelõhtuks ei kujutanud territoriaalkorpused endast Punaarmee hästi ettevalmistatud ja väljaõpetatud väekoondiseid. Seda näitas ka 29. (Leedu) territoriaalse laskurkorpuse juhtum, mille allüksused ei suutnud juba 23. juunil 1941 toime tulla neile pandud lahinguülesandega – kaitsta Vilniust. Kokkuvõttes sattus korpus piiramisrõngasse ja rõhuv enamus selle koosseisust deserteeris. Piiramisrõngast murdsid välja ainult korpuse staap (mille koosseisu kuulusid eelkõige Punaarmee kaadriohvitserid), võitlejate üksikrühmad ja tankitõrjekahurite divisjoni kaks patareid.[58]

---

[55] RGVA, f. 37848, n. 1, s. 1, l. 1.
[56] История Прибалтийского военного округа, lk. 28.
[57] Петров, Б. Н. Вооруженные формирования Прибалтики накануне и в начале Великой Отечественной войны. Военно-исторический архив nr. 10. Moskva, 2000, lk. 290.
[58] Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945. Книга первая. Riia, 1966, lk. 182.

25. juunil 1941 langetati otsus – rahvuslikke korpusi isikkoosseisu komplekteerimatuse ja „kontrrevolutsiooniliste elementide väljaastumiste ohu" tõttu lahingusse mitte viia, vaid saata nad Vene NFSV territooriumile.[59]

22. (Eesti) territoriaalne laskurkorpus, mis asus Petseri rajoonis, läks sõtta juba uue juhataja, kindralmajor Aleksander Sergejevitš Ksenofontovi juhtimisel.[60] 26. juunil 1941 taganes korpus Looderinde juhataja korraldusel Staraja Russa piirkonda.[61] Mobilisatsiooni ei õnnestunud Baltikumis läbi viia selle kiire vallutamise tõttu sakslaste poolt.[62] Seetõttu jäi eestlastest isikkoosseisu korpusse väga vähe – peamiselt reamehed ja osa nooremkomandöridest. Teel uutele positsioonidele saadi sõjaaja oludes täiesti ootamatu ja mõistetamatu korraldus – demobiliseerida korpuse isikkoosseisu see osa, kes olid Eesti NSV kodanikud. Selle sammu motivaatoriks oli avaldus Balti päritolu isikute deserteerimisest territoriaalsetest laskurkorpustest.[63]

Sel moel ei jäänud 22. territoriaalsesse laskurkorpusse 1941. a. juuli alguseks praktiliselt enam üldse eestlasi.[64] Vaatamata sellele näitas lõpuni formeerimata korpus end heast küljest lahingutes Šeloni jõel, Porhovi, Dedovitši ja Staraja Russa juures ning 11. armee osade vastulöögis Soltsõ all. Kuid varsti, 1941. a. augustis, hoolimata aktiivsest osalemisest lahingutegevuses, saadeti 22. territoriaalkorpus laiali seoses korpusetasandi ajutise likvideerimisega Punaarmees.[65]

Vene keelest tõlkinud Toomas Hiio

[59] Kaitseministeeriumi Keskarhiiv (Центральный архив Министерства Обороны, edaspidi TsAMO), f. 221, n. 1394, s. 23, l. 276.
[60] История Прибалтийского военного округа, lk. 27.
[61] TsAMO, f. 221, n. 1394, s. 1, l. 26.
[62] Siin autor eksib: rinde peatumise tõttu Kesk-Eestis õnnestus alates 4. juulist 1941 viia Eestist Venemaale rohkem kui 30 000 kutsealust ja reservisti. Vaata Peeter Kaasiku artiklit lk. 73–75.
[63] Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Riia, 1970, lk. 134.
[64] Teistel andmetel, mida kinnitavad ka Saksa okupatsiooni aegsed arhiividokumendid ja hilisemad mälestused, sattus suurem osa (hinnanguliselt ca 4000) korpusse jäänud eestlast ülejooksikute või vangilangenutena juulis ja augustis Saksa sõjavangi. Järelejäänud ca 500-lt eestlaselt võeti relvad ja nad saadeti tööpataljonidesse. – *Tõlkija märkus.*
[65] Б. Н. Петров, Вооруженные формирования Прибалтики накануне и в начале Великой Отечественной войны, lk. 295.

SUMMARY

Reorganisation of the Estonian Army into the 22nd Territorial Rifle Corps of the Red Army in 1940–1941

Alexander Chapenko[1]

From June to August 1940 the Soviet Union annexed the three Baltic countries – Estonia, Latvia and Lithuania. Pro-Soviet governments were established in each country and the so-called socialist reforms took place in all fields of life. In other words, the countries were reorganised to match the Soviet way of government and everyday life.

According to the August 1940 directive of Marshal Simeon Timoshenko, People's Commissar for Defence of the Soviet Union, the armed forces of Estonia, Latvia and Lithuania were respectively reorganised into the 22nd, 24th and 29th territorial rifle corps of the Red Army. Corps' units and two rifle divisions (each consisting of 6,000 troops) belonged to each territorial corps. The corps were to act as a territorial rifle corps during one year, over which they were to be cleaned of the "untrustworthy element", the personnel taught Russian and retrained men according to the programs and regulations of the Red Army. After that the corps were to be reorganised into ordinary exterritorial rifle corps of the Red Army.

Manpower of a territorial rifle corps according to the directive of the People's Commissariat of Defence of the Soviet Union as of 17 August 1940; No. 0/2/105022

Unit	Strength
Corps command	53
Corps' artillery regiment	1,594
Corps' anti-aircraft battalion	350
Corps' signals' battalion	358
Corps' engineering battalion	579
Corps' aircraft wing	208
Corps' units altogether	**3,142**
Rifle division command	69
3 rifle regiments	à 1,410
Light artillery regiment	436
Howitzer regiment	673
Reconnaissance battalion	95
Signals' battalion	130
Engineering battalion	148
Antitank battalion	92
Anti-aircraft battalion	94
Officers and NCOs of automobile company, horse transport units and medical battalion	33
Rifle regiment altogether	**6,000**
2 rifle regiments altogether	**12,000**
Territorial rifle corps altogether	**15,142**

[1] Alexander Chapenko (b. 1977) is a candidate of history sciences, an associate professor of the Department of General History at the Murmansk State Pedagogical University, Russia.

In peacetime, the territorial rifle corps were formed with reduced manpower. However, they were to be capable of training conscripts. In case of war they would again be fully completed with conscripts. Somewhat later the peacetime strength of the Estonian Territorial Rifle Corps was increased to 16,805 troops, but this level was never met (67% of the posts could be manned). The shortage of transportation vehicles — especially in the artillery units — also remained a problem. The same bottlenecks afflicted the Red Army in general.

The former uniforms of the Estonian, Latvian and Lithuanian armies remained in use. That was mainly because of economic reasons — there were plenty of uniforms left in warehouses. However, the Red Army insignia and ranks were implemented. To a certain extent also the armament of the former armies was taken into use, as the Red Army lacked means to quickly reorganise the corps according to own standards.

The fact that the contingents and headquarters of the Red Army had taken over most of the military installations, barracks and training fields when brought to Estonia in June/July 1940, aggravated training of the Estonian Rifle Corps. Estonian units had to be stationed in schoolhouses, civil centres and elsewhere.

The Estonian, Latvian and Lithuanian territorial rifle corps were similar by structure. One noteworthy exception was that cavalry units were never formed in the Estonian Territorial Rifle Corps. They were replaced with an armoured train battalion.

Lieutenant General Gustav Jonson was appointed as the Commander of the Estonian Territorial Rifle Corps. Major General Richard Tomberg and Major General Jaan Kruus were Commanders of the 180th and 182nd rifle divisions respectively. The Red Army officers and political instructors, who oversaw the work of the units, were appointed as the commanders of corps', divisions and smaller military units. Brigade Commissar Andrey Bagnyuk was appointed as the Commissar of the Corps. Red Army Colonel Ivan Misan and Colonel Ivan Intyapin were the Deputy Commanders of the 180th and 182nd rifle divisions respectively.

However, the territorial rifle corps of the occupied Baltic countries never became full units of the Red Army. In June 1941, before the war broke out between the Soviet Union and Germany, most of the senior officers and generals yet serving in the territorial rifle corps were arrested and sent to prison camps in Russia. The arrested personnel was replaced with the Red Army officers. Major General Alexander Ksenofontov became the Commander of the Estonian Territorial Rifle Corps.

In the beginning of the war, the 22nd Territorial Rifle Corps of the Red

Army was forced to retreat towards Porkhov and Staraya Russa. The corps was reinforced with recruited reservists from Russia. It suffered heavy casualties in the July 1941 battles. Most of the Estonians in the corps were either captured or voluntarily surrendered to the German units. The corps was disbanded in August 1941 in accordance with the temporary liquidation of the corps in the Red Army.

Boris Kumm, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar, 1941. a juuniküüditamise operatiivstaabi liige. ERAF.

Vassili Riis, NKVD Saaremaa osakonna ülem, üks 1941. a. küüditamiste juhte Saaremaal. ERAF.

KÜÜDITAMISED EESTIS 1941. AASTA SUVEL

Meelis Maripuu

KÜÜDITAMINE KUI LAHUTAMATU OSA NSV LIIDU SISEPOLIITIKAST

Nõukogude okupatsioonivõimude poolt 1941. a. suvel Eestis ning teistes Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel 1939. a. 23. augustil sõlmitud mittekallaletungipakti salaprotokolli järgselt okupeeritud riikides läbiviidud küüditamistest on alates 1980. aastate lõpust ainuüksi Eestis peetud kümneid ettekandeid ja kirjutatud pea samapalju artikleid ja raamatuid. Palju aega ja vaeva on kulutatud küüditamise ohvrite isikute kindlakstegemisele ning nende mälestuse väärikale jäädvustamisele. Kui palju inimesi 1941. a. suvel küüditati, ei saa tänaseni päris täpselt öelda ning vaevalt see üldse kunagi selgub. Suurusjärguna võib kasutada arvu ca 10 000. Miks on küüditatute arvu kindlakstegemine raske isegi küüditatute nimekirjade olemasolu korral, ei ole siinse artikli teema. Seoses 1941. a. sõjasündmustega Eestis käsitleme küüditamist 1941. a. juunis ja juulis pisut teise külje pealt.

Kas küüditamine oli seotud algava sõjaga Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel ning kui oli, siis kuidas?

Küüditamised on Venemaal sajanditepikkuse traditsiooniga poliitilised aktsioonid, mille käigus, kasutades ära „soodsaid" tingimusi, viidi läbi etnilisi, poliitilisi ja sotsiaalseid puhastusi, lahendades samal ajal ka riiklikult olulisi majandusküsimusi, suunates küüditatuid piirkondadesse, kus vajati massilist (orja)tööjõudu. Nõukogude Venemaa alustas 1919. aastal kasakate deporteerimisega, 1930. aastate repressioonid, mis on seotud niinimetatud kollektiviseerimisega ehk talupoegade kui klassi asendamisega kolhoositalurahvaga, on saanud üldtuntuks. Selle käigus allutati riiklikule terrorile järjekordsed sihtmärgiks valitud sotsiaalsed ja rahvuslikud kihid. Põlvkonnast põlvkonda kestnud massiline terror sisendas inimestesse alalise hirmutunde ja sundis selle kaudu kuulekusele valitseva režiimi suhtes.

1930. a. alustati Nõukogude Liidu läänepiiri „puhastamist" – märtsis vabaneti Leningradi oblasti piiriäärsetel aladel 22 km ulatuses peaaegu täielikult „sotsiaalselt ohtlikest" elanikest.[1] Samasugused aktsioonid kordusid aastatel 1935–1936. Siis represseeriti ka tuhandeid Nõukogude Liidus elanud eestlasi.

[1] NSV Liidus toime pandud küüditamiste kirjeldamisel on tuginetud raamatule: Полян, Павел. Не по своей воле … История и география принудительных миграции в СССР. Moskva, OGI-Memorial, 2001.

Uus küüditamislaine vallandus 1940. aastal, kui Nõukogude Liit okupeeris Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene. Sealsed alad „vabastati" Poola ja teistest välismaa kodanikest.[2] 1940. a. veebruarist juunini küüditati sealt u. 276 000 inimest. Juulis 1940 jätkus läänepiiri puhastamine võõramaalastest, seekord Murmanski oblastis. Rohkem kui kaheksa ja poole tuhande küüditatu hulgas olid soomlased, eestlased, lätlased, leedulased, rootslased ja norralased, kes asustati ümber Karjala-Soome territooriumile. Väiksem hulk teiste rahvaste esindajaid saadeti Altai kraisse.[3] Järgmine kampaania 1941. a. kevadel ja suvel haaras lisaks juba ka vahepeal okupeeritud Moldaavia ja Eesti, Läti ja Leedu alad. Uued küüditamised jätkusid sõja ajal ning veel aastaid pärast seda.

Kuidas käsitleda 1941. a. suvel Balti riikides toimunud küüditamisi? Jüri Ant on selgitanud massiküüditamise võimalikke motiive, seostades neid II maailmasõja uue etapiga. Sõjani Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel oli jäänud üks nädal. Alates 1939. a. sügisest oli Nõukogude Liit teinud Balti riikidest oma suure sõjaväebaasi. Nõukogude Liidu sõjaline doktriin nägi ette sõja korral vaenlase purustamise väljaspool riigi põhiterritooriumi. Selleks ehitati alates 1941. a. kevadest suure intensiivsusega uuele läänepiirile uut kaitseliini, Eestis töötasid selle kallal 80 000 inimest. Olenemata sellest, kas Moskva valmistus andma preventiivset lööki Saksamaale või oli Nõukogude Liit hoopis kaitseseisus, olid Eesti, Läti ja Leedu ette nähtud puhkeva sõja tallermaaks. Nädalapäevad enne sõja puhkemist oli otstarbekas puhastada need piirkonnad inimgruppidest, kes võisid kahjustada Punaarmee võitlusvõimet.[4]

Kohati arendab kaasaegne Venemaa ajalookäsitlus sellesuunalist lähenemist äärmuseni. Jõutakse tõdemuseni, et Nõukogude võim oli sunnitud operatsiooni ette võtma ainuüksi sellepärast, et ära hoida Saksamaaga koostööd tegeva kohalikest natsionalistidest koosneva nn. viienda kolonni poolt ettevalmistatavat ülestõusu.[5]

Tõlgendades küüditamisoperatsiooni osana ettevalmistustest puhkevaks sõjaks, tuleb siiski uurida, kas selle kasuks räägivad ka muud asjaolud peale aja ja koha kokkulangemise.

14. JUUNI 1941. A. KÜÜDITAMISE EELTÖÖD

Küüditamist ettevalmistavate sammudena võib vaadelda muidugi igasugust infokogumist nõukogude siseasjade rahvakomissariaadi ja alates 1941. a. märtsist ka riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi allüksuste poolt.[6] Igapäevane operatiivtöö

---

[2] Hea ülevaate nendest repressioonidest leiab raamatust: Репрессии против поляков и польских граждан. Koostanud Гурьянов, А. Э. Исторические сборники „Мемориала". 1. Moskva, Zvenya, 1997.
[3] Приказ народного комиссара внутренних дел СССР № 00761, 23.6.1940. Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv (Государственный Архив Российской Федерации, ГАРФ), f. 9401, n. 2, s. 1, l. 207–209.
[4] Ant, Jüri. Eesti 1939–1941. Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999, lk 169.
[5] Смирнов, Павел. Депортация как способ борьбы с „пятой колонной" в годы Великой Отечественной войны. 05 марта 2007. Чекист.ru – Информационно-аналитическое издание. (http://chekist.ru/article/1558) [Viimati vaadatud 09.04.2007].
[6] 1941. a. veebruaris-märtsis eraldati riikliku julgeoleku valdkond siseasjade rahvakomissariaadist iseseisvaks rahvakomissariaadiks.

tugines siiski suunavatele määrustele ja instruktsioonidele. Konkreetse sammuna kinnitati 23. novembril 1940 Nõukogude Liidu siseasjade rahvakomissariaadi spetsiaalne instruktsioon „kontrrevolutsiooniliste elementide" arvelevõtmiseks Ukrainas, Valgevenes, Moldovas, Karjalas, Lätis, Leedus Eestis. Läbi tuli töötada kõik materjalid, mis puudutasid politseiametnikke, parteide tegelasi, riigitegelasi, kohtu ja prokuratuuri koosseise, ohvitsere. Kompromiteerivate materjalide leidmisel tuli need koondada erikaustadesse. [7]

Balti riikide inkorporeerimisele Nõukogude Liitu 1940. aasta augustis oli jätkunud nende territooriumite totaalne ja kiire sovetiseerimine. Süsteemselt lammutati senine riigiaparaat ja purustati ühiskonna sotsiaalne struktuur. Poole aastaga oli enamikus valdkondades vähemalt formaalselt tegevusse rakendatud uus, nõukogulik võimustruktuur. Kuid selle kandepind oli väike ning hõlmas esmalt vaid võimu kõrgemaid kihte. Territooriumi okupeerimine ja poliitilise võimu usurpeerimine oli õnnestunud peamiselt poliitiliste vahenditega, laskumata otsese vägivallani. Sügavamate ja püsivate muutuste elluviimiseks oli okupatsioonivõimul aga lisaks juhtkonna väljavahetamisele vaja sundida kuuletuma ka rahvas tervikuna. Balti riikide territooriume käsitleti oma põlisvaldustena, kuid stalinliku „lastetoata" kasvanud inimeste vastu valitses üleüldine usaldamatus. Üksikute isikute arreteerimisega alanud repressioonid kogusid hoogu ning kuulekus tuli saavutada samm-sammult, läbi hirmu.

Otsesed ettevalmistused massirepressioonide läbiviimiseks algasid 1941. a. mai esimesel poolel, kui vormistati Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (ÜK(b)P KK) ja Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ühismäärus küüditamise läbiviimiseks Balti riikides. Kava kohaselt lubati Leedu, Läti ja Eesti riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissariaatidel arreteerida, konfiskeerida varandus, saata 5–8 aastaks laagrisse ja seejärel 20 aastaks asumisele NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse poliitikuid, kõrgemaid riigiametnikke, ettevõtjaid ja politseinikke ning sõjaväelasi, kelle kohta leidus kompromiteerivaid andmeid. Nimetatud isikute perekonnad kuulusid samuti väljasaatmisele.[8] Väljasaatmisele kuulusid:

1) kontrrevolutsiooniliste parteide aktiiv ja nõukogudevastaste valgekaartlike organisatsioonide liikmed;

2) endised sandarmid, politsei juhtivkoosseis, vanglatöötajad ja reapolitseinikud, kelle kohta oli kompromiteerivat materjali;

3) endised mõisnikud, vabrikandid, kõrgemad ametnikud;

---

[7] On säilinud Leedu NSV siseasjade rahvakomissari A. Guzeviciuse korraldus „Hooletusest nõukogudevastase ja sotsiaalselt vaenuliku elemendi arvelevõtmisel" nr. 0054. Liiduvabariikide siseasjade rahvakomissariaadid viisid ellu Nõukogude Liidu siseasjade rahvakomissariaadi otsuseid, mis lubab oletada, et samal ajal anti samasuguse sisuga korraldusi ka Eestis ja Lätis. Peamised erinevused seisnesid arvatavasti vaid „kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide" nimedes. About negligence in accounting concerning anti-Soviet and socially alien elements. Nr. 0054, Kaunas, Nov. 28th, 1940. Lituanus, Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences. Volume 34, No. 4 Winter 1988. Корнеев, В., Копылова, О. Архивы на службе тоталитарного государства (1918– начало 1940-х гг. Отечественные архивы 1992, 3.,lk. 13; Rahi, Aigi. Project „A Joint Register of Estonian Population Losses". Sources and Methods of Research. The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959. Policies and their Consequences. Materials of an International Conference 13–14 June 2002, Riga. Riia, 2003, lk. 76.

[8] Võimatu vaikida. I. Eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente. Невозможно молчать. I. Autor-koostaja Hilda Sabbo. Tallinn, H. Sabbo, 1996, lk. 754jj.

4) endised Eesti Läti, Leedu, Poola armeede ohvitserid, kelle kohta on kompromiteerivat materjali;

Nelja esimese kategooria perekonnad ja ülalpeetavad tuli arreteerida, konfiskeerida nende vara ja saata nad 20 aastaks asumisele. Neile lisandusid väljasaadetavatena:

5) perekonnad, kelle perekonnapea ennast varjas või kellele oli langetatud kõrgem karistusmäär;

6) Saksamaalt repatrieerunud isikud ja siinsed sakslased, kes olid soovinud repatrieeruda, kuid ei olnud seni lahkunud ja kelle kohta on andmeid sidemeist välismaalastega;

7) põgenikud endisest Poolast, kes keelduvad Nõukogude kodakondsusest;

8) kõik Eesti, Läti ja Leedu tegevprostituudid, kes tuli välja saata Põhja-Kasahstani;

9) kuritegevust jätkav element.

OPERATSIOONI LÄBIVIIJAD

14. juuni 1941. a. küüditamine tuli läbi viia kolme päeva jooksul. Balti riikidesse suunati seda organiseerima Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissar Vsevolod Merkulov, tema asetäitja Ivan Serov ja siseasjade rahvakomissari asetäitja Viktor Abakumov, lisaks 208 eestlasest, lätlasest ja leedulasest kursanti Kõrgemast Julgeolekukoolist.[9]

Küüditamise organiseerimine oli Moskvast saadud instruktsioonide alusel moodustatud operatiivstaabi ja nn. troikade ülesanne. Operatsiooni üldjuhiks Eestis oli operatiivstaap, kuhu kuulusid Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm, Eesti NSV siseasjade rahvakomissar Andrei Murro, julgeoleku rahvakomissari asetäitjad Aleksei Škurin ja Venjamin Gulst ning Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi 2. osakonna ülem Rudolf James. Maakondades moodustati operatsiooni läbiviimiseks troikad, mis koosnesid samade institutsioonide madalama taseme esindajatest (riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissariaatide linna- ja maakonnaosakondade või -jaoskondade ülemad). Operatsiooni vahetult korraldanud maakondlike troikade ülesandeks oli: [10]

[9] Seletuskiri NKGB Kõrgema Kooli kursuseülemale sm. Iljinile. Eesti Riigiarhiivi filiaal (edaspidi ERAF), f. 2M/O, n. 1, s. 2128, l. 4; Beria ja Merkulov Stalinile, 16.05.1941. Projekt: Постановление ЦК ВКП(б) и СНК ССР „О мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от социально опасного элемента". Võimatu vaikida. III, Eesti inventuur. Eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente. Невозможно молчать. III. Инвентаризация Эстонии. Autor-koostaja Hilda Sabbo. Tallinn, H. Sabbo, 1998, lk. 629–631.

[10] Приказ народного комиссара государственной безопасности Эстонской ССР и народного комиссара внутренних дел Эстонской ССР, № 0053/0051, 4. juuni 1941. Koopia Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse valduses.

1) väljasaadetavate ja arreteeritavate isikute arvestustoimikute vormistamine;

2) operatsiooni operatiivplaani koostamine;

3) väljasaadetavate ja arreteeritavate liikumise marsruudi kindlaksmääramine;

4) abinõude väljatöötamine vajaliku autotranspordi mobiliseerimiseks, operatiivkooseisu majutamiseks ning toitlustamiseks;

5) nõukogude- ja parteiaktiivi väljavalimine.

Troikad istusid koos 1941. a. juuni alguses, kui NKVD poolt koostatud nimekirjadele tuginedes pandi paika küüditamisele kuuluvate isikute nimekiri. Operatsiooni läbiviimine tehti ülesandeks *ad hoc* moodustatud brigaadidele, mille kõik liikmed polnud sugugi informeeritud, milleks nad välja kutsuti.

Ilmselt 11. juunil 1941 (kuupäev on oletatav, sest dokumente selle kohta ei ole säilinud) toimus Tallinnas EK(b)P linna- ja maakonnakomiteede sekretäride nõupidamine küüditamise küsimuses. Koosolekul tehti neile ülesandeks koostada nimekirjad partei- ja komsomoliaktiivist, kes hakkaksid abistama NKGB operatiivvolinikke küüditamisoperatsioonis.[11]

Põhioperatsioon viidi läbi 14. juunil, kuid mitte ainult. 1.–3. juulini 1941 toimus varasemast ulatuslikum küüditamine Eesti saartel.

Kohalike kommunistide roll juuniküüditamises jääb olemasolevate dokumentide põhjal mõnevõrra selgusetuks. Teada on, et 2. juunil 1941 toimus EK(b)P KK büroo kinnine istung, milliseid varem ei olnud peetud. Hiljem peeti selliseid veel seoses sõja algusega ja Saksa vägede Eestile lähenemisega. Koosolekul osales lisaks kümnele EK(b)P KK büroo liikmele ja kandidaadile veel 12 kutsutut, sh. Eesti NSV Raudteevalitsuse ülem Aleksei Melgunov, Eesti NSV siseasjade rahvakomissar Andrei Murro, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitjad Aleksei Škurin ja Venjamin Gulst, ÜK(b)P KK ja Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu volinik Eestis Vladimir Botškarjov jt. Kahe kutsutu, Kisseljovi ja Nuskolovi ametikoht ei ole teada. Ilmselt olid tundmatud saabunud Moskvast ja nende ülesanne oli kohapeal sündmusi juhtida. Kõnealuse koosoleku tulemusena on koostatud neli erikausta paigutatud salajast otsust, dateerituna 10., 16. ja 17. juuniga 1941, ilma et protokolli oleks kantud päevakorrapunkti nimetust. Varem erikausta suunatud otsuste puhul oli protokollis alati olemas vähemalt päevakorrapunkti nimetus.[12]

Kutsutute ametikohad, istungi kuupäev ja ülim salastatus annavad põhjust oletada, et koosolekul arutati küüditamise ettevalmistamist. Tegu ei olnud enam sisulise ettevalmistamisega, vaid koosolekuga, kus parteiladvikut informeeriti eelseisvast aktsioonist ja rakendati nad kohaliku parteiaktiivi kaasamiseks.

[11] Kultuur ja Elu nr. 3, 1998, lk. 29–30.
[12] EK(b)P KK Büroo istungi protokoll nr. 11, 2. juuni 1941. ERAF, f. 1, n. 4, s. 71, l. 117.

«УТВЕРЖДАЮ»
Член Оперштаба НКГБ ЭССР
«10» июля 1941 г.
г. Таллин

EESTI NSV RIIKLIKU JULGEOLEKU RAHVAKOMISSARIAAT
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ ЭССР

Постановление

1941 года июля месяца „ " дня, я ст. опер. упол. КРО Тартуского Г.О. НКГБ ЭССР, сержант ГБ, Легостаев
(должность оперсотрудника, звание, фамилия и инициалы)

рассмотрев учетное дело № ______, где Улуотс Юрий Яковлевич, 1890 г.р.
(фамилия, имя и отчество)

арестован по обвинению [illegible]
(сущность обвинения)

и руководствуясь директивой НКГБ СССР от ______

Полагал-бы:

Семью Улуотс Юрия Яковлевича
(фамилия, имя и отчество)

состоящую из 3х чел., жена Улуотс [illegible], 1901 г.р., сын Улуотс [illegible], 1930 г.р. и дочь Улуотс [illegible], 1924 г.р.

______ ВЫСЛАТЬ в отдаленную местность.

Подпись оперсотрудника [signature]

«СОГЛАСЕН» Председатель уездной тройки [signature]

NKGB Tartu linnaosakonna operatiivvoliniku riikliku julgeoleku seersandi Legostajevi koostatud määrus Jüri Uluotsa arreteerimise ja tema perekonna küüditamise kohta. Põhjendus: „Endine „Isamaaliidu" keskjuhatuse esimees, niinimetatud Vabadussõja organiseerija, „Eesti-Soome Liidu" asutaja, nõukogudevastaselt meelestatud."
Jüri Uluotsal ja tema perekonnaliikmetel õnnestus end varjata ja neid ei küüditatud.
ERAF.

SÜÜDISTUSED

Kõik määruses nimetatud isikute kategooriad pidi arreteeritama ja saadetama kas laagrisse või asumisele ning alles seejärel vormistas NKVD erinõupidamine[13] iga inimese kohta otsuse.

Missugused olid peamised süüdistused? Need võib jagada laias laastus neljaks:

1) majanduslikud – enamik küüditatuid pärines linnadest, nad olid majandusliku eliidi esindajad (majaomanikud, töösturid, suurkaupmehed, laevaomanikud, aktsionärid, kuid samas moodustasid enamuse väiketööstuste, kaupluste jms. omanikud). 1941. a. küüditamine maaelanikke eriti ei puudutanud, ent küüditatavate nimekirjadesse sattus siiski ka jõukaid talupidajaid, kuid sellele lisandus tavaliselt veel mõni süüdistus, nt. aktiivne osalemine Kaitseliidus.

2) poliitilised – põhjuseks oli mõnda endisesse rahvuslikku või sõjalisse organisatsiooni või poliitilisse parteisse kuulumine (Kaitseliit, Isamaaliit, vapside liikumine, Vene valgekaartlaste organisatsioonid jt.). Tihtipeale oli süüdistuse aluseks lihtsalt Vabadussõjast osavõtmine, endistel Vene valgekaardi võitlejatel kindral Nikolai Judenitši Loodearmeesse kuulumine, osalemine politseiniku või sõjaväelasena 1919. a. Saaremaa või 1924. aasta 1. detsembri mässu mahasurumisel, teenistus keiserliku Vene armee ohvitserina jne.

3) ametikoha järgi – endised politseinikud, eriti poliitilise politsei ametnikud, vangivalvurid, sõjaväelased, kõrgemad riigiametnikud.

4) loetletute perekonnaliikmed, kes moodustasid enamiku küüditamisnimekirjadesse kantutest.

1941. A. KÜÜDITAMISE OHVRID

11. juuni 1941. a. NKVD meetmete plaani kohaselt Eesti, Läti, Leedu ja Moldaavia NSV-st väljasaadetava erikontingendi etapeerimise, laialimajutamise ja tööhõive kohta määrati neljast vabariigist väljasaadetavate arvuks 46 557 pereliiget, 22 885 perekonnapead, 4159 kriminaalkurjategijat ja 794 prostituuti. Kokku oli seega plaanis küüditada 74 395 inimest.[14]

Tegelikkuses plaanid siiski nii ei realiseerunud. 17. juunil võttis NKGB rahvakomissar Merkulov küüditamise lõpptulemused kokku ja tema andmete kohaselt represseeriti 14. juunil Eestis 9156 inimest (arreteerituid 3178 ja väljasaadetuid 5978). Nende suhtes, kellel õnnestus tol päeval küüditamisest

[13] NSV Liidu kvaasi-kohtuorgan, mille liikmeteks olid Nõukogude Liidu peaprokurör ning Nõukogude Liidu siseasjade ja riikliku julgeoleku rahvakomissarid. Rakendas karistusena kriminaalkoodeksis ette nähtud karistusi, kuid tegutses administratiivkorras ning vastuolus elementaarsete õiguspõhimõtetega: igaühe õigus saada kohtu poolt ära kuulatud, õigus end kaitsta esitatud süüdistuse vastu, õigus kohtuotsuse edasikaebamisele. Seda õigustati põhjendusega, et nõukogudevaenulike elementide vastu peab olema võimalus rakendada repressioone ka ilma konkreetset süüdistusmaterjali omamata.

[14] Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953. *Deportation from Estonia* to Russia. Deportation in June 1941 & deportations in 1940–1953. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2001, lk 23.

pääseda, pidi otsus täide viidama igapäevase operatiivtöö käigus.[15] Eraldi on välja toodud endiste Balti riikide sõjavägede ohvitserid, kes teenisid Punaarmee territoriaalkorpustes. Moskva andmete kohaselt oli Eestis selliseid represseeritud 224 (vt. edasi).[16]

Erinevate uurijate poolt on jõutud pisut erinevate üldarvudeni, kuid jäägem täna siin juba algul välja käidud ümmarguse 10 000 juurde, arvestades sinna hulka nii arreteeritud perekonnapead kui ka eriasumisele saadetud perekonnaliikmed.

Antud kontekstis on küüditatute täpsest arvust olulisem lähemalt vaadelda, kes olid ohvrid. Evald Laasi poolt esitatud andmetel oli küüditatute hulgas soolise jagunemise järgi pea võrdselt mehi ja naisi.

Tabel 1
Küüditatute sooline ja vanuseline koosseis [17]

Vanus	Mehi	Naisi
0–7	769	741
8–14	731	643
15–19	445	453
20–24	166	221
25–49	1 992	1 134
50–74	941	697
75 ja üle	55	69
Kokku	**5 099**	**5 058**

Sõjalisest seisukohast võinuks nn. viienda kolonnina ohtlikuks lugeda eelkõige võitlusvõimelisi 20–49-aastasi mehi ning endisi Eesti poliitilisi ja sõjalisi liidreid. Esimesi oli küüditatute hulgas pisut üle viiendiku (2158, ehk 21,5%). Poliitiline ja sõjaline juhtkond oli selleks ajaks juba kaotanud oma kõrgemad tipud, osa arreteeriti ka kõnealuse operatsiooni käigus. Sõjaliselt olulisim ning ka Nõukogude poolelt enim tähelepanu nõudnud osa operatsioonist oli tegevteenistuses olevate Eesti kaadriohvitseride arreteerimine, mida saabus Petserisse kohapeale juhtima Nõukogude Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitja Viktor Abakumov. Punaarmee 22. Eesti territoriaalkorpuse kõrgem juhtkond oli juba varem komandeeritud Moskvasse „end täiendama", kus nad arreteeriti. 14. juuni operatsiooni käigus arreteeriti eri andmetel ca 230 tegevteenistuses olnud Eesti ohvitseri.[18] Eesti sõjaväelaste arreteerimist võib käsitleda hoopis omaette operatsioonina, mis toimus aga ajaliselt paralleelselt küüditamisega.

[15] Publitseeritud: Võimatu vaikida. I, lk. 818–819.
[16] J. Ant. Eesti 1939–1941. Lk. 168. Andmed on saadud Venemaa Vastuluure Föderaalteenistuse Keskarhiivi dokumentidest, mis on publitseeritud raamatus: Органы Государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том I. Накануне. Книга вторая (1 января – 21 июня 1941 г.). Moskva, 1995, lk. 247–248.
[17] Laasi, Evald. Mõnede lünkade täiteks. Sirp ja Vasar nr. 48, 1987.
[18] Pihlau, Jaak. Eesti sõjaväe häving aastal 1941. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 19. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2003, lk 9, 14.

Proportsionaalselt suurima osa, umbes kolmandiku küüditatud „nõukogudevastasest elemendist" moodustasid hoopis alaealised. Seega tuleb kokkuvõtteks nentida, et 80% küüditatuist olid nn. „süüdi olevate perekonnapeade pereliikmed" – inimesed, kes ei oleks suutnud nõukogude võimule märkimisväärset kahju tekitada.

Arvestades Nõukogude Liidu varasemat praktikat oma põhiterritooriumi ning okupeeritud alade puhastamisel poliitiliselt, etniliselt või sotsiaalselt ebasobivatest inimestest ning vaadates Eestist küüditatud inimeste kontingenti, ei saa 1941. aasta suvel Eesti territooriumil läbiviidud küüditamist lugeda tagalap uhastusoperatsiooniks. Tegu oli nõukogulikus mõistes „tavapärase" aktsiooniga, hävitamaks vastvallutatud territooriumi rahvuslikku eliiti ja sõjalist juhtkonda ning loomaks elanikkonnas hirmutunnet, mille kohaselt ei olnud kaitstud ka asjasse täiesti mittepuutuvad naised ja lapsed. Sõjalist tähtsust omas vaid Eesti ohvitseride üheaegne arreteerimine, kelle lojaalsuses Nõukogude Liidule kaheldi. Tinglikult võib sõjalise tähtsuse omistada veel ka arreteeritud paarile tuhandele mobilisatsioonieas mehele. Kuid nende süüdistused rajanesid enamasti küll hoopis muudel alustel kui kuulumine salapärasesse „viiendasse kolonni".

Kui küüditamisoperatsioonil ei olnud otsest põhjuslikku seost läheneva sõjaga, siis tekkis otsene seos sõjaga toimunu tagajärgede kaudu ning see ei muutnud NSV Liidu jaoks selle sõja pidamist kindlasti mitte kergemaks. Küüditamise tagajärjeks oli hirm uute repressioonide ees ning kättemaksusoov kaotatud lähedaste eest. Sellega oli tõmmatud selgem piir „omade" ja „võõraste" vahele. Hirm sai otseseks tõukeks paljude inimeste varjumisele metsadesse, kus hakati moodustama relvastatud salku. Nädala pärast alanud sõda ning päev-päevalt lähenev rinne toitis lootusi vabanemiseks ja ärgitas end aktiivselt kaitsma ning kätte maksma tehtud ülekohtu eest. On selge, et vahetult üle elatud küüditamine oli oluliseks tõukejõuks alanud Suvesõja kujunemisel veriseks kättemaksuoperatsiooniks, samuti tihedale koostööle saabuvate Saksa okupatsioonivõimudega. Märgatava osa oma ohvitserkonnast kaotanud ja Punaarmee laskurkorpuseks ümberformeeritud Eesti sõjavägi reageeris toimunule ettearvatavalt: esimesel võimalusel püüti rindel vahetada poolt ja keerata torud ida suunas.

SUMMARY

Mass deportations in Estonia in summer 1941

Meelis Maripuu[1]

Deportations have a centuries long tradition in Russia. It was a method to carry out ethnic, political and social "cleanings" and at the same time solve critical economic problems by channeling people to regions where workforce was needed in masses. Soviet Russia started with the deportation of Cossacks already in 1919. Repressions of the 1930's – aimed to replace farmers as a social class with the *kolkhoznik*s — have become widely known.

In 1930 "cleaning" on the western borders of the Soviet Union began. In March the "socially dangerous elements" were deported along a 22 km long strip on the border of the Leningrad oblast. In 1935–1936 thousands of Estonians living in the Soviet Union were repressed. A new wave of deportations began in 1940, when the Soviet Union occupied Western Ukraine and Western Byelorussia and ca 276,000 people were deported. Deportations continued throughout July in the Murmansk oblast, where more than 8,500 Finns, Estonians, Latvians, Lithuanians, Swedes and Norwegians were relocated to Karjala. The next campaign in the spring and summer of 1941 also included the newly occupied territories of Moldavia, Estonia, Latvia and Lithuania. Deportations continued during the war and years after that.

Deportations in the Baltic countries in summer 1941 have been associated with the new phase in World War II. Only a week was left until the war would break out between Germany and the Soviet Union. Starting already in autumn 1939, the Soviet Union had turned the Baltic areas into its military base. The Soviet military doctrine declared that the enemy was to be destroyed not on the main territory of the state, but on its borderlands. As Estonia, Latvia and Lithuania were exactly such territories, it would indeed be wise to clean the territory of possibly hostile elements to the Red Army before the start of war.

On 23 November 1940 the People's Commissar for Internal Affairs of the Soviet Union issued a special instruction to list "counterrevolutionary elements" in the Ukraine, Byelorussia, Moldavia, Karjala, Latvia, Lithuania and Estonia. Materials that concerned police officials, party and state executives, personnel of courts and prosecuting authorities, and military officers had to be examined.

A rapid sovietisation had followed the incorporation of the Baltic countries into the Soviet Union in August 1940. The former administrative and social structures were destroyed and Soviet-style structures were formed half a year

[1] Meelis Maripuu (b. 1966), Executive Director of the NGO „S-Centre", an institution for the research of contemporary history of Estonia.

later. Though the conquering of territory and the usurpation of political power had succeeded mainly with the use of political means, without violence, the occupying power was not that successful in making these changes permanent among the public. Distrust towards the local inhabitants remained.

Direct preparations for mass deportations began in the first half of May 1941, when the Central Committee of the All-Soviet Communist Party and the Council of the People's Commissars of the Soviet Union jointly drafted a decree for deportations in the Baltic states. According to this document politicians, higher state officials, entrepreneurs, policemen and military officers on who compromising evidence could be found, were allowed to be arrested, their property confiscated and the people were sent to camps for 5–8 years, which would be followed by a 20-year resettlement in the vast territories of the Soviet Union. Families of the arrested were to be deported, too.

The particular categories subjected to mass deportation were as follows:

Active members of counterrevolutionary parties and organisations of the White Guard;

Former gendarmes, top executives of the police, prison wardens and policemen on who compromising evidence could be found;

Former estate and factory owners, higher officials;

Former officers of the Estonian, Latvian, Lithuanian and Polish armies on who compromising evidence could be found;

Families, whose head was hiding or who had been sentenced with a higher punishment level;

Those who had been repatriated from Germany, local Germans who had wished to repatriate but had not done so and on who evidence on connections with foreigners could be found;

Escapees from Poland who refused to accept Soviet citizenship;

All Estonian, Latvian and Lithuanian prostitutes were to be sent to North-Kazakhstan;

The criminal element.

Those belonging to the first four categories were to be arrested, their property confiscated and the people were resettled for 20 years.

The June 14 deportation was to be carried out in three days. The responsible body for the operation in Estonia was the Operative Headquarters. Boris Kumm, People's Commissar for State Security of the ESSR, Andrei Murro, People's Commissar for Internal Affairs of the ESSR, deputies of the Peoples' Commissar for State Security Alexei Shkurin and Venyamin Gulst and Rudolf James, Head of the 2nd Department of the People's Commissar for State Security of the ESSR belonged to that body. The so-called *troika*s, which consisted of lower representatives of the abovementioned institutions, were formed in counties. They met in early June 1941 to complete the list of deportees. The *ad*

hoc formed brigades (not all members were informed why they were summoned) were to carry out the operation.

It is most probable that on 11 June 1941 the town and county secretaries of the Estonian Communist (bolshevist) Party met in Tallinn to discuss the last details of the deportation. The operation itself was mainly carried out on June 14 and on 1–3 July the second wave of deportations took place on the Estonian islands.

The NKVD Special Counsel came up with accusations on everyone arrested. In general there were four type of charges:

Economical — representatives of the economical elite of towns. The 1941 deportation did not considerably concern farmers or rural population. However, some rich farmers were deported, when also charged for something else (e.g. their involvement with the Defence League);

Political — membership in a national or military organisation or a political party. Participation in the War of Independence was a solid cause, the same was with the soldiers who had belonged to the Imperial Russian Army, the White Guard generally or to the Northwestern Army of Nikolai Judenich particularly. In case a person had participated in the crushing of the 1919 Saaremaa or the 1 December 1924 Tallinn riots as a policeman or a military man, he also belonged to this group;

Profession — former policemen (especially of the political police), prison wardens, military men, higher state officials;

Family members of the abovementioned. They made up most of the people on the deportation lists.

The number of people to be sent out of Estonia, Latvia, Lithuania and Moldavia was as follows: 46,557 family members, 22,885 heads of family, 4,159 criminals and 794 prostitutes. This totals to 74,395 deportees. On June 17 Vsevolod Merkulov, the People's Commissar of the State Security of the USSR, summed up the results of the deportation and according to him 9,156 people were deported from Estonia (3,178 arrested and 5,978 sent out of the country).

From the military point of view, men between 20–49 years of age could have been considered hazardous for the regime. But there were only 21.5% of them among the deported. Juveniles constituted proportionally the largest (app. 1/3) part of the "anti-Soviet element". It can thus be concluded that 80% of the deported were family members of the convicted family heads — people who could not have done considerable harm to the Soviet power.

Taking into account the former practice of the Soviet Union in "cleaning" own and occupied territories, the deportation in Estonia in 1941 cannot be considered an operation for cleaning the rear area. It was designed to eliminate the national elite and military leadership of the recently conquered territory and

to terrify the local people. As the deportation had nothing to do with preparing for the war, it only made the war-time situation for the Soviet Union more difficult, as the locals were now even more hostile towards the occupying power. The deportation can also be considered the cacoethes to punish the population for the bloody Summer War and the later cooperation with the German occupants. The Estonian army, having lost most of its officers and reformed into the rifle corps of the Red Army, reacted predictably: soldiers switched sides as soon as possible and turned their weapons towards the East.

NKVD Balti piirivalvevalitsuse ülem kindralmajor Konstantin Rakutin. Краснознаменный прибалтийский пограничный. Koostanud V. Bojarski. Riia, Avots, 1983.

Kapten Mihhail Pasternak, NKVD Balti piirivalvevalitsuse ENSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülem. ERAF.

NÕUKOGUDE VÕIMUSÜSTEEMI LAGUNEMINE EESTIS JA NÕUKOGUDE ASUTUSTE EVAKUEERIMINE VENEMAALE 1941. AASTA SUVEL

Peeter Kaasik

17. juunil 1940 okupeeris Nõukogude Liit Eesti Vabariigi. 21. juunil 1940 seati ametisse marionettvalitsus peaminister Johannes Varese juhtimisel. Järgneval kahel kuul likvideeriti üldjoontes Eesti Vabariigi riiklikud institutsioonid ning valmistati ette pind Nõukogude võimusüsteemi kehtestamiseks. 6. augustil 1940 inkorporeeriti Eesti Nõukogude Liidu Ülemnõukogu otsusega Nõukogude Liidu koosseisu. 25. augustil 1940 kuulutas Eesti NSV marionettparlament, nn. II Riigivolikogu end ajutiseks Ülemnõukoguks ja võttis vastu Eesti NSV konstitutsiooni. 1940. aasta suvest 1941. aasta suveni kehtestati Eestis Nõukogude võimusüsteemi. Selle katkestas sõja puhkemine Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel.

SÕJASEISUKORRAST

22. juunil 1941 algas sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel ning Nõukogude Liidu konstitutsiooni § 49 punkt „p" alusel kuulutati Nõukogude Liidu läänepoolsetes liiduvabariikides ja oblastites, sh. okupeeritud Eestis (Eesti NSVs), välja sõjaseisukord.[1] Kohtades, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, kuulusid Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 22. juuni 1941. a. seadluse kohaselt kõik riigivõimuorganite funktsioonid kaitse, avaliku korra ja riikliku julgeoleku kindlustamise alal rinnete, armeede ja sõjaväeringkondade sõjanõukogudele; seal aga, kus sõjanõukogusid ei olnud, sõjaväeüksuste kõrgemale juhatusele.

Enne Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja algust kuulus Eesti ala Balti erisõjaväeringkonda, kuid Eesti territooriumil asus ka väekoondisi, mis olid Leningradi sõjaväeringkonna alluvuses. Merevägi allus Punalipulisele Balti laevastikule, piirivalve siseasjade rahvakomissariaadile, lisaks paiknesid Eestis veel mitmesugused NKVD üksused. Balti laevastikul olid oma lennuüksused, NKVD piirivalvevägedel nii lennusalgad kui ka piirivalveflotillid. Sõja algusega seoses nimetati Balti erisõjaväeringkond ümber Looderindeks ja Leningradi sõjaväeringkond Põhjarindeks.

[1] Указ Президиума Верховного Совета СССР об объявлении в отдельных местностях СССР военного положения. 22.06.1941. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной Войне: Сборник документов. Том второй. Книга I. Начало. 22. июня – 31. августа 1941. года. Москва, Русь, 2000, с. 7.

Sõjaseisukorraga antud võimu teostasid Eestis Punalipulise Balti mere laevastiku sõjanõukogu ja Looderinde sõjanõukogu. Neist esimene saartel, sadamate ja mereväebaaside alal (sealhulgas Tallinnas), teine ülejäänud Eesti alal. Eestis asuvate vägede juhatajaks oli 16. laskurdiviisi ülem kindralmajor Ilja Ljubovtsev – seda kuni rinde ja koos sellega ka 8. armee juhatuse jõudmiseni Eestisse 1941. a. juulis.

Sõjaväevõimudele anti sõjaseisukorra piirkonnas õigus:
suunata inimesi kaitsetöödele,
organiseerida tsiviilisikutest strateegiliselt oluliste punktide valve,
kehtestada sõjaväeosade majutamiskohustus,
rekvireerida transpordivahendeid,
kehtestada küüdikohustus,
reguleerida ettevõtete tööaegu,
reguleerida kaubandust,
kehtestada toiduainete ja tööstuskaupade normid elanikkonnale,
saata sõjaseisukorra piirkonnast administratiivkorras välja nn. ühiskondlikult ohtlikke isikuid jne.

Kõige selle teostamiseks oli sõjaväevõimudel õigus anda korraldusi kohalikele võimuorganitele, riiklikele ja ühiskondlikele asutustele ning organisatsioonidele ja nõuda korralduste viivitamatut täitmist. Kõik kohalikud riigivõimu- ja parteiorganid olid kohustatud sõjaväevõime abistama riigikaitseliste vajaduste rahuldamisel ja ühiskondliku korra kindlustamisel.[2]

Paar näidet kõrgema võimu kandjate korraldustest.

24. juunil 1941 andis Nõukogude Liidu Balti mere sõjalaevastiku ülemjuhataja viitseadmiral Vladimir Tributs välja käskkirja, millega hoiatati vaenlase langevarjurite salkade paralüseeriva tegevuse eest, millele aitab kaasa ka palju äraandmata relvi omav „kapitalistlik-kulaklik" osa Eesti elanikkonnast, ning kästi tugevdada staapide, väeosade ja sidevahendite kaitset. Ründavad „bandiidid" tuli kohapeal maha lasta.[3]

Kindralmajor Ilja Ljubovtsev andis välja paljutsiteeritud käskkirja nr. 2, kus kästi iga inimene, kes on ära jooksnud sõjaväest või tegeleb „banditismiga", kohapeal maha lasta. Need, kes olid lahkunud töökohtadest, tuli arreteerida ja anda sõjatribunali alla, kus nende üle võis kohut mõista sõjaaja seaduste järgi. Vabad käed anti ka desertööri või „bandiidi" perekonna arreteerimiseks ja nende vara konfiskeerimiseks.[4]

KAITSEKOMITEEST

Sõjaväevõimudega oli pidevas otsekontaktis kõrgemaks tsiviilvõimuks jäänud Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi ÜK(b)P) osakond

[2] Указ Президиума Верховного Совета СССР о военном положении. 22.06.1941. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной Войне, с. 5–7.
[3] Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos. Tallinn, 1995, lk. 527.
[4] Kommunist nr. 160, 6. juuli 1941.

Eestis, Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (edaspidi EK(b)P) ja selle Keskkomitee (edaspidi KK). 24. juunil 1941 moodustati EK(b)P KK otsusel partei-, nõukogude ja sõjaväeliste organisatsioonide töö koordineerimiseks sõjaolukorras vabariiklik operatiivstaap. Staapi kuulusid EK(b)P KK I sekretär Karl Säre, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (valitsuse; edaspidi RKN) esimees Johannes Lauristin, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm ning tema asetäitjad Aleksei Škurin ja Venjamin Gulst, siseasjade rahvakomissar Andrei Murro, siseasjade rahvakomissariaadi (edaspidi NKVD) Balti piirivalvevalitsuse ülem kindralmajor Konstantin Rakutin, Eesti NSV sõjakomissar polkovnik Pavel Ljusin ja Tallinna komandant Konõšev.[5, 6] Punaarmee 8. armee Eestisse taandumisel muutus Eesti 8. armee tagalapiirkonnaks ja võim läks vabariiklikult operatiivstaabilt 8. armee sõjanõukogule, kellega kooskõlastas kohalik tsiviilvõim oma edaspidised sammud.

11. juulil 1941 reorganiseeriti vabariiklik operatiivstaap Eesti NSV vabariiklikuks kaitsekomiteeks, millesse kuulusid EK(b)P KK I sekretär Karl Säre, ENSV RKN-i esimees Johannes Lauristin, EK(b)P KK II sekretär Nikolai Karotamm, ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm, ÜK(b)P KK ja Nõukogude Liidu RKN-i volinik ENSV-s Vladimir Botškarjov jt.[7] Komitee ülesanne oli koordineerida tsiviilvõimu tegevust sõjaväevõimudega, organiseerida kaitsetöid, evakueerimist jms. Riikliku plaanikomisjoni kohustati 20. juuliks läbi vaatama rahvamajandusplaani ja rakendama seda täielikult sõjavajaduste rahuldamiseks. Olulisi majandusharusid hakkasid juhtima Eesti NSV vabariikliku kaitsekomitee volinikud. Tööstuse juhtimine tehti ülesandeks kergetööstuse rahvakomissarile Arnold Veimerile, toitlusala korraldamine kaubanduse rahvakomissarile Hendrik Allikule. Kohaliku tööstuse rahvakomissari Johannes Sauerit kohustati organiseerima saapavabrikute tööd, et varustada sõjaväge ja hävituspataljone. Eesti NSV sõjakomissar Ljusin vastutas transpordivahendite mobiliseerimise eest jne.[8]

TAGALA KAITSEST

14. juuni 1941. a. toimunud küüditamine mõjus šokina, mille tagajärjeks oli inimeste massiline põgenemine kodudest ja varjumine metsades. Algas laiaulatuslik metsavendlus. Sõjaolukorras muutus see Punaarmee tagalale ohtlikuks, sest metsavennad lõhkusid sideliine, hävitasid kommunikatsioone, tapsid nn. nõukogude töötajaid, takistasid rekvireerimist, segasid mobilisatsiooni läbiviimist jne. Nii anti 1941. a. juuni lõpul julgeolekuorganite töö tõhustamise

[5] Võib olla polkovnik Ivan Konõšev, kes ülendati 1941. a. mais rannakaitse kindralmajoriks. *Toimetaja märkus.*
[6] EK(b)P KK büroo protokoll nr. 12. 24.06.1941. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (edaspidi ERAF), f. 1, n. 4, s. 71, l. 118.
[7] Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi, ENSV RKN ja EK(b)P KK ühine otsus „Eesti NSV Vabariikliku Kaitsekomitee moodustamine." 11. juuli 1941. Kommunist nr. 166, 12. juuli 1941.
[8] ENSV Vabariikliku Kaitsekomitee määrus „Vabariigi kaitsevõime tõstmisest ja tsiviilelanike elamistarvetega varustamisest." 14. juuli 1941. Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale. Peatoimetaja I. Paul. Tallinn, Eesti Raamat, 1975, lk. 80–81.

ja „tagala desorganiseerijate” vastu võitlemise kohta suur hulk üleliidulisi direktiive ja korraldusi.[9] Siinkohal nimetan neist ühte. Nõukogude Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitja kindralleitnant Ivan Maslennikovi 26. juuni 1941. a. määrusega „Punaarmee tegevarmee tagala organiseerimisest” pandi NKVD-le kohustus korra hoidmiseks Punaarmee rindevägede tagalas, teede puhastamiseks põgenikest ning evakueerimise ja side tagamiseks.

Eesti territooriumil asusid NKVD 6. piirivalvesalk (kattis Tallinn–Narva rannajoont), 8. piirivalvesalk (Tallinn–Pärnu rannalõiku), 10. piirivalvesalk (Saaremaa ja Hiiumaa rannikut), 2. Balti piirivalvelaevade salk, mille 1. divisjon asus Tallinnas ja 3. divisjon Narva-Jõesuus ning piirivalve 11. üksiklennueskadrill (staabiga Kuressaares). Peale nimetatute baseerusid Eestis NKVD vägedest veel 3. motoriseeritud laskurpolk (staap Tallinnas), raudteevägede 2. diviisi 109. polk, Tallinnas paiknes 153. konvoipataljon, Peipsi järvel NKVD F. Dzeržinski-nimelise kõrgema mereväeinseneride kooli õppelaevastiku divisjon ja mõned NKVD ehitusväeosad.

Punaarmee taganemisel formeeriti 2. juulil 1941. a. Lätis 105. ja 106. piirivalvesalga ning Riia kontroll-läbilaskepunktide meeskondadest 1. tõkestuspataljon ning Pärnu ja Tallinna kontroll-läbilaskepunktide meeskondadest 2. tõkestuspataljon. Lisaks tegutsesid eraldi veel Balti laevastiku ja 8. armee NKVD eriosakondade tõkestussalgad.[10]

Lõpuks allusid NKVD-le veel hävituspataljonid, mida hakati formeerima Nõukogude Liidu RKN-i 24. juuni 1941. a. määruse alusel ja mis pidid koosnema kohalikest partei, komsomoli ja nõukogude aktivistidest.[11] Tegelikult oli seltskond tunduvalt kirjum, kuni kriminaalkurjategijateni välja. Kokku moodustati Eesti territooriumil 18 pataljoni. Augustis ühendati hävituspataljonide riismed töölispolkudeks. Hävituspataljonide tegevust juhtis formaalselt Balti piirivalveringkonna valitsuse juures paiknev operatiivgrupp, mille ülemaks oli sõja alguses Looderinde tagalaülemaks nimetatud kindralmajor Konstantin Rakutin. Tegelikult koordineeris pataljonide tegevust allstaap „hävituspataljonide staabi” nime all, mida alguses juhtis Balti piirivalveringkonna valitsuse staabiülema asetäitja polkovnik Grigori Okajev, alates 21. juulist 1941 kapten Mihhail Pasternak.[12]

4. juulil 1941 allutati kõik Eestis asuvad väed 8. armeele. 10. juulil määrati 1. tõkestussalga ülem alampolkovnik L. Golovkin 8. armee juhataja abiks tagalakaitse alal. Talle allutati armee tagalas kõik linnade komandanditeenistused

---

[9] Vt. nt. N. Liidu Kaitse Rahvakomissariaadi 3. Valitsuse direktiivid nr. 34 794 ja 35 523, 22. ja 27. juunist 1941, mis käsitlesid 3. Valitsuse (vastuluure) organite tööd sõjaolukorras. 24. juunil ja 1. juulil 1941 andis N. Liidu julgeoleku rahvakomissar välja direktiivid nr. 136 ja 168, mis käsitlesid julgeolekuorganite ülesandeid sõjaolukorras. 24. juunil 1941 võttis ÜK(b)P KK Poliitbüroo vastu otsuse „Abinõudest võitluseks langevarjurite ja diversantide vastu rindelähedases piirkonnas”. See otsus sai hävituspataljonide loomise aluseks. Kuigi võitlus pidi toimuma „diversantide” vastu, oli hävituspataljonide roll tunduvalt laiem. Sellele järgnes 25. juunil 1941 samasisuline N. Liidu siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria direktiiv nr. 00804 ja 26. juunil N. Liidu julgeoleku rahvakomissari Vsevolod Merkulovi direktiiv nr. 83. (Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной Войне, c. 5–7, 8–10, 37, 64–65, 67–68, 83, 86, 90–91, 136–138.)

[10] Punga, Olavi. Mõtteid aastatel 1940–1941 tegutsenud metsavendadest VII. Katse välja selgitada, kellega metsavennad Suvesõjas õigupoolest sõdisid. Kaitse Kodu nr. 2, Tallinn, 2002, lk. 31–34.

[11] NSV Liidu RKN-i määrus „Abinõudest võitluseks vaenlase langevarjudessantide ja diversantidega rindelähedases vööndis”. 24. juuni 1941. ERAF, f. 1, n. 1, s. 321, l. 3–6; Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б): повестки дня заседании. Том III. 1940–1952. Каталог. Москва, 2001, c. 210.

[12] Paul, Ilmar. Rahvaväe võitlustee. Suure võitluse algus. Tallinn, Eesti Raamat, 1965, lk. 60.

ja NKVD väeüksused. Tagala staabi asukohaks määrati Tapa. 13. juulil 1941 allutas Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorteri Loodesuuna ülemjuhataja marssal Kliment Vorošilov oma käskkirjaga 8. armee Põhjarindele, mis võimaldas senised vastuolud likvideerida ja juhtida Eestis asuvate vägede tagalat ühtse tervikuna.

Pärast sakslaste kiiret edasitungi Lõuna-Eestisse stabiliseerus rinne Kesk-Eestis. Tagalakaitse ülesandeks jäi „nõukogude- ja parteiorganite" ning NKVD väeüksuste kaasabil „likvideerida banditism" ja ära hoida diversiooniaktid 8. armee tagalas. Kõik NKVD väeosad pidid oma tegevuse kooskõlastama 8. armee tagalakaitse ülemaga.[13]

Tagalakaitse üksuste võitlusmeetodiks määrati nn. „põletatud maa taktika". Sellega kaasnes terror tsiviilelanikkonna suhtes, keda koheldi potentsiaalsete metsavendade toetajate või varjajatena. Hävituspataljonid põletasid talusid ja väiksemaid külasidki. Nn. Suvesõja käigus, 1941. a. juunist oktoobrini, hukkus või tapeti Eestis umbes 2000 tsiviilisikut.[14] Kes mingi veretöö taga seisis, on tagantjärele raske öelda, sest Eesti territooriumil tegutsesid samaaegselt NKVD väeüksuste ja hävituspataljonidega veel taganevad Punaarmee ja Balti sõjalaevastiku üksused, riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB) allüksused, Punaarmee ja Balti laevastiku eriosakonnad jne.

MOBILISATSIOON JA TEGEVTEENISTUSSE KUTSUMINE

1941. aastal rikuti Eestis korduvalt rahvusvahelise sõjaõiguse reegleid. Esiteks, Haagi 1907. a. IV konventsiooni lisa artikkel 50 keelas kollektiivse vastutuse, samuti vastutuse panemise üksikisiku tegude eest kellelegi teisele. Nõukogude Liidu julgeolekuasutused ja sõjatribunalid kasutasid pantvangidena ära nn. „süüdlaste" pereliikmeid, mis oli vastuolus sõjaõigusega (vt. eespool tsiteeritud kindralmajor Ilja Ljubovtsevi käskkirja).

Teiseks, Pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja algust võeti juulis ja augustis 1941 Punaarmeesse kümneid tuhandeid Eesti Vabariigi kodanikke, kuigi Haagi 1907. a. IV konventsiooni lisa rõhutas, et okupeeritud riigi kodanikke ei tohi sundida teenima okupeerija relvajõududes, samuti mitte vaenulikule võimule vannet andma (artiklid 23 ja 45).[15]

22. juunil 1941, Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja esimesel päeval, andis Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidium seadluse „Sõjaväekohuslaste mobiliseerimisest", millega kuulutati välja mobilisatsioon nimeliselt reas sõjaväeringkondades, sealhulgas Balti erisõjaväeringkonnas. Eestis alustati esialgu ainult hobuste ja transpordivahendite sõjaväele võtmisega. Mobilisatsiooni nelja

[13] Punga, Olavi. Mõtteid aastatel 1940–1941 tegutsenud metsavendadest IX. Katse välja selgitada, kellega metsavennad Suvesõjas õieti sõdisid III. Kaitse Kodu nr. 4. Tallinn, 2002, lk. 19–20.
[14] Vt. Punane terror. Koostanud Mart Laar ja Jaan Tross. Stockholm, Välis-Eesti & EMP, 1996.
[15] Haagi IV konventsioon maasõja seaduste ja tavade kohta. 18.10.1907. Konventsiooni lisa. Piip, Ants. Rahvusvahelise õiguse süsteem. Tartu, Loodus, 1927, lk. 264–269.

päeva kokkuvõttes 26. juunil oli mobiliseeritud näiteks 12 750 hobust, 441 veoautot jm.[16]

Juuli alguses hakati Eestis esimesi mehi Punaarmeesse võtma, see toimus etappide kaupa juulis ja augustis. Selget vahet tuleb teha üldistel alustel sõjaväkke kutsutud kutsealustel ja mobiliseeritud reservväelastel. 2.–4. juulini 1941 kutsuti tegevteenistusse 1919.–1922. aastakäigu kutsealused, kutsealuste väkkekutsumine jõuti läbi viia kogu Eestis. Kutsealused suunati Nõukogude tagalasse tagavaraväeosadesse, kus nad said mõne aja ka sõjalist väljaõpet.

22. juulil 1941 alustati reservväelaste teenistusse kutsumist. Viimased mobiliseeritud võeti tegevväkke 24. augustil – kui Tallinna ümberpiiramise tõttu olid lakanud raudteeveod, mobiliseeriti seni mobilisatsioonist vabastatud raudteelased. Sõjasündmuste tõttu ei olnud mobilisatsiooni enam võimalik kogu Eesti territooriumil välja kuulutada. Et 1941. a. juuli keskpaigaks oli rinne jõudnud Kesk-Eestisse Emajõe–Pärnu joonele, siis Petseri, Võru ja Valga maakonnas mobilisatsiooni välja ei kuulutatud ning Tartu, Viljandi, Pärnu ja Lääne maakondades välja kuulutatud mobilisatsioon teostati ainult osas valdadest.

Otseselt mobilisatsiooniga tegelesid sõjakomissariaadid, mille tähtsaimaks töölõiguks oli sõjaväearvestus, kutsealuste sõjaväeteenistusse kutsumine ja mobilisatsiooni korraldamine, mida tehti kindralstaabi ja vastava sõjaväeringkonna juhtimisel. Eesti NSV sõjakomissariaat oli Eesti NSV RKN-i osakonna õigustes, maakondade sõjakomissariaadid maakondade täitevkomiteede osakondade õigustes.[17]

NSVL kaitse rahvakomissari asetäitja, 1. järgu armeekomissari Lev Mehlise 10. juuli 1941. a. direktiivi kohaselt saadeti Eestist mobiliseeritud mehed kui ebausaldusväärne kontingent Nõukogude Liidu tagalasse tööüksustesse. Olenevalt väljaõppelaagrist saadeti alates 1941. a. augusti teisest poolest kuni 1941. a. oktoobri lõpuni tööüksustesse ka juuli alguses Punaarmeesse võetud kutsealused. Vastavalt Nõukogude Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja ja kaitse rahvakomissariaadi kaadrite valitsuse ülema, 1. järgu armeekomissari Jefim Štšadenko direktiivile 1941. a. septembrist kuulusid Punaarmee tegevväest tööüksustesse saadetud eestlased NKVD GULag-i süsteemi. 22. Eesti territoriaalse laskurkorpuse Eesti päritoluga sõdurid ja ohvitserid olid tegevväes kuni 28. septembrini 1941, mil Lev Mehlise direktiivi nr. 1192 alusel saadeti ka nemad tagalas asuvatesse tööüksustesse (rea- ja seersantkoosseis) ja tagalaväeosadesse (ohvitserkoosseis).

Väikest osa mobiliseeritutest kasutas Punaarmee juhtkond ka mujal. Näiteks Läänemaal ja Saaremaal saadeti osa mobiliseerituid formeeritavate hävituspataljonide koosseisu; Lääne-Eesti saarte kindlustatud rajoonis suunati osa mobiliseerituid kohapealsetesse tööüksustesse ja osa täienduseks Hanko sõjaväebaasi. Enamik nendest meestest suutis pärast seda, kui Punaarmee Eesti ja Hanko maha jättis, Eestisse jääda.[18]

[16] ERAF, f. 1, n. 1, s. 322, l. 8–10.
[17] Noormets, Tiit. Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr. 2. Viimsi, 2003, lk. 32–35.
[18] Eestlased tööpataljonides 1941–1942. 1. raamat: mälestusi ja dokumente. Koostanud Urmas Usai. Tallinn, Olion, 1993, lk. 6–8.

1941. aastal võis Eestis mobilisatsioonipunktidesse ilmuda ühtekokku u. 45 000 meest, kellest viidi Venemaale u. 35 000, kellest u. 3000 hukkus teekonnal erinevatel põhjustel. Kokku jõudis NKVD tööüksustesse seega ca 32 000 meest.

TSIVIILVÕIMU TEGEVUSEST

Nädal pärast sõja algust oli selge, et rindeolukord halveneb kiiresti ja püüti päästa, mis päästa annab. Partei-, nõukogude-, ametiühingute- ja komsomoliorganisatsioonide ning asutuste ülesanded määratleti täpsemalt Nõukogude Liidu RKN-i ja ÜK(b)P KK 29. juuni direktiiviga rindelähedaste piirkondade partei ja nõukogude organisatsioonidele (vt. lisa nr. 1). Tsiviilvõimu ülesanded olid laialdased. Kõigi ülesannete täitmist siinkohal ei käsitleta. Piirdutakse vaid ülevaatega kaitsetöödest ning elanike ja materiaalsete väärtuste evakueerimisest.[19]

KAITSETÖÖD

Nõukogude väejuhatus esialgu ei uskunud, et Saksa väed üldse Eestisse jõuavad. Sellepärast alustati kaitsetöödega Eestis alles ligi kaks nädalat pärast sõja puhkemist. Sellega käis kaasas propaganda, et vaenlane lüüakse tagasi. Juuli alguseks oli 8. armee Eestisse taganenud ning oli selge, et sõjategevuse Eesti pinnale jõudmiseni on jäänud loetud päevad. 4. juulil 1941 andis 8. armee juhataja käsu asuda kaitsele Pärnu–Viljandi–Tartu joonel. Seoses sellega algasid sealsamas kaitsetööd, mis üldjuhul seisnesid tankitõrjekraavide kaevamises. Lisaks alustati Virumaal kaitsetöödega Purtse jõel, Iisaku piirkonnas ja Narva lähedal. Eriti ulatuslikud kaitsetööd kavandati Tallinna lähedale ja saartele.

Siinkohal lühidalt Tallinna ümbruse kaitsetöödest. Ümber Tallinna oli ette nähtud ehitada kolmekordne kindlustuste vöönd ja linna barrikaadid. Oluliseks punktiks tagalakaitse organiseerimisel oli tsiviilelanikkonna suunamine kaitsetöödele. 8. armee lahingukäsu kohaselt 6. juulist 1941. a. kästi armee inseneriteenistuse ülemal võtta arvele kõik Eesti territooriumil paiknevad sapööri- ja ehitusväeosad. Nende väeosade ja kaitsetöödele mobiliseeritud kohaliku elanikkonnaga tuli viivitamatult alustada kaitsevööndite väljaehitamist ja tõkete rajamist. Juba päev varem, 5. juulil 1941, andis Tallinna garnisoni ülem polkovnik Dorofejev käskkirja, millega käskis mobiliseerida kaitsetöödele Tallinna ja Tallinna lähiümbruse elanikud vanuses 16–50 eluaastat. Korraldamine tehti ülesandeks Tallinna Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomiteele, tööle lähetamisega tegeles Eesti Ametiühingute Kesknõukogu. Kõrvalehoidjad võeti vastutusele sõjaaja seaduste kohaselt. Alates 3. augustist 1941 mobiliseeriti kindlustustöödele kõik

[19] ÜK(b)P KK ja NSV Liidu RKN ühine direktiiv „Kogu nõukogude rahva mobiliseerimisest võitlusesse vaenlase vastu." 29. juuni 1941. Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas: Dokumente ja materjale, lk. 52.

Tallinna, Harjumaa, Virumaa ja Järvamaa tööjõulised elanikud (naised vanuses 16–55, mehed vanuses 16–60 aastat). Otsuse kohaselt tuli kaitsetööde lõpetamiseni sulgeda kõik käitised, artellid ja ettevõtted, mis ei olnud seotud sõjatööstusega. Samuti mobiliseeriti 50% valitsusasutuste töötajatest.[20]

Venemaa Sõjamerelaevastiku Keskarhiivist pärinevast dokumendist nähtub, et Tallinna ümber rajati üle 30 kilomeetri tankitõrjekraave, millest pool raiuti peaaegu maapinnani ulatuvasse paekivikihti. Tankitõketena valmistati u. 8000 betoonpüramiidi ja u. 5000 metall- ja puitvaia. Maasse kaevati u. 3000 tankimiini. Traattõkkeid ehitati u. 70 kilomeetrit. Peamiste teesuundade sulgemiseks kaevati maasse tugevajõulisi fugassmiine ja elektrifitseeriti traattõkked. Metsaaladele rajati 6,5 kilomeetrit raidtõkkeid. Pirita jõe pinda tõsteti paisutamise teel. Linnas moodustus kolm kaitsejoont, esimene peaaegu linna serval, teine kesklinnas, kolmas kauba- ja sõjasadama piirkonnas.[21]

ELANIKKONNA EVAKUEERIMINE

Evakueerimine oli seotud Jossif Stalini poolt välja kuulutatud „põletatud maa taktikaga", mis tähendas töövõimelise elanikkonna ja materiaalsete väärtuste äravedu. Teiseks lahkusid evakueerimise käigus „partei- ja nõukogude aktivistid" ning aastatel 1940–1941 Nõukogude Liidust Eestisse toodud nn. spetsialistid. Juba Nõukogude Liidu RKN-i 27. juuni 1941. a. määrusega kehtestati rindelähedastes piirkondades elanikkonna, tööstusobjektide ja materiaalsete väärtuste evakueerimise kord. Vastutus evakueerimise läbiviimise eest pandi „partei- ja nõukogude organitele" ning rinnete ja armeede sõjanõukogudele. EK(b)P KK Büroo 30. juuni 1940. a. otsusega määrati evakueerimistöid Eestis koordineerima Eesti NSV RKN-i esimehe asetäitja Arnold Kress.[22] 11. juulil 1941 moodustati Vabariiklik Evakueerimiskomisjon, mille tööd hakkas juhtima Eesti NSV kommunaalmajanduse rahvakomissar Algus Raadik. Evakueerimistööd pidid olema kooskõlastatud sõjaväevõimudega – eeskätt 8. armee tagalaülema polkovnik Maltševski ja sõjaliste raudteevedude ülema polkovnik Veršininiga.[23]

Maakondades juhtisid evakueerumist maakondlikud evakueerumis-komisjonid, mis moodustati ka suuremates ettevõtetes.

Hinnanguliselt evakueeriti Eestist kokku umbes 25 000 inimest.[24] Selge vahe tuleb sisse teha partei- ja nõukogude aktiivi ja nende pereliikmete ning sunniviisiliselt evakueeritute vahel. Evakueerimiseks kasutati mitut teed. 1941. a. juulis evakueeriti inimesi peamiselt Tallinn–Narva raudteeliinil Leningradi, samuti Pihkva kaudu ja mööda Emajõge üle Peipsi järve. Põhja-, Ida- ja Kesk-

[20] Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas: Dokumente ja materjale, lk. 110–111.
[21] Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945, 1. köide. Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943. Peatoimetaja Leonid Lentsman, toimetaja Endel Sõgel. Tallinn, Eesti Raamat, 1971, lk. 148.
[22] ERAF, f. 1, n. 4, s. 71, l. 121–124.
[23] Purge, Säde. Katsumused ja karastumine: Eesti NSV-st evakueeritud töötajad Nõukogude tagalas 1941–1944. Tallinn, Eesti Raamat, 1986, lk. 5.
[24] Tõend Eesti NSV-st evakueeritud kodanike kohta. Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. R-1, n. 2, s. 778, l. 44.

Eestis ka maanteed mööda üle Narva ja Kingissepa. Läänemaalt evakueeruti koos taganeva Punaarmeega Hiiumaale ja sealt Hankosse. Augusti alguses lõikasid Saksa väed läbi Tallinn–Narva raudteeliini. Pärast raudteeliikluse katkemist toimus evakueerumine kuni Tallinna langemiseni meritsi Tallinnast Leningradi ja sealt edasi. Lõuna-Eestist evakueeritud olid enamasti „partei- ja nõukogude aktivistide" perekonnad. Aktivistid ise ei evakueerunud tavalises korras, vaid astusid või määrati hävituspataljoni ja lahkusid viimastena.[25]

Lähemalt Tallinna evakueerimisest. 1944. a. juuli alguses viidi Tallinnast ära rida nõukogude asutusi koos töötajatega, kelle asumine pealinnas sõja ajal ei olnud vajalik. „Partei- ja nõukogude töötajate" organiseeritud evakueerimine Tallinnast algas 26. augustil 1941, kui lahkujate põhiosa pandi jäälõhkujale „Suur Tõll". 27. augustil asus Tallinna Miinisadamas laevadele enamik ülejäänutest. Viimaste lahkujate seas oli miinilaev „Volodarski" ning selle pardal ka Vladimir Botškarjov ja Johannes Lauristin. Selle pardal nad mõlemad ka hukkusid. (Vt. ka lisa 2.)[26]

Hävituspataljonide ja töölispolkude võitlejatest evakueeriti u. 1000 inimest, ülejäänud taandusid lahingutega, langesid, jäid teadmata kadunuks või jäid Eestisse. Kokku jõudis hävituspataljonlasi Nõukogude Liidu tagalasse u. 2000. 29. detsembri 1941. a. Eesti NSV RKN-i otsuse kohaselt käsitleti hävituspataljonlasi samadel alustel teiste evakueeritutega.[27]

Rea ettevõtete insener-tehniline personal ja kvalifitseeritud töölised pidid ettevõtte evakueerimisel sunniviisiliselt kaasa sõitma. Siin tuleb veel eristada nn. bronni alla kuulunud strateegiliselt tähtsate elualade esindajaid. Nende hulka kuulusid erialaspetsialistid, kaevurid, meremehed, raudteelased jt, kes ei kuulunud küll mobiliseeritavate hulka, kuid viidi Eestist ära koos ettevõttega või üksikult.

ZEV-i (*Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten)* andmetel evakueeriti mobilisatsiooni korras ja teenistuskohustuste täitmisel Eestist kokku 462 raudteelast. Lisanduvad Venemaal Eesti laevadelt vägivaldselt maha võetud meremehed, ZEV-i andmetel kokku 1093 meest. Autojuhte mobiliseeriti ja ametiülesannete täitmisel sattus neid Nõukogude Liitu kokku 755. Seega evakueeriti sunniviisiliselt Nõukogude Liidu tagalasse kokku vähemalt 1858 Eesti kodanikku. Lisaks evakueeriti lastekodusid. Tartumaalt viidi juulis NL-i tagalasse Kaagjärve lastekodu kasvandikud ja kasvatajad. Augusti alguses evakueeriti Virumaalt Vaivara lastekodu kasvandikud, 83 last. (Vt. ka lisa 3.)[28]

---

[25] ERAF, f. 1, n. 1, s. 148, l. 19, 20; ERA, f. R-1524, n. 1, s. 1, l. 47; Purge, Säde. Karmidel aastatel. Nõukogude Eestist evakueerunud Suure Isamaasõja tagalas 1941–1944. Tallinn, Eesti Raamat, 1965, lk. 15, 16, 18; S. Purge. Katsumused ja karastumine, lk. 7; Sortside saladusi. 2. Valgamaa punased tapatööl. Koostanud L. Levala. Tartu, Tungal, 1994, lk. 5, 17; Sortside saladusi. 3. Tartu punased kutsetööl. Koostanud L. Levala. Tartu, Tungal, 1994, lk. 88; Sortside saladusi. 4. Pärnumaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1996, lk. 8, 42; Sortside saladusi. 5. Tartumaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1997, lk. 7–8; Sortside saladused. 6. Võrumaa ja Setumaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1997, lk. 6, 13, 35; Sortside saladusi. 7. Viljandimaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1998, lk. 149; Sortside saladusi. 8. Järvamaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1998, lk. 19; Sortside saladusi. 9. Läänemaa ja saarte kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 2001, lk. 19, 24.

[26] Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide, lk. 187; Õun, Mati. Võitlused Läänemerel. Suvi 1941. Legende, oletusi ja veidi tõttki võitlusest Läänemerel, ta rannikul ja saartel. Tallinn, 1996, lk. 115–116.

[27] Eestlased tööpataljonides 1941–1942. 1. raamat, lk. 7; Eestlased tööpataljonides 1941–1942. 2. raamat. Mälestusi ja dokumente. Koostanud Urmas Usai. Tallinn, Olion, 1993, lk. 18–19.

[28] ZEV-i koondaruanne. Eesti inimkaotused punase terrori aastal 1940–1941. Käsikiri. Originaal Toronto Ülikooli Tartu College'is, koopia Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutusel.

TÖÖSTUSE, SISSESEADE JA VARUDE EVAKUEERIMINE

29. juunil 1941. a. andsid Nõukogude Liidu RKN ja ÜK(b)P KK välja ühisdirektiivi, mis muuhulgas määras: „[...] Punaarmee väeosade sunnitud taandumise korral ära viia raudtee veerevkoosseis, jätmata vaenlasele ühtegi vedurit, ühtki vagunit; vaenlasele ei tule jätta kilogrammigi leiba, liitritki kütust. Kolhoosnikud peavad ära ajama karja ja andma vilja riiklikele organeile hoiule, väljavedamiseks tagalapiirkondadesse. Kogu väärtuslik vara, kaasa arvatud värvilised metallid, teravili ja kütus, mida ei suudeta ära vedada, tuleb tingimata hävitada. […]”.[29]

Materiaalsete väärtuste evakueerimise võib jagada kahte etappi. Esimesel etapil evakueeriti sõjaliselt tähtsate ettevõtete seadmed ja masinad ning osa teiste tehaste inventarist. Tööstusettevõtted, mille varad suuremal või vähemal määral evakueeriti, asusid peamiselt Tallinnas ja selle läheduses, Kirde-Eesti põlevkivibasseinis ning Narvas. Väärtuslikuma osa moodustasid tööstusseadmed. Transpordi ülekoormatuse tõttu evakueeriti seadmeid peamiselt metalli- ja põlevkivitööstusest kui strateegilise tähtsusega tööstusharudest.

Evakueerimise teine etapp algas 14. juulil 1941, kui Eesti NSV kaitsekomitee andis määruse, millega pandi seisma tehaste, vabrikute ja tööstusseadmete demonteerimine, et alustada töid sõjaliste tellimuste täitmiseks. Evakueerimine sellega ei katkenud, kuid evakueerimisele kuulusid nüüd ainult valmistooted ja toidutagavarad, samuti mittetöötavate ettevõtete sisseseade.[30]

Nõukogude Liidu tagalasse saadeti suurem osa Eesti Raudtee veduritest ja vagunitest. Vedurid ja vagunid, mida ei jõutud evakueerida, muudeti kasutamiskõlbmatuks. Evakueeritavate ešelonide koosseisus viidi tagalasse suurem osa laiarööpmelise raudtee vagunitest.[31]

Toiduainetest hakati esmajoones evakueerima viljatagavarasid. Vilja evakueerimine, erinevalt inimeste ja tööstusseadmete evakueerimisest, õnnestus ka Lõuna-Eestis, kust vili saadeti rongiga Pihkvasse. Enamik Tallinnas ja Põhja-Eestis olnud varudest saadeti rongiga Leningradi. 23. augusti seisuga olid Tallinnas veel kuue kuu varud, mis lahkumisel süüdati.[32]

Ära viidi ka osa suurematest toidu- ja tööstuskaupade varudest. Kaupluste ladudest jäi enamik kaupu evakueerimata. Osa anti Punaarmeele, osa riisusid või hävitasid hävituspataljonlased ja osa jagati tasuta kohalikele elanikele. Toidu- ja tööstuskaubad suunati enamasti Leningradi, kuhu need jäidki linna vajaduste rahuldamiseks.[33]

---

[29] ÜK(b)P KK ja NSV Liidu RKN ühine direktiiv „Kogu nõukogude rahva mobiliseerimisest võitlusesse vaenlase vastu.” 29. juuni 1941. Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas. Dokumente ja materjale, lk. 52.
[30] ENSV kaitsekomitee määrus „Vabariigi kaitsevõime tõstmisest ja tsiviilelanike elamistarvetega varustamisest”. 14. juuli 1941. ERA, f. R-1204, n. 1, s. 1, l. 4–5.
[31] ERAF, f. 1, n. 1, s. 292, l. 89–90.
[32] ERAF, f. 1, n. 1, s. 193, l. 75.
[33] S. Purge. Katsumused ja karastumine, lk. 11.

Alljärgnevalt lühiülevaade 1941. a. suvel sõjategevuse ja „põletatud maa taktika" elluviimisel tekitatud kahjudest. Eesti NSV vabariikliku evakueerimiskomisjoni aruande kohaselt viidi Eestist Nõukogude Liitu:[34]

Tööstuse sisseseade	36 849,3
Transpordivahendid	362 721,1
Inventar	2 314,3
Valmistoodang	82 913,2
Poolfabrikaadid	19 427,1
Materjalid ja tooraine	94 315,1
Toiduained	8 092,1
Kokku	**606 632,2** miljoni rubla väärtuses.

Need andmed ei ole täielikud, vaid puudutavad eeskätt Tallinna, Harju-, Viru- ja Läänemaad ning osaliselt Põhja-Tartumaad ja Järvamaad. Samuti ei olnud aruande koostajal täielikke andmeid Tallinna Laevaremonditehase ja Eesti Raudtee evakueeritud varade kohta. Raudtee evakueeris juba 30. juunil Tallinna, Tapa, Tartu ja Valga veduridepood peaasjalikult Permi oblastisse.[35]

Kokku hävis sõjategevuse, kuid eeskätt „põletatud maa taktika" läbiviimisel 3247 talu. Kokku purustati või põletati Eestis u. 13 500 hoonet.[36]

1939. a. loomade loenduse andmed erinesid 1942. a. alguses korraldatud koduloomade ja lindude loenduse andmetest järgmiselt: hobuseid oli vähem 30 600 (14%), veiseid 239 800 (34%), sigu 223 600 (50%), lambaid 320 000 (46%) ja kodulinde 470 000 (27,5%).[37]

KOKKUVÕTTEKS

22. juunil 1941 kehtestati ka Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eesti territooriumil sõjaseisukord. See tähendas kõrgeima võimu üleminekut kohapeal sõjaväeasutuste kätte. Esialgu kuulus kõrgeim sõjaväevõim Eestis Punalipulise Balti Laevastiku sõjanõukogule ja Looderinde sõjanõukogule, viimast esindas kohapeal 16. laskurdiviisi ülem kindralmajor Ilja Ljubovtsev. Juuli alguses taganes Eestisse Punaarmee 8. armee juhatus, Eesti muutus 8. armee tagalaks ja 8. armee juhatusele allutati ka sõjaväevõim Eesti alal.

[34] Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide, lk. 155–157, 161.
[35] ERAF, f. 1, n. 1, s. 192, l. 4p–19.
[36] Postimees nr. 249, 21. oktoober 1942.
[37] Eesti rahva kannatuste aasta, lk. 380–381.

Paralleelselt sõjaväeasutustega jätkasid Eesti alal tegevust ka partei-, julgeoleku- ja täidesaatva võimu organid, mis moodustasid Eesti NSV kaitsekomitee ja mitmesuguseid operatiivstaape üksikute valdkondade juhtimiseks. Oluline oli NKVD roll, millele allutati muuhulgas ka formeeritavad hävituspataljonid.

Ehkki mobilisatsioon kuulutati Nõukogude Liidu läänepoolsete sõjaväeringkondade territooriumidel välja juba 22. juunil 1941, ei puudutanud see esialgu 1940. a. Nõukogude Liidu poolt okupeeritud alade elanikkonda, vaid ainult hobuseid ja transpordivahendeid. (Erandiks on muidugi partei ja komsomoli liikmete mobiliseerimine.) Kutsealuste mobilisatsiooniga alustati Eesti alal alles 2. juulil 1941 ja reservväelaste mobilisatsiooniga veel hiljem, millest tulenes, et Lõuna-Eestis reservväelaste mobilisatsiooni läbi viia ei õnnestunudki. Sellest hoolimata viidi Nõukogude Liitu üle 30 000 kutsealuse ja reservväelase, kes suunati seal NKVD-le alluvatesse tööüksustesse.

Suureks koormaks tsiviilelanikkonnale oli nende sundimine kaitsetöödele. Kaitsetöödega alustati alles mõni nädal pärast sõja algust, kui Punaarmee oli Eestisse taganenud. Seejärel sunniti kaitsetöödele kogu töövõimeline elanikkond, mehed ja naised. Paralleelselt mobilisatsiooni ja kaitsetöödega toimus ka tsiviilisikute ja materiaalsete väärtuste evakueerimine Venemaale. Evakueeritud tsiviilisikute seas tuleb eristada sunniviisiliselt evakueeritud isikud ja nende perekonnaliikmed – peamiselt oskustöölised, strateegiliselt oluliste ettevõtete personal jm. erialaspetsialistid. Nende staatus on võrreldav rahvusvahelise õiguse vastaselt mobiliseeritute staatusega. Ülejäänud evakueeritud olid peamiselt nn. „partei- ja nõukogude töötajate" perekonnaliikmed.

Materiaalseid väärtusi, mida ei suudetud evakueerida, üritati hävitada.

Käsitledes Eestit rahvusvahelise õiguse vastaselt annekteeritud territooriumina, pandi sõjaväevõimu perioodil juunist oktoobrini 1941 Eesti territooriumil toime hulgaliselt tegusid, mis olid vastuolus Haagi konventsioonidega. Eesti kaotas mobiliseeritute, evakueeritute ja Nõukogude tagalakaitseüksuste operatsioonide tulemusena umbes 60 000 kodanikku, millele lisandub materiaalsete väärtuste äravedu ja hävitamine.

Feodor Okk, NKVD Balti piirivalvevalitsuse ENSV hävituspataljonide operatiivgrupi komissar. ERA.

Удостоверение № 111

Пред'явитель сего Ильвес Арнольд Арнольдович

является бойцом истребительного батал[redacted] № 1 по борьбе с

бандами и парашютными десант[redacted] на территории ЭССР.

Действительно по „1/X 1941 г.

Время выдачи

Начальник Опергруппы
ПВ НКВД ПО
Капитан (Пастернак)

Военком Опергруппы (Окк)

7. Tallinna hävituspataljoni võitleja Arnold Ilvese isikutunnistus. ERAF.

Lisa 1
Väljavõtteid EK(b)P KK Büroo päevakorrapunktidest pärast Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja algust 22. juunil 1941[1]

24. juuni 1941

Vabariikliku operatiivstaabi asutamisest partei-, nõukogude ja sõjaväeliste organisatsioonide töö koordineerimiseks sõjaolukorras.

28. juuni 1941

ENSV elanikkonna materiaalsete väärtuste evakueerimisest.

Parteiliikmete mobilisatsioonist ja kommunistlike noorte registreerimisest Punaarmeesse.

Toidu- ja tööstuskaupade normide kehtestamisest.

Kommunistide suunamisest sõltuvalt olukorrast rindel.

30. juuni 1941

EK(b)P KK otsused NSVL RKN-i ja ÜK(b)P KK 29. juuni direktiivide täitmiseks:

Massilise poliitilise agitatsiooni valdkonnas (brošüürid, lendlehed, loosungid, vaenlase raadiosaadete jälgimine ning vastupropaganda tegemine).

Korraldused tsiviilelanikele (ööpäevane valve ettevõtetes, raudteede ja maanteede sildadel, gaasi- ja pommivarjendite, meditsiinipunktide jms. organiseerimine).

Abinõudest, mis tuleb võtta kasutusele Punaarmee väeosade lahkumise korral (materiaalsete väärtuste väljavedu ja kvalifitseeritud tööliste, insener-tehnilise personali, naiste ja laste evakueerimine, nimekirja koostamine hävitamisele määratud vabrikutest, elektrijaamadest, sildadest, raudteejaamadest jne, partisanivõitluse organiseerimine tagalas).

ÜK(b)P KK ja NSVL RKN 29. juuni 1941. a. direktiivi alusel EKP KK Büroo poolt 30. juunil 1941 vastu võetud konkreetsed otsused:

Eesti keeles välja anda rida fašismivastaseid brošüüre, esmajärjekorras „Tallame puruks fašistliku mao", „Hävitame Hitleri kõrilõikajate jõugu", „Pravda" juhtkirjade kogu alates sõja algusperioodist.

Raadio kaudu saksa, soome ja rootsi keeles süstemaatiliselt edasi anda materjale, artikleid, informatsiooni Saksamaa, Soome ja Rootsi töölistele, talupoegadele ja madrustele.

Kõigis kinodes demonstreerida antifašistlikke filme.

Korraldada ettevõtete ja riigiasutuste ööpäevane relvastatud valve nende endi töölistest ja teenistujatest.

Linnades ja töölisasulates lühima ajaga sisustada pommi- ja gaasivarjendid.

1 EKP KK Büroo protokollid 24., 28., 30. juunist ja 23. juulist 1941. ERAF, f. 1, n. 4, s. 71, l. 118–127.

Sideliinide, raudtee- ja maanteesildade, raudtee ning peamiste magistraalide ööpäevaringse valve organiseerimine.

Tagada raudtee ja raudteesõlmede õhukaitse.

Kohustada Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaati ja Siseasjade Rahvakomissariaati pidama halastamatut võitlust tagala desorganiseerijate, desertööride, paanikatekitajate ja kuulujuttude levitajatega ning hävitama spioone, diversante ja vaenase parašütiste.

Ette valmistada baas tankide remontimiseks.

Tallinnas suurendada sanitaarpostide arvu. Sanitaarpostide organiseerimine kõikides suuremates linnades ja raudteejaamades.

Kohustada täitevkomiteesid vajaduse korral andma sõjaväeosade majutamiseks klubihooneid, kultuurimaju ja nõukogude asutuste ruume.

Moodustada mobilisatsiooni korras sanitaarkomandod.

Partisanivõitluse ja diversioonitegevuse organiseerimiseks vaenlase tagalas luua 700 inimesest koosnev partisanipolk.

Koostada hävitamisele või rikkumisele kuuluvate objektide ning varade täpne nimekiri. Purustustöödeks varuda lõhkeainet.

Tagada materiaalsete väärtuste (väärtuslikum osa ettevõtete sisseseadest, värviliste metallide varud, tähtsamad kaubad jm.) ja vajalike inimkategooriate (kvalifitseeritud töölised, insener-tehniline personal, lapsed ja naised jt.) evakuatsioon.

23. juuli 1941

Saksa väeosade tagalas tegutsevat partisaniliikumist juhtiva vabariikliku staabi asutamisest.

Partei põrandaaluste juhtorganite organiseerimisest vaenlase vallutatud maakondades. Põrandaaluse parteikeskuse asutamisest Punaarmee väeosade väljatõmbumise puhuks ENSV-st.

EK(b)P KK esinduse moodustamisest Vene Föderatsiooni territooriumil Punaarmee väeosade tagasitõmbumise korral Eesti NSV-st.

Lisa 2
Eesti NSV juhtivkaadri saatusest 1941. aastal[2]

	Arv	Jõudis Nõukogude tagalasse
EK(b)P KK Büroo liikmed	11	5
EK(b)P KK sekretärid	6	2
EK(b)P KK osakonnajuhatajad	8	7
EK(b)P KK sektorijuhatajad	5	4
EK(b)P KK instruktorid	50	23
EK(b)P KK liikmed	33	17
EK(b)P KK liikmekandidaadid	7	4
EK(b)P maakonna- ja linnakomiteede I sekretärid	14	8
EK(b)P maakonna- ja linnakomiteede II sekretärid	14	8
EK(b)P maakonna- ja linnakomiteede osakonna- ja sektorijuhatajad	49	25
RKN esimees ja tema asetäitjad	6	4
RKN juures asuvate valitsuste, peavalitsuste ja komiteede esimehed	8	6
Rahvakomissarid	15	13
Rahvakomissaride asetäitjad	24	17
ENSV ÜN juhatus	3	2
ENSV ÜN Presiidium	8	3
ENSV ÜN saadikud	80 (77) [1]	52
NSVL ÜN Liidunõukogu saadikud	4	1
NSVL ÜN Rahvuste Nõukogu saadikud	25	18
Linnade ja maakondade TSN TK esimehed	16	11
ELKNÜ KK sekretärid	4	1
ELKNÜ KK osakonna- ja sektorijuhatajad	5	1
ELKNÜ maakonna- ja linnakomitee sekretärid	14	5
ENSV Ametiühingute Kesknõukogu Presiidium	8	4

[1] Allikad: ER, AF, f. 1, n. 1, s. 251; f. 1, n. 1, s. 252; f. 1, n. 1, s. 253; f. 1, n. 1, s. 254; f. 1, n. 1, s. 146; f. 1, n. 1, s. 412; Eesti rahvastikukaotused. II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud Indrek Paavle. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon 17. Tartu. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002; Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee. Organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud Enn Tarvel. Tallinn, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.

[2] ENSV ÜN koosseisust olid sõja alguseks kustutatud Maksim Unt, Mihkel Mihkelson ja Aleksander Tõnisson. *Autori märkus.*

Lisa 3

ZEV-i andmetel Eestis arreteeritud, mõrvatud, mobiliseeritud jt. Eestist ära viidud ja teadmata kadunud isikud[3]

	Arreteeritud või mõrvatud	Küüditatud	Mobiliseeritud	Tegevväelased[4]	Ametikohuste täitmistel ära viidud	Teadmata kadunud
juuni al. 22.06	1 025	136	45	4 675	109	32
juuli	1 951	1 344	25 554	720	625	235
august	539	151	6 987	19	359	91
september	74	-	-	-	1	5
oktoober	32	-	-	-	1	-
kokku	3 621	1 631	32 586	5 414	1 095	363
kuu teadmata 1941	14	-	-	-	64	6
aasta ja kuu teadmata 1940–1941	1 058	621	691	-	458	649

[3] ZEV-i koondaruanne. Eesti inimkaotused punase terrori aastal 1940–1941. Käsikiri. Originaal Toronto Ülikooli Tartu College'is, koopia Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutusel.

[4] Peamiselt Punaarmee 22. Eesti territoriaalse laskurkorpuse koosseisus. Autori märkus.

SUMMARY

The falling apart of Soviet authority in Estonia and the evacuation of Soviet institutions to Russia in 1941

Peeter Kaasik[1]

After a war broke out between Germany and the Soviet Union, the state of war was declared in the western Soviet republics (including the ESSR) and the oblasts of the Soviet Union. According to the 22 June 1941 Enactment of the Presidium of the Supreme Soviet of the Soviet Union, all functions concerning state defence, public order and state security went to the war councils of the fronts, armies and military districts. In territories where war councils were not formed, such authorities belonged to the higher commands of the military formations.

In Estonia the War Council of the Red Banner Baltic Sea Fleet ant the War Council of the North-western Front executed the power vested in them by the 22 June enactment. The former on the islands, harbour and naval base areas (also in Tallinn), the latter on the rest of the Estonian territory. The Commanding Officer of the army on Estonian territory was Major General Ilya Lyubovtsev, Commander of the 16th Rifle Division. He was replaced after the Command of the 8th Army retreated to Estonia in July 1941.

In regions where a state of war was declared, the military authorities were given the following rights:

To direct people to defence work;

To organise civilian guard units for places of strategic importance;

To impose accommodation duties for military contingents;

To commandeer vehicles;

To impose the obligation to give a lift,

To regulate the working hours of enterprises;

To regulate trade and commerce;

To impose norms on foodstuffs and industrial goods;

To expel socially dangerous people from the areas where the state of war had been declared.

The highest civilian power — the Estonian Communist (bolshevist) Party (ECP) and its Central Committee (CC) – was in permanent contact with the military authorities. On 24 June 1941 the ECP decided to form the Operative Headquarters of the ESSR in order to coordinate the work between the party, councils and military organisations. Karl Säre, the First Secretary of the CC of the ECP, Johannes Lauristin, Chairman of the Council of the Peoples' Commissars of the ESSR, Boris Kumm, People's Commissar for State Security of the ESSR and his deputies Alexei

[1] Peeter Kaasik (b. 1974), researcher of the Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity.

Shkurin and Venyamin Gulst, Andrei Murro, People's Commissar for Internal Affairs of the ESSR, Major General Konstantin Rakutin, Head of the Baltic District Border Guard Administration of the People's Commissariat for Internal Affairs, Pavel Ljusin, Military Commissar of the ESSR and Colonel Konyshev, the Tallinn Commandant, belonged to the headquarters.

With the retreat of the Red Army, Estonia became the Rear Area of the 8th Army. Power went from the Operative Headquarters to the War Council of the 8th Army with whom local civilian power had to accord all its actions.

On 11 July 1941 the Operative Headquarters was reorganised into the Defence Committee of the ESSR. Karl Säre, the First Secretary of the CC of the ECP, Johannes Lauristin, Chairman of the Council of the Peoples' Commissars of the ESSR, Nikolai Karotamm, the Second Secretary of the CC of the ECP, Boris Kumm, People's Commissar for State Security of the ESSR, Vladimir Bochkarev, Plenipotentiary of the Central Committee of the CPSU and Council of People's Commissars of the Soviet Union and others belonged to that body.

On 26 June 1941 Ivan Maslennikov, Deputy of the Peoples' Commissar for Internal Affairs of the Soviet Union issued a decree "Organisation of the Rear Area of the Active Army of the Red Army", which compelled the NKVD to maintain order in the Rear Area, clean the roads from refugees and guarantee communications and evacuation. Besides the NKVD forces, also the destruction battalions were formed to secure order. These battalions were formally under the command of the Operational Group of the Government of the Baltic Border Guard District, but were actually instructed by the "destruction battalion headquarters" led by Captain Mikhail Pasternak since 21 July 1941.

The main combat tactics of the units of the rear guard was that of the scorched earth policy. It included terror against local people, who were often treated as potential supporters or hiders of the "forest brothers". The destruction battalions burned farmhouses and even smaller villages. On account of this, about 2,000 civilians were killed from June to October 1941. It is difficult to say who was directly responsible for this bloodshed as besides the NKVD units and destruction battalions also the retreating units of the Red Army and the Baltic Sea Fleet and the subunits of the NKGB were engaged in the Rear Area of the 8th Army.

In early July the first Estonians were taken into the Red Army and the process continued throughout August. A clear distinction should be made between those, who were drafted on regular basis and of the mobilised reservists. The 1919–1922 draftees were called into service on 2–4 July 1941 and located to the training units of the Soviet rear. There they also received the basic military training.

On 22 July 1941 also the reservists were started to be called into service (the last on 24 August). With the rapid progress of the German armed forces it was not possible to call for a full-scale mobilisation including the whole of Estonian territory. This is why there was no mobilisation in the Petseri, Võru and Valga

counties and mobilisation was carried out only in some of the parishes of the Tartu, Viljandi, Pärnu and Lääne counties.

According to the decree issued by the deputy of the Peoples' Commissar for Defence of the Soviet Union on 10 July 1941, the men mobilised from Estonia were to be sent to the labour units of the Red Army Rear as an untrustworthy "element". Since September 1941 Estonians were designated to the GULAG (i.e. prison camp) system of the NKVD. However, a small portion of these men were also used elsewhere: e.g. in the destruction battalions, in the fortified areas of the Estonian islands, some were used as on-site labour units, some were sent to supplement the Hanko military base in Finland.

In 1941 ca 45,000 men showed up at the mobilisation stations. Of them ca 35,000 were located to Russia. As ca 3,000 perished on their way there, it can be estimated that 32,000 men reached the Soviet rear.

The evacuation of labour hands and material goods from Estonia to Russia was related to the scorched earth policy proclaimed by Joseph Stalin. In addition to labourers also the "party and soviet activists" and the so-called "specialists" brought to Estonia in 1940–1941 left, bringing the total number of evacuees to 25,000. Material goods, which could not be taken along, were destroyed.

Considering the fact that Estonia was an annexed territory, which itself is against international law, the military authorities committed additional crimes contradicting with the international law of war. Estonia lost ca 60,000 of her citizens, plus the removal or destruction of material goods.

EESTIST SAADETUD NÕUKOGUDE LANGEVARJURID SOOMES SUVEL 1941

Juha Pohjonen

Teise maailmasõja alguseks oli Nõukogude Liit juhtiv riik langevarjuriüksuste omamisel. Spetsiaalsete õhudessantüksuste rakendamise katseid alustati 1930. aastate alguses. 1938. aastaks oli Nõukogude Liidul juba 6 õhudessantbrigaadi umbes 18 000 mehega. Kuigi need konkreetsed väekoondised olid lahinguüksused, oli selge, et samu väljaõppepõhimõtteid ja -kogemusi sai kasutada ka sõja hallil alal ehk luurajate väljaõpetamiseks. Erariides langevarjureid-luurajaid nimetati dessantlasteks (*десcантник*).[1]

Talvesõja ajal kasutas Punaarmee langevarjureid vähe, eeskätt ilmastikuoludest ja sõjategevuse lühiajalisusest tingituna. 1940. a. veebruari alguses tabasid soomlased Mäntsälä lähedal kaks langevarjurit ja hiljem Porvoost kolmanda, kelle ülekuulamisel saadi väärtuslikku teavet Nõukogude Liidu luureorganisatsioonist.[2] Lisainformatsiooni Nõukogude Liidu Soome-vastase luuretegevuse kohta saadi 1941. a. kevadel, kui Soome Riigipolitsei[3] paljastas Helsingis tegutsenud luurevõrgu, mille moodustasid 1940. a. sügisel Soome tulnud Eesti ohvitserid.[4]

Soome sõjaväeluure omalt poolt kogus vaherahuaasta 1940–1941 jooksul informatsiooni Nõukogude Liidu relvajõudude kohta. Soomlased teadsid juba 1941. a. jaanuaris, et Leningradis asus kaks dessantbrigaadi, aprillis saadi teada dessantüksustest, mis asusid Läti ja Leedu territooriumil,[5] kuid tähtsaimat teavet ei saadud: Nõukogude Liidul olid langevarjurite-luurajate koolituskeskused ka Viiburis, Leningradis ja Narvas.[6] Oli siiski selge, et soomlased olid kõigi käepäraste vahenditega valmis selleks, et Nõukogude Liit saadab lennukitel Soome hea koolituse saanud erariides luurajaid-langevarjureid.

Esimesed Eesti territooriumilt startinud langevarjurid heideti Soome juba enne Jätkusõja algust, kuid huvipakkuvaim sündmuste jada sai alguse 30. juunil 1941, kui Sääksämäel tabati Eestist pärit Aron Taub. Mees oli erariides ja tal oli luuraja täisvarustus: relv, varupide, kaardid, kompass ja ravimid ning vahetusriided pikemaajaliseks maastikul viibimiseks. Taub oli haritud mees ja Hispaania kodusõja veteran. Ta kutsuti 27. juunil 1941 Tallinna sõjakomissariaati, kus määrati radistide reservi. Järgmisel päeval teatati talle, et peatselt seisab ees lend Soome. Taub ja veel kolm meest, ehk siis langevarjurite põhivärbaja Eestis

---

[1] Seppälä, Helge. Puna-armeijasta sotilasmahdiksi. Porvoo, WSOY, 1978, lk. 77–79; Sudenniemi, Seppo. Salaisen sodan varjot. Tiedustelua ja desanttitoimintaa Talvi- ja Jatkosodassa. Helsinki-Keuruu, Otava, 1987, lk. 12–13.
[2] Valpon tiedotuksia nro. 14/27.11.1939, nro. 19/3.1.1940 ja nro. 29/17.2.1940. Soome Rahvusarhiiv (Kansallisarkisto, edaspidi KA), El 2, VTL.
[3] Valtiollinen poliisi, endine Etsivä Keskuspoliisi, rohkem tuntud lühendi Valpo kaudu.
[4] Vt. lisa.
[5] Pv. PE:n tilastotoimiston selvitys Puna-armeijan sijoituksesta 9.1.1941. Soome Sõjaarhiiv (Sota-arkisto, edaspidi Sark). Tied. os/IV AKE, T 2059.
[6] Pv. PE:n tilastotoimiston selvitys Puna-armeijan sijoituksesta 22.4.1941. Sark. Tied. os/IV AKE, T 2059.

Viktor Feigin, Hans Karu ja venelane Aleksander Lebedev määrati langevarjuritena Soome. Lahkumispäev oli 29. juuni 1941, kui nad said ka Pärnu-lähedasel lennuväljal esimest ja ainukest korda langevarjurikoolitust: nad hüppasid avatud langevarjuga kahe kapi peale pandud plangult. See oligi kogu nende langevarjuri väljaõpe. Hiljem olid suurematel rühmadel ka raadiosaatjad, automaatrelvad, suuremad summad Soome marku, lõhkeainet ja käsigranaate lahinguolukorraks. Enamikul olid ka mingisugused isikudokumendid, kuid neid kavatseti saada ka Soomes tapetavatelt eraisikutelt või sõjaväelastelt. Mõnikord kasutasid langevarjurid-luurajad ka langenud soomlaste identiteete kuni kaelas kantava isikutunnuseni välja.

Taub, Feigin, Karu ja Lebedev heideti Soome 30. juuni 1941. a. öösel. Mehed tabati peaaegu kohe ja kuulati põhjalikult üle. Põhjaliku uurimise järel mõistsid välikohtud neile ühesuguse karistuse, surmanuhtluse.[7] Lebedevi saatus pole päris täpselt teada, informatsioon on napivõitu.

Eriti Aron Taubi, Hans Karu ja Viktor Feigini ülekuulamised olid huvipakkuvad ja informatiivsed. Soomlased said teada, mis ülesannetega langevarjurid Soome saadeti. Nende ülesandeks oli nii luure kui ka diversiooniaktid. Meeste räägitu põhjal otsustati, et langevarjureid, eriti Eestist lähtuvaid langevarjureid, tuleb veelgi. Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestis leidus nii vabatahtlikke ja poolvägisi sunnituid kui ka lihtsalt segadusse aetud noori mehi, kes olid valmis niisuguseks hulljulgeks teoks.

1941. a. suvel saadetud nõukogude langevarjurite allaheitmiskohad muutusid: juunis ja juulis oli sihtkohaks peamiselt Porvoo–Helsingi–Lahti kolmnurk, augustis, sõjategevuse edenedes, siirdus raskuspunkt ida poole, Porvoo–Mikkeli–Lappeenranta piirkonda.[8]

Võib öelda, et juunis ja juulis tuli nõukogude langevarjureid Eestist pea ühtlase voona ja nad moodustasid põhiosa sõja alguse Soome-vastastest Nõukogude langevarjurite operatsioonidest. 4. juulil tabati Orimattilas tallinlane Aleksei Ivanov, 12. juulil Ruotsinpyhtääl Bernhard Lang ja Meinard Kirs, esimene neist oli Viljandist ja teine Narvast. Juulis tegevus aktiviseerus ja rühmad kasvasid. Suurem rühm tabati Uusimaa lääni idaosas Porvoo lähedal Artjärvel ja Pernajas. Soomlased vangistasid seal Erich Soosalu, Jakov Klutšniki, Robert Vikovi, Igor Põdermaa, Aleksander Põdermaa, Peter (Pjotr) Tšernovi, Härmo Kaljukivi, Harri Rückenbergi, Herman Pikveri, Jaan Liebergi, Aleksander Rubtsoffi (Rubtsov) ja Michael (Mihkel) Rae. Mehed olid pärit peamiselt Narvast. Rühm oli suur, 25 meest, ja viimane neist hävitati alles 21. juulil. Seejärel tabati Eestist saadetud langevarjureid nii samalt alalt kui ka Virojoelt, Espoost ning Hausjärvelt ja viimasena 11. augustil 1941 Narva kolmik Nikolai Vokov, Boris Nikolajev ja Leonid Käsperov Elimäelt Kouvola ja Kotka vahel. Selleks ajaks hakkasid Saksa üksused jõudma Narva ja Tallinnasse ning Eestist saadetud langevarjurite aeg hakkas Soome jaoks mööda saama.[9]

---

[7] Lindstedt, Jukka. Kuolemaan tuomitut. Kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja, A-sari nr. 221. Helsinki, Suomalainen lakimiesyhdistys, 1999, lk. 309. Aron Taub ja Hans Karu hukati 26. juulil 1941 ja Viktor Feigin 17. juulil 1941.
[8] Kosonen, Matti. Suomen desanttitorjunta Jatkosodassa. Joensuun yliopiston Suomen historian pro-gradu-tutkielma 1989. Joensuu, 1989, lk. 75. Pv. PE:n ulkomaaosaston päiväämätön muistio „pidätetyt Neuvostoliiton Suomeen lähettämät laskuvarjomiehet vv. 1941–1944". Sark, T 19503/7.
[9] Nimetatud isikute kohtuprotokollid. Pikaoikeudet, pöytäkirjat 1939–1944. Sark, T 19006/1; M. Kosonen. Suomen desanttitorjunta Jatkosodassa, lk. 76.

25. juunist 31. juulini 1941 heideti Soome vähemalt 129 langevarjurit, nendest rohkem kui pooled tulid Eestist. Neist võeti kinni 75 meest, kellest 44 hävitati ehk tapeti, viis leiti surnult ja viis kadusid. Põhiosa, ehk ligi 90% tabatud langevarjureist hukati. Surnult leitud mehed olid hukkunud hüppel, see tähendab, langevari ei olnud avanenud, ja ühe langevarjuri laskis maha langevarjurite rühma juht. Surnud langevarjurid maeti õhukaitseüksuste poolt kas kohe, kui nad olid hukkunud tulevahetuses, või siis välikohtu määratud hukkamise järel.[10]

Langevarjurite ehk luurajate ülesanded olid mitmekülgsed. Põhitööks olid erinevad sabotaažiaktid, eriti raudteede vastu. Selles nad ebaõnnestusid. Omaette ülesandeks oli metsatulekahjude süütamine, soomlaste kodurindel taheti segadust tekitada. Traditsiooniline luuramine õnnestus palju paremini. Luurajad ja luurerühmad suutsid ka hajutatuna ja tagaaetuna saata raadio teel informatsiooni maa- ja mereliiklusest eriti Hamina ja Kotka vahel. Suudeti teavitada ka Soome üksuste liikumisest.

Tervikuna oli langevarjurite-luurajate tegevus siiski vähetulemuslik. Selle põhjuseks oli soomlaste hästi organiseeritud vastutegevus. Juunis ja juulis alla heidetud langevarjuritest tabati rohkem kui 60% vähem kui viie päevaga, sealhulgas 40% samal päeval ja praktiliselt kõik ülejäänud kuu aja jooksul. Langevarjurite vähese edukuse teine põhjus oli nende äärmiselt halb, lausa pealiskaudne väljaõpe. Üldiselt olid vilunud ja võimekad luurajad vaid rühmade juhid ja Hispaania kodusõja veteranid, ülejäänud olid rohkem või vähem vägisi Soome saadetud või lihtsalt amatöörid.

On selge, et Nõukogude Liidul tuli kõigist ettevalmistustest hoolimata langevarjurite saatmist Eestist kiiresti improviseerida. Väljaõpe oli puudulik, korraldus niisuguse luure- ja sabotaažitegevuse alustamiseks tuli kiiresti ja ilmse üllatusena. Sooviti kasutati ka eestlasi, sest neil olid vähemalt mingisugused võimalused sulanduda põhielanikkonda nii väljanägemise kui keeleoskuse tõttu. Ehkki iga alla heidetud eestlane ei osanud tingimata hästi soome keelt, eriti rühmajuhid, suutsid nad lugeda teeviitu ja silte. See poleks venelastel pruukinud õnnestuda.

Soome lõunarannikul ja lõunapoolsetes linnades tekitasid dessandid kabuhirmu, ehkki vägivalda tsiviilisikute vastu tuli ette harva. Talvesõja järel kindlamini juurdunud venelastekartus kohutas, samas aga ka süvendas viha. Samal ajal sidus langevarjurite jälitamine palju mehi ja hoidis õhukaitseüksused häireolukorras. Soomlaste russofoobses õhustikus oli neile väikeseks šokiks, et kardetud langevarjurid osutusid mõnel juhul hõimuvendadeks. Ülekuulamis- ja uurimistoimikutest õhkub aeg-ajalt sügavat hämmeldust ja pettumust eestlaste tegevuse pärast. Kui asi oleks venelastes, seda oleks mõistetud, kuid et eestlased ...[11]

---

[10] Pv. PE:n ulkomaaosasto päiväämätön muistio „pidätetyt Neuvostoliiton Suomeen lähettämät laskuvarjomiet vv. 1941–1944". Sotavankeja ja ammuttuja karkureita koskevat salaiset asiakirjat, 1941, 1944. PM/oikeudenhoitotoimisto (Järj. 2). Sark, T 27492; M. Kosonen. Suomen desanttitorjunta jatkosodassa, lk. 78.

[11] Näiteks Igor Põdermaa ülekuulamine 14. juulil 1941. PM/Valvontaosasto/Riihimäen alatoimisto, ptk. nro. 10/R1 40/41. Sark, T 19006/1. Soome ülekuulajad imestasid, miks eestlane oli tulistanud soomlasi ja korda saatnud hävitustöö, milleks ta oli Soome saadetud. Põdermaa ei osanud vastata. Põdermaa oli Nõukogude Liidu kodanik, kuid sama küsiti ka Eestis sündinud langevarjuritelt.

VÄLIKOHTUTE OTSUSED HAAGI 1907. A. KONVENTSIOONI VALGUSES

Vastase luurajatega võidelnud soomlased ei püüdnud peaeesmärgina kätte saadud luurajaid tappa, ehkki tulevahetuses oli hukkunuid mõlemal poolel. Eesmärgiks oli luurajad üle kuulata ja kohtu alla anda ning nad süüdi mõista. See oli põhjendatud, sest vaid ülekuulamistel võis saada lisateavet veel jooksus olevate langevarjurite kohta ja samuti nõukogude luureorganisatsioonist. Samas küsiti ka tabatud langevarjurite motivatsiooni kohta, kuid selle teabe usaldusväärsus on ülekuulamissituatsioonist lähtuvalt väga väike.

Haagi 1907. a. konventsiooni „Maasõja seadustest ja tavadest" järgi sai luurajaks pidada isikut, kes, tegutsedes salaja või valepõhjendustel, kogub või üritab koguda informatsiooni sõdiva poole tegevusalal, eesmärgiga anda see teave edasi vastaspoolele. Sõjaväelane, kui ta ei ole erariietes või vastase mundris, ei ole luuraja.

Soome sõjaväe karistusseaduse § 67 oli kooskõlas Haagi konventsiooniga. Selle järgi tohtis luuraja surma mõista.[12] Õigusteadlase Jukka Lindstedti teatel nii ka toimiti. Erariides liikunud eesti agendid said sama karmi kohtlemise osaliseks kui teised luurajad, ja, välja arvatud mõned üksikjuhtumid, luurajad hukati. On andmeid, et eestlus või „soome sugu" loeti isegi raskendavaks asjaoluks. Otsused tehti välikohtu korras või kõrgemate kohtuinstantside poolt.[13] Siiski on raske, kui mitte võimatu selgitada kõigi langevarjurite saatust. Mõnel juhul on vihjeid, et luuraja vahetas poolt ja talle anti uus identiteet. Hiljem, sõja lõppedes, aidati nad Rootsi või kaugemalegi. Tähelepanuväärseima rühma moodustavad kadunuks jäänud, kes olid kas tegelikult teadmata kadunud või just needsamad poolt vahetanud mehed. Lahingus langenute õiget isikut oli raske kindlaks teha.

KOKKUVÕTE

Lõuna-Soome elas 1941. a. suvel Eestist saabuvate langevarjurite hirmus. Kohati võib rääkida otse hüsteeriast. See tähelepanuväärne võitlus lõppes soomlaste tõrjevõiduga. Nõukogude luureväljaõpe Eestis oli nõrgatasemeline ja langevarjurite koosseis heterogeenne. Võib muidugi küsida, miks eestlased olid nõus minema luurajatena Soome? Põhjusi oli erinevaid. Mõnele tundusid tuuled pöördunud olevat ja selline tegevus neile kasulik, mõned, eriti Hispaanias vabariiklaste poolel võidelnud, tegutsesid aatelistel kaalutlustel. Mõnel juhul saadeti mehed vägisi Soome. See oli pika sõja omalaadne eelmäng, mille ohvriks langes mitu soome ja mitukümmend eesti noort meest.

Soome keelest tõlkinud Toomas Hiio.

---

[12] J. Lindstedt. Kuolemaan tuomitut. Lk. 121–136.

[13] K. Kulmala. Vakoilijoita kenttäoikeudessa (publitseerimata käsikiri aastast 1941). Avaldatud raamatus „Suomi taisteli. Sotiemme suurlukemisto". 3. köide. Tekstid valinud ja toimetanud Jukka L. Mäkelä, kommentaarid Helge Seppälä. Porvoo–Helsinki–Juva, WSOY, 1978, lk. 259.

Lisa
Eesti ohvitserid Soomes 1940–1941. Kas nõukogude salakuulajad?

Juha Pohjonen viitab oma ettekandes Eesti ohvitseride luurevõrgule Helsingis aastatel 1940–1941. Küsimus ei ole lõpuni selge tänini, ehkki sellele heidavad mõnevõrra valgust nii Soome kui Eesti arhiivides säilitatavad materjalid. Asi eeldab põhjalikumat uurimist, alljärgnevalt vaid lühike kokkuvõte lugeja esmase huvi rahuldamiseks.

20. mail 1941 koostas keegi Soome Riigipolitsei (edaspidi: Valpo) ametnik allkirjata memorandumi Eestist Soome põgenenud ja seal vangistatud isikute kohta. Ta kirjutas, et 20. maiks 1941 oli salaja Soome põgenenud 92 eestlast, kellest 10 olid sel ajal vahi all või Eestisse tagasi saadetud. Erilist tähelepanu pööras ta seitsmele Eesti ohvitserile nimetatud kümne hulgas, kelle kohta andis pikema ülevaate.

Esimesena neist saabus 4. septembril 1940 „jänesena" Tallinn–Helsingi liinilaeval „Ruhno" Soome kapten Johannes Pedaja. Tema ülekuulamisel selgus, et „[…] Pedaja oli Soome saabunud nõukogude ametiisikute poolt saadetud luurajana, ehkki ta seda ülekuulamisel ei tunnistanud". Valpo saatis Pedaja 6. septembril 1940 Eestisse tagasi.

24. detsembril 1940 saabus Mäkiluoto saarele kapten Arved Vaher ja 27. detsembril 1940 Kallbådagrundi majakalaevale major Albert Patska, kes tunnistasid ülekuulamisel, et on värvatud Nõukogude Liidu luure poolt ja salakuulamise eesmärgil Soome saadetud. Pärast seda vahistas Valpo ülekuulamiseks veel neli Eesti ohvitseri, kes olid varem Soome saabunud ja vahistatud, kuid Soome sõjaväeasutuste soovitusel vabaks lastud:

15. jaanuaril 1941 kolonel Elias (Ilja) Kasaku (tuli Soome 4. novembril 1940),

23. jaanuaril 1941 kolonel Konstantin Kanepi (tuli Soome 18. novembril 1940) ning

21. jaanuaril 1941 kolonelleitnant Georg Vaheri ja major Oskar Käbala (mõlemad tulid Soome 13. detsembril 1940).

Järgnenud ülekuulamistel tunnistasid vahistatud ohvitserid üldiselt üles, et olid Soome saadetud nõukogude luure poolt. Kapten Arved Vaher pidi minema Soomest Varssavisse (mis oli sel ajal juba sakslaste poolt okupeeritud) ja organiseerima seal luurevõrgu Varssavis talle antavate täpsemate juhtnööride järgi. Ta oli 1939. a. lõpetanud magistrikraadiga lennunduse erialal Varssavi Polütehnilise Instituudi.[1] Major Albert Patska pidi sõitma Soomest Rootsi „salakuulamise eesmärgil". Major Patska vabastati pärast ülekuulamist, et kasutada teda Soome ja Rootsi sõjaväeluure poolt, kuid 17. veebruaril 1941 ta

[1] Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond. Koostanud: Lauri Lindström, Toomas Hiio (töörühma juhid) jt. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994. Matriklinumber 4753.

kadus, arvatavasti põgenes tagasi Eestisse. Elias Kasak (oli lõpetanud nii Eesti Kõrgema Sõjakooli kui ka Tartu ülikooli õigusteaduskonna)[2] tunnistas, et ta saadeti Soome selleks, et sealt edasi Berliini minna. Ta eitas luureülesandeid Soomes. Georg Vaher tunnistas, et pidi Soomest edasi minema Gdyniasse ja Oskar Käbala, et pidi teostama sõjaväeluuret Kokkolas ja selle ümbruses. Kolonel Kanep end salakuulajaks ei tunnistanud, kuid Valpo pidas luurajaks ka teda. Kasak, Kanep ja Georg Vaher olid memorandumi kirjutamise ajal Helsingi läänivanglas, Arved Vaher oli vabaks lastud. Oskar Käbala kui ainus, kes oli tunnistanud oma Soome-vastaseid luureülesandeid, oli Turu läänivanglas ja tema asjus olid Valpo ja Soome sõjaväeluure esindajad kontaktis Nõukogude saatkonna sõjaväeatašeega.[3]

Seitse Soome salapolitsei huviorbiiti sattunud Eesti ohvitseri ei olnud tundmatud mehed ka Eestis. Konstantin Kanep (1893–1965) oli saanud vahvuse eest Vabadussõjas II liigi 3. järgu Vabadusristi, tema viimane ametikoht Eesti sõjaväes oli Toompea komandant. Ka Georg Vaher (1888–1949) oli II liigi 3. järgu Vabadusristi kavaler, tema oli Kaitseliidu Viru maleva pealik.[4] Johannes Pedaja (1893–1961) teenis viimati Eesti sõjaväe üksikus pioneeripataljonis kompaniiülemana, Arved Vaher (1903–1993) soomusrongide rügemendis, Albert Patska (1903–1985) oli 2. lennuväedivisjoni adjutant, Elias Kasak (1895–1985) Riigi Raudteevalitsuse direktor; Oskar Käbala (1900–1967) teenis Sõjavägede Varustusvalitsuse relvastusosakonnas.[5]

Kõik Soomes vahistatud Eesti ohvitserid saadeti Saksa okupatsiooni ajal või varem Eestisse tagasi, nad teenisid kas Saksa sõjaväes või mõnes tsiviilametis ning neli neist pääses pärast sõda Läände. Eestis surid Georg Vaher, Johannes Pedaja ja Albert Patska.[6]

Kas nende seitsme Eesti ohvitseri puhul oli tegemist veendunud nõukogude salakuulajatega või üritasid nad lihtsalt kasutada võimalust Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestist pääsemiseks? Soome dokumendid sellele küsimusele otse vastata ei võimalda, enese veendunult nõukogude salakuulajaks tunnistamine tähendanuks vähemasti pärast Jätkusõja algust kindlat surmaotsust. Küll aga on Eestis säilinud nõukogude julgeolekuasutuste arhiivimaterjalide hulgas dokumente kahe mehe kohta kõnealusest seitsmest, mis võimaldavad mõnevõrra valgust heita nende Soome-mineku motiividele.

Oskar Käbala teenis 1944. a. Eesti SS-Leegioni Kindralinspektuuris kolonel Johannes Soodla alluvuses, pääses 1944. aastal Saksamaale ja oli pärast sõja lõppu Briti tsoonis ühe sõjavangide laagri komandandi abi. Tema naisel ja pojal nii hästi ei läinud. Kapten Käbala abikaasa Alice jäi Eestisse ja küüditati

---

[2] Samas, matriklinumber 11633.
[3] P. m. 20.5.41. KA, EK-Valpo II, XXIX.18.
[4] Eesti Vabadusristi kavalerid. Kordustrükk. Stockholm, Välis-Eesti & EMP, 1984, lk. 138, 340.
[5] Sünni- ja surmadaatumid: Vello Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996. [nimestik]. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1996, lk. 13, 14, 21, 37, 58; Teenistuskohad Ülle Krafti koostatud Eesti ohvitseride (1918–1940) andmebaasi järgi (Eesti Sõjamuuseumis – kindral Laidoneri Muuseumis).
[6] V. Salo. E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996. Lk. 37, 58.

1949. aasta märtsiküüditamise käigus „natsionalisti O. Käbala abikaasana" Tallinnast Siberisse. Nende poeg võeti 1944. aastal 16-aastaselt Saksa lennuväe abiteenistusse, kus ta langes 1945. a. Saksamaal Punaarmee kätte vangi ja mõisteti 1945. aastal 21. armee sõjatribunali poolt poliitilise kurjategijana (§ 58 alusel) 10+5 aastaks Siberisse. Pärast vangistusaja lõppu saadeti ta ema juurde asumispaika.

Alice Käbala küüditamistoimik heidab valgust ka Oskar Käbala Soome saatmise asjaoludele. 7. augustil 1948 vastas Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku ministeeriumi arhiiviosakond Eesti NSV riikliku julgeoleku ministeeriumi järelepärimisele Oskar Käbala kohta, et „[…] 1940. aastal värvati ta Nõukogude Liidu sõjaväeatašee poolt Tallinnas luuretööle ja saadeti Soome legendiga, et ta ei ole rahul Eestis kehtestatud korra ja riikliku korraldusega. Enne väljasõitu Soome rääkis Käbala oma ringkonnas talle kaitse rahvakomissariaadi poolt antud eriülesandest. Selle tõestuseks näitas ta soliidset summat välisvaluutas, mille ta oli saanud talle pandud ülesande täitmiseks. Selle alusel anti korraldus Käbala kui end paljastanu arreteerimiseks, kuid täita seda ei õnnestunud, sest samadel päevadel oli ta juba Soome saadetud." 1949. a. 10. märtsil kirjutas riikliku julgeoleku major Kroon õiendis Oskar Käbala kohta: „[…] 1940. a. värvati meie luureorganite poolt ja saadeti poliitilise emigrandi legendiga Soome. Olles Soomes, andis Käbala, O. H. end Soome politseile üles."[7] Nende dokumentide põhjal võib suure tõenäosusega oletada, et Oskar Käbala kasutas vaid võimalust Soome pääsemiseks.

Teistsugune on Johannes Pedaja lugu. Pärast ebaõnnestunud katset 1940. a. septembri alguses Soomes kanda kinnitada pöördus ta Eestisse tagasi ja määrati Punaarmee 22. territoriaalsesse laskurkorpuse 180. laskurdiviisi 21. laskurpolgu inseneriteenistuse ülemaks Tallinnas. Pärast sõja algust saadeti ta koos polguga Pihkvamaale rindele, sai 21. juulil 1941 Soltsõ lahingus miiniplahvatusel põrutada ja haavata ning langes sakslaste kätte vangi. 1941. a. lõpus pääses sõjavangist Eestisse tagasi ja määrati teenima 42. politsei-pioneeripataljoni, kus oli alguses 3. kompanii ülem, 1944. a. augustist aga, kui pataljoniülem major Siller haigestus, määrati Pedaja pataljoniülema kohusetäitjaks. Pärast Saksa rinde lagunemist Tartu all andis end 24. septembril 1944 Tori lähedal Punaarmeele vangi. Lubati koju ja asus 1944. a. oktoobris tööle teedevalitsuse ehituskontoris, kuid arreteeriti 9. veebruaril 1945 ja mõisteti 20. juunil 1945 Tallinna garnisoni sõjatribunali poolt 10 aastaks vangi ja 5 aastaks asumisele. Johannes Pedaja vabastati vangilaagrist 23. oktoobril 1954, pärast seda jäi ta elama Karaganda oblastisse, kust 1959. a. aprillis tuli tagasi Eestisse ja asus elama Narva.

15. novembril 1959 kirjutas ta Nõukogude Liidu peaprokuröri Roman Rudenko nimele avalduse, milles teatas, et 1931. aastal konstrueeris ta Eesti

---

[7] Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi „A" osakond Eesti NSV Riikliku Julgeoleku ministrile kindralmajor Kummile. 7. augustil 1948. Õiend materjalide põhjal Käbala, Alice Juhani t. kohta. 10. märtsil 1949. Mõlemad dokumendid „Natsionalisti O. Käbala ja tema naise arvestustoimikus" Eesti Riigiarhiivi filiaalis (edaspidi ERAF), f. 3N, n. 1, s. 5195, l. 1, 7, 8 (vt. ka l. 12–13).

sõjaväe pioneeripataljoni raudteekompanii ülemana „liikuva raudteemiini" raudteesildade, raudtee ja vastase soomusrongide õhkimiseks. Miin tunnistati pärast katsetusi kõlblikuks ja võeti soomusrongide relvastusse. Pedaja soovis oma leiutist anda ka Punaarmeele, kuid see ei olnud toonastes oludes võimalik. Miks Pedaja oma miini ka Nõukogude Liidule soovis anda, toimikust ei selgu. Kuid 1933. a. võttis ta puhkuse, sõitis Lätti, läks seal Nõukogude saatkonda ja andis oma miini joonised üle, kus need tänuga vastu võeti ning maksti talle 40 või 50 Ameerika dollarit. Talle tehti ettepanek asuda tööle Nõukogude Liidu heaks, ta nõustus, täitis ankeedi, andis foto ning temaga tegelemine anti 1934. aastal üle Nõukogude saatkonnale Tallinnas. Pärast Eesti liitmist Nõukogude Liiduga paluti tal hakata tegema ettevalmistusi luuretööks Saksamaal, kuhu ta pidi minema Soome kaudu. See aga ei õnnestunud.

Lugu tundus kummaline ka Nõukogude julgeolekuasutustele. Eelkõige ei suutnud nad mõista, miks Pedaja, olles ligi 10 aastat vangilaagris istunud, seda varem ei kasutanud oma karistuse leevendamiseks. Pedaja ütles, et ta rääkis vangilaagris sellest operatiivvolinikule mitu korda, kuid teda ei usutud. Eesti NSV KGB saatis järelepärimise Nõukogude Liidu Kaitseministeeriumi Kindralstaabi luure peavalitsusse, kust 15. jaanuaril 1960 tuli kinnitus Johannes Pedaja töötamise kohta Nõukogude Liidu luure heaks aastatel 1933–1940. Eesti NSV KGB jätkas asjaolude täpsustamist, selgitades välja, et aastatel 1938–1940 oli Nõukogude Liidu sõjaväeliseks esindajaks, kes suhtles Pedajaga, polkovnik (suri kindralleitnandina) Jevgeni Jefimovitš Tsukanov, kes 1960. a. oli Nõukogude Liidu Kaitseministeeriumi kantseleiülema asetäitja. Kindral Tsukanov andis 24. aprillil 1960 omakäelise seletuse, milles kinnitas Pedaja öeldut.[8]

Siinkirjutaja peab nende dokumentide valgusel kapten Johannes Pedaja vabatahtlikku Nõukogude luure heaks töötamist tõestatuks. Küsimuseks jääb, miks ta seda tegi? Kas oli põhjuseks rahanappus (perekonnas oli neli last) või midagi muud? Küll aga on üsnagi selge, miks ta 1959. aastal asja uuesti üles võttis. Pedaja perekond oli 1944. aastal Läände pääsenud. Ilma lähemate omasteta ja vangistuses halvenenud tervise tõttu lootis ta parandada oma elutingimusi ja samuti sissetulekuid, taotledes arreteerimisel äravõetud väärtasjade kompenseerimist (mis tal ka õnnestus), samuti tema kapteniauastme ja sellega kaasneva Nõukogude armee pensioni taastamist. Tõenäoliselt katkestas asjaajamise tema surm 1961. a. suvel.

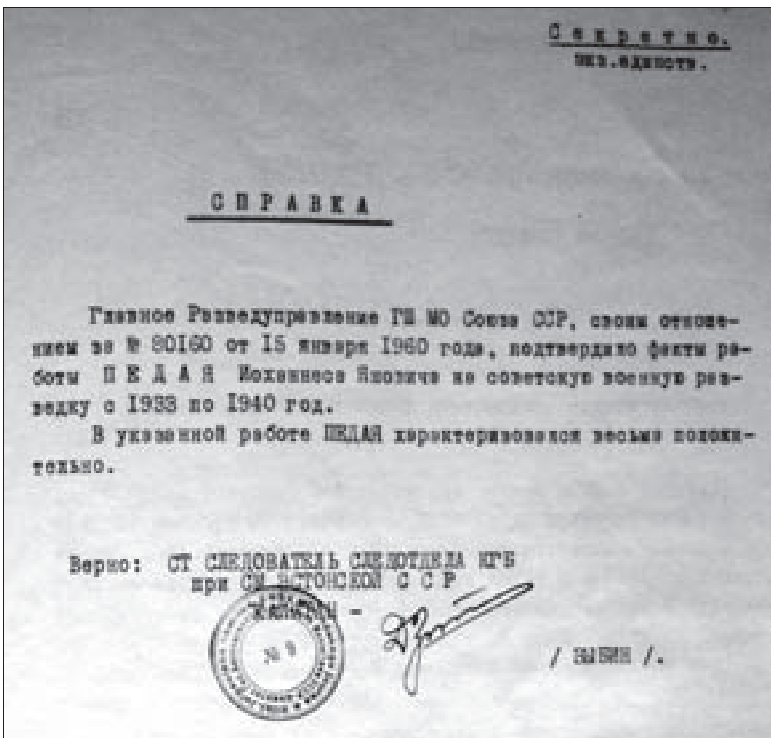
Koostaja

[8] Tallinna garnisoni sõjatribunali otsus Johannes Pedaja kohta, 20. juuni 1945; Johannes Pedaja avaldus Nõukogude Liidu peaprokurörile R. A. Rudenkole, 15. november 1959; Johannes Pedaja ülekuulamise protokoll, 21. jaanuar 1960; õiend NSV Liidu Kaitseministeeriumi Kindralstaabi Luure Peavalitsuse vastuse kohta, dateerimata; Johannes Pedaja ülekuulamise protokoll, 9. märts 1960; NSV Liidu KGB juurdlusosakonna 3. jaoskonna ülem alampolkovnik Jelissejev Eesti NSV KGB juurdlusosakonna ülemale major Barkovile, 16. mai 1960; Kindralmajor Tsukanovi õiend temale esitatud J. J. Pedajasse puutuvate küsimuste kohta, 24. aprill 1960. ERAF, f .130SM, n. 1, s. 4197, l. 48, 49, 64–67p, 69, 72–75, 88–94.

Kapten Johannes Pedaja.
Vello Tasa erakogu.

ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee õiend Nõukogude Liidu Kaitseministeeriumi Kindralstaabi Luure Peavalitsuse teate kohta Johannes Pedaja töötamisest Nõukogude Liidu sõjaväeluure kasuks aastatel 1933–1940.
ERAF.

Секретно.
Экз.единств.

СПРАВКА

Главное Разведуправление ГШ МО Союза ССР, своим отношением за № 80160 от 15 января 1960 года, подтвердило факты работы П Е Д А Я Иоханнеса Яновича на советскую военную разведку с 1933 по 1940 год.

В указанной работе ПЕДАЯ характеризовался весьма положительно.

Верно: СТ СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДОТДЕЛА КГБ
при СМ ЭСТОНСКОЙ С С Р

/ [illegible] /.

SUMMARY

Soviet paratroopers sent from Estonia to Finland in Summer 1941

Juha Pohjonen[1]

Before World War II, the Soviet Union spearheaded the training and development of paratrooper units (the so-called *dessantniki*). In 1938 the Soviet Union had 6 airborne brigades with ca 18,000 men. Mostly because of bad weather the paratroopers were rarely used in the Winter War (1939–1940) against Finland. Training experiences were, however, implemented for preparing diversionists. After a war broke out between the Soviet Union and Germany in summer 1941, a number of them were to sent to Finland from Estonian airfields. Some of the diversionists were either Estonian citizens or residents. Their best were combat-experienced veterans of the Spanish Civil War who were recruited also from Estonia under the initiative of the Komintern (*Коммунистический Интернационал*) and sent to Spain to the international brigades of the republican troops.

The first diversionists sent from Estonia were captured in Finland already on 30 June 1941. In total at least 129 paratroopers were sent to Finland until 31 July. Of those, 75 were captured, 44 killed, five were found dead and another five were reported missing. Almost 90% of the captured were court-martialled and executed. The men found dead had got killed on their jumps because of the malfunctioning of parachutes, plus one was shot by the platoon commander himself. The men who were never heard again probably switched sides and were used by Finnish secret services.

The missions of paratroopers included various sabotage acts directed especially against railroad transportation. They also started many forest fires to cause havoc on the Finnish home front. In general, however, they failed. The missions of reconnaissance platoons were more successful as they were able to provide information on the air and naval traffic between Hamina and Kotka and also on the movements of Finnish military units. But even as a whole, the actions of paratroopers and espionage agents remained ineffectual. It was because of their ill training and preparation and good counter-measures implemented by the Finnish.

The *dessantniki* still managed to cause considerable fear on the Finnish southern shores, though direct violence against locals occurred rarely. The Finnish were especially hostile and horrified by the Russians after the Winter War. In the general russophobe environment it came as a bit of a shock that some of the paratroopers were actually brothers in kin: Estonians. When analysing investigation files it becomes clear that interrogation officials were bemused

[1] Juha Pohjonen, PhD (b. 1960), researcher at the Finnish National Archives, project manager of "Research on prisoner-of-war deaths and people handed over in Finland in 1939–1955".

and disappointed because of the deeds of the Estonians. It would have been understood had they been the Russians, but that also the Estonians…

An overview of the faith of seven Estonian officers sent to Finland and arrested by the Finnish State Police (the *Valpo*) in 1940/1941 is attached to this article. Their mission was mostly to use Finland as a bypass to Sweden, Poland and Germany and to perform espionage. Most of the officers served for the Soviets because they wanted to get out of occupied Estonia. But there were also dedicated agents: e.g. Captain Johannes Pedaja had joined the Soviet intelligence already in 1933.

After Estonia was occupied by the German armed forces in summer 1941 the captured officers were sent back to Estonia. Most of them served in the German army during World War II. Four men succeeded to flee to the West and three remained in Estonia. Johannes Pedaja was arrested by the NKGB in 1945 and sentenced to prison for 10 years. His espionage activities are marked in his NKGB investigation file. After his release (referring to his spying for the Soviet Union) he applied for the restoration of his officer status and an officer pension.

Vaade Tallinnale laevalt „Jaan Teär" 28. augustil 1941. Saaremaa Muuseum.

ÜLEVAADE 1941. AASTA SÕJASÜNDMUSTEST EESTIS

Toomas Hiio

SISSEJUHATUSEKS – ÜLDÜLEVAADE SENI ILMUNUD KIRJANDUSEST

1941. aasta sõjasündmustest Eestis on kirjutatud eesti keeles üsna palju. Varsti pärast lahingutegevuse lõppu Eesti pinnal alustasid mõlemad pooled toimunu kohta dokumentide ja mälestuste kogumist. 1942. a. alguses, lähtuvalt Politsei ja Omakaitse Valitsuse korraldusest, hakkasid 1941. aastal toimunut jäädvustama Omakaitse malevad. Tänaseks on ilmunud rohkesti käsitlusi, mis neid materjale kasutavad,[1] mõni aasta tagasi publitseeriti Omakaitse malevate ajalood ka tervikuna.[2] Originaale säilitatakse Eesti Riigiarhiivis. Nõukogude Liidu tagalasse pääsenud hävituspataljonlaste ja nn. partei ja nõukogude aktiivi liikmete mälestusi koguti ka Punaarmee Eesti laskurkorpuse formeerimise ajal 1942. a. Nendele materjalidele tugineb raamatusari „Sortside saladusi".[3] Originaale säilitatakse Eesti Riigiarhiivi filiaalis, endises parteiarhiivis. Suure Isamaasõja Ajaloo Komisjonid, mille tegevuse raames neis mälestusi koguti, moodustati teistegi liiduvabariikide rahvusväeosades. Käesolevas aastaraamatus avaldatud Uldis Neiburgsi artikkel tugineb osaliselt Läti komisjoni materjalidele.

1950. aastate teisel poolel alustati Välis-Eestis raamatusarja „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas" väljaandmist. 1941. aasta sündmusi vaatlevad sarja kaks köidet, mis sisaldavad nii üldkäsitlusi kui ka asjaosaliste mälestusi.[4] Umbes samal ajal alustas Peeter Larin okupeeritud Eestis 1941. a. sõjasündmuste

---

[1] Eesti rahva kannatuste aasta. I–II. Koguteos. Tallinn, Eesti Omavalitsus, 1943; Kaitseliidust Omakaitseni. I, Tartumaa Omakaitse aruanne Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941. a. lõpuni. Koostanud Eduard Suursepp. Toimetaja Mart Arold. Voore, Tungal, 2002; Kaitseliidust Omakaitseni. II, Sakalamaa Omakaitse aruanne Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941. a. lõpuni. Koostanud Mart Arold. Voore, Tungal, 2003; Kaitseliidust Omakaitseni. III, Üld-kokkuvõte Pärnumaa Omakaitse ajaloolisest tegevusest Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1. jaan. 1942. a. Käsikirja koostanud Pärnumaa Omakaitse ajalooliste materjalide põhjal Bernhard Parming, redaktsiooniliselt läbi vaadanud major Mihkel Martsoo Pärnus 1942. a. Toimetaja Mart Arold. [Tartu], Tungal, 2005; Lindmäe, Herbert. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, H. Lindmäe, 1999; Lindmäe, Herbert. Suvesõda Virumaal 1941. / Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 20. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon (ORURK), 2002; Lindmäe, Herbert. Suvesõda Viljandimaal 1941. / Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 21. Tartu, ORURK, 2004; Lindmäe, Herbert. Suvesõda Pärnumaal 1941. Tartu, [Sihtasutus Valge Raamat], 2006.

[2] Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koostanud Tiit Noormets. Tallinn, Riigiarhiiv, 2003.

[3] Sortside saladusi. 1., Kautla koletiste pihtimusi. Koostanud L. Levala (Mart Aroldi pseudonüüm). [Tartu], Tungal, 1993; Sortside saladusi. 2., Valgamaa punased tapatööl. Koostanud L. Levala. [Tartu], Tungal, 1994; Sortside saladusi. 3., Tartu punased kutsetööl. Koostanud L. Levala. [Tartu], Tungal, 1994; Sortside saladusi. 4., Pärnumaa kommunistid kutsetööl. (Selle ja järgmised) koostanud Mart Arold. [Tartu], Tungal, 1996; Sortside saladusi. 5., Tartumaa kommunistid kutsetööl. [Tartu], Tungal, 1997; Sortside saladused. 6., Võrumaa ja Setumaa kommunistid kutsetööl. [Tartu], Tungal, 1997; Sortside saladused. 7., Viljandimaa kommunistid kutsetööl. [Tartu], Tungal, 1998; Sortside saladusi. 8., Järvamaa kommunistid kutsetööl. [Tartu], Tungal, 1998; Sortside saladused. 9., Virumaa kommunistid kutsetööl. I osa. Tartu, Tungal, 1999; Sortside saladused. 10., Virumaa kommunistid kutsetööl. II osa. Tartu, Tungal, 1999; Sortside saladused. 11., Tallinn-Harju kommunistid kutsetööl. [Tartu], Tungal, 2000; Sortside saladused. 12. Läänemaa ja saarte kommunistid kutsetööl. [Tartu], Tungal, 2001.

[4] Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. 4. [köide], Maa vabastamine. Koguteos. Stockholm, EMP, [1957]; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. 5. [köide], Punavägi tõrjutakse maalt. Koguteos. Stockholm, EMP, [1957].

ajaloo koostamist, ei ole võimatu, et vastukaaluks eelnimetatule.[5] Seejärel algatas Nõukogude Armee Riia Sõjaväeringkonna ohvitseride maja juures asuv sõjateaduslik ühing kolmeköitelise üldkäsitluse kirjutamise, põhiteemaks Suur Isamaasõda Balti liiduvabariikides ja Balti liiduvabariikide rahvastest moodustatud Punaarmee väekoondised. 1941. aasta sündmusi Eestis puudutab selle esimene köide.[6] Sõja lõpu 25. aastapäevaga seoses alustati Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi juhtimisel taas Suure Isamaasõja põhjalikumat uurimist. Avaldati nii kaheköiteline üldkäsitlus kui ka dokumentide kogumik.[7]

Saksa uurijatest on põhjalikuma ülevaate kirjutanud Walther Melzer, kes avaldas 1960. aastal raamatu lahingutest Eesti saarte pärast aastatel 1917, 1941 ja 1944.[8] Ka klassikuna tsiteeritav Werner Haupt avaldas raamatu sõjast Baltikumis.[9] Neile teostele lisandub suur hulk nii paguluses, okupeeritud Eestis kui ka alates 1980. aastate lõpust Eestis ilmunud asjaosaliste mälestusi.

Kogu eelnimetatud kirjanduse puuduseks on aga see, et esiteks ei ole ühe poole autorid saanud kasutada teise poole arhiivimaterjale ja, teiseks, mis puudutab eriti Nõukogude Liidus avaldatut, on esitatu surutud Nõukogude ideoloogia tendentslikesse raamidesse. Päris kõrvale jätta siiski nõukogude-aegseid raamatuid ei saa, sest nende autoritel on olnud võimalik kasutada arhiivimaterjale, mis tänasele Eesti uurijale ei ole kättesaadavad. Külma sõja ajastu ideoloogilisest painest ei ole päris vabad ka paguluses avaldatud käsitlused. Ideoloogiline võitlus ei ole sõnakõlks. Eesti autorite nõukogude-aegsetes kirjatöödes on märgata otsest oponeerimist pagulasautorite väidetega, muidugi ilma viideteta, sest pagulasautorite teosed, eriti veel nii suure „ideoloogilise tähtsusega" teemal, kuulusid keelatud raamatute hulka. Pagulasautoreid ei takistanud aga nõukogude autorite teostele osundamast miski.

21. sajandi alguses puudus kaasaegne detailne üldkäsitlus – vaatamata ilmunud mahukale kirjandusele ja allikapublikatsioonidele. Viimasel ajal on seda lünka siiski täitma hakatud, esialgu põhjalikumalt saksa ja inglise keeles, sest nüüdisajal peetakse oluliseks avalikkuses ekspluateeritavate teemade vääritimõistmise vältimist laiemalt.[10]

---

[5] Larin, Peeter. Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
[6] Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945. Книга 1, Первые годы. Koostanud G. A. Gurin, K. L. Orlov, J. Olšvanger jt. Riia, Liesma, 1966.
[7] Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide, Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943. Peatoimetaja Leonid Lentsman, toimetaja Endel Sõgel. Tallinn, Eesti Raamat, 1971; Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. Dokumente ja materjale. Peatoimetaja I. Paul. Tallinn, Eesti Raamat, 1975.
[8] Melzer, Walther. Kampf um die Baltischen Inseln. 1917–1941–1944. Eine Studie zur triphibischen Kampfführung. / Die Wehrmacht im Kampf. Band 24. Neckargemünd, Scharnhorst Buchkameradschaft, 1960.
[9] Baltikum, 1941. Die Geschichte eines ungelösten Problems. / Die Wehrmacht im Kampf. Band 37. Neckargemünd, Vowinckel, 1963.
[10] Hiio, Toomas. Ein kurze Überblick über Truppenverbände und Kampfhandlungen 1939–1941. Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod [Estland 1939–1953]. Koostanud ja toimetanud Olaf Mertelsmann. Hamburg; [Tallinn], Bibliotheca Baltica, 2005, lk. 67–95; Hiio, Toomas. Combat in Estonia in 1941. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk. 413–430.

PUNAARMEE JA *WEHRMACHT*'I VÄEKOONDISED EESTIS 1941. A. SUVEL

KÕRGEMAD PEAKORTERID

Sõja ajal oli Nõukogude Liidu sõjavägede kõrgeim juhtkond Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter ehk Stavka, mis moodustati 23. juunil 1941.[11] Sellele allus Kindralstaap. 10. juulil 1941 määras Stavka kolm marssalit strateegiliste suundade: loode-, lääne- ja edelasuuna ülemjuhatajateks. Loodesuuna ülemjuhataja oli Nõukogude Liidu marssal Kliment Vorošilov.[12]

22. juunil 1941 reorganiseeriti senised sõjaväeringkonnad rinneteks seoses sõjategevuse algusega Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. Eestisse puutuvalt nimetati Balti Erisõjaväeringkond Looderindeks, selle ülemjuhataja oli detsembrist 1940 kuni 30. juunini 1941 kindralpolkovnik Fjodor Kuznetsov (1898–1961) ning juuli algusest augustini 1941 kindralmajor Pjotr Sobennikov (1894–1960). Leningradi sõjaväeringkond nimetati Põhjarindeks, augustis Leningradi rindeks ja selle ülemjuhataja oli jaanuarist novembrini 1941 kindralleitnant Markian Popov (1902–1969).

Rinnetele allusid armeed. Eestis tegutses 8. armee, mille juhataja oli 1941. a. märtsist juulini kindralmajor Sobennikov ja sama aasta juulist septembrini kindralmajor Ilja Ljubovtsev (1899–1975).[13] Armee peakorter oli sõja alguses Šiauliais. Eestis asusid ka 1941. a. kevadel moodustatud 27. armee väekoondised peakorteriga Riias, armee juhataja oli maist detsembrini 1941 kindralleitnant Nikolai Berzarin (1904–1945).[14] Armeedele allusid laskur- jm. korpused, viimastele omakorda laskur- jm. diviisid.

Saksamaal ühendati 4. veebruaril 1938 Sõjaministeerium ja selle Sõjavägede Amet (*Wehrmachtsamt*) Sõjavägede (*Wehrmacht*'i) Ülemjuhatuseks (*Oberkommando Wehrmacht*, OKW), mida juhtis Adolf Hitler. Temale allus Maavägede Ülemjuhatus (*Oberkommando des Heeres*, OKH), mida juhtis kuni 19. detsembrini 1941 kindralvälimarssal Walther von Brauchitsch (1881–1948), seejärel samuti Hitler. Kummalgi ülemjuhatusel oli oma kindralstaap. Sõjaks Nõukogude Liidu vastu moodustati 1941. a. alguses kolme väegrupi ülemjuhatused. Väegrupi „Nord" ülemjuhataja oli juunist 1941 kuni jaanuarini 1942 kindralvälimarssal Wilhelm von Leeb (1876–1956). Väegrupi lähtealaks sõjas Nõukogude Liidu vastu oli Ida-Preisimaa. Väegruppidele allusid armeed, Eesti suunal tegutses 18. armee, mille ülemjuhatajaks novembrist 1939 jaanuarini

---

[11] Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) „О Ставке Главного Командования Вооруженных Сил Союза ССР". № 1724-733сс. 23 июня 1941 г. Publitseeritud raamatus 1941 год : в 2-х книгах. Книга вторая. Moskva, Rahvusvaheline Fond „Demokraatia", 1998, lk. 442.

[12] Keegan, John. Teine maailmasõda. Tallinn, Varrak, 2004, lk. 190.

[13] Великая Отечественная. Командармы : военный биографический словарь. Peatoimetaja kindralleitnant M. G. Vožakin. Moskva-Žukovski, Kutškovo Pole, 2005, lk. 118, 215, 181, 134.

[14] Постановление ЦК ВКП (б) и СНК СССР „О формировании трех полевых управлений армий". № 1113-460сс. 23 апреля 1941 г. Publitseeritud raamatus 1941 год, Книга вторая, lk. 107; Командармы, lk. 26.

Nõukogude Liidu kaitse rahvakomissar marssal Semjon Timošenko. ERA.

Väegrupi „Nord" ülemjuhataja kindralvälimarssal Wilhelm von Leeb. Erakogu.

1942 oli kindralkolonel Georg von Küchler (1881–1968).[15] Armeedele allusid armeekorpuste juhatused (*Generalkommando*), viimastele omakorda jalaväe- jm. diviisid.

PUNAARMEE VÄEKOONDISED EESTIS 1939–1941

23. augustil 1939 sõlmiti N. Liidu ja Saksamaa vahel mittekallaletungileping, mille salaprotokolliga langes Eesti N. Liidu mõjusfääri. 28. septembril 1939 kirjutati N. Liidu survel alla Eesti Vabariigi ja N. Liidu vaheline vastastikuse abistamise leping, mis nägi ette 25 000 mehe paigutamise Eesti territooriumile.[16]

13. augustil 1939 andis N. Liidu kaitse rahvakomissar Kliment Vorošilov Leningradi sõjaväeringkonnale korralduse Novgorodi armeegrupi formeerimiseks, mis 14. septembril formeeriti 8. armeeks. Eestisse paigutati 8. armee Kingissepa üksiklaskurkorpuse baasil formeeritud 65. erilaskurkorpus. Korpuseülem oli alguses diviisikomandör Aleksander Tjurin (1896–1976), juulist 1940 märtsini 1941 kindralmajor Nikolai Šestopalov (1896–1941). Korpuse staap asus Haapsalus. Lisaks toodi Eestisse 8. armeele alluvad soomusüksused, Balti sõjalaevastiku laevad ja maismaaüksused ning lennuvägi. 65. erilaskurkorpuse põhijõud oli 14 000-meheline 16. laskurdiviis (staap asus samuti Haapsalus, diviisiülemaks brigaadikomandör Ilja Ljubovtsev).[17]

16. juunil 1940 esitas N. Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov Eesti Vabariigi Valitsusele ultimaatumi, milles muude nõudmiste kõrval nõuti ka täiendava Punaarmee väekontingendi maalelubamist. Eesti valitsus võttis ultimaatumi vastu. 17. juuni hommikul ületas täiendav väekontingent Eesti Vabariigi piiri ja okupeeris Eesti. Väekontingenti kuulusid 8. armeele allutatud kuus laskurdiviisi:

11. ja 90. laskurdiviis anti täienduseks 65. erilaskurkorpusele,

lisaks toodi Eestisse 1. laskurkorpus, mille koosseisu kuulusid 24. ja 56. laskurdiviis

ning 19. laskurkorpus, mille koosseisu kuulusid 42. ja 49. laskurdiviis.

Kõik juurdetoodud diviisid olid täiskoosseisulised, à 12 000 meest. Eestisse toodi ka 13. kergetankide brigaad. 21. juunil 1940 paigutati 8. armee peakorter Tartusse ja 11. juulil 1940 määrati armeejuhatajaks kindralleitnant Aleksander Tjurin. Suurem osa Eestit juunis okupeerinud vägedest viidi suve lõpuks välja. Muude põhjuste kõrval oli Eesti nii suure väe majutamiseks ja toitmiseks rahuajal

---

[15] „Das Oberkommando der Wehrmacht", „Das Oberkommando des Heeres", „Heeresgruppe Nord". Lexikon der Wehrmacht ‹www.lexikon-der-wehrmacht.de› (viimati vaadatud 30. märtsil 2007); „Generalfeldmarschall Wilhelm Josef Franz Ritter von Leeb", „Generalfeldmarschall Walther von Brauchitsch", „Generalfeldmarschall Georg von Küchler". Axis Biographical Research (www.geocities.com/~orion47) [Viimati vaadatud 30. märtsil 2007].

[16] Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом. Секретный дополнительный протокол. Publitseeritud raamatus 1941 год. Книга вторая, lk. 577–579; Riigi Teataja. Eesti Vabariigi lepingud välisriikidega. 1939, 15, 25; 1940 год в Эстонии. Документы и материалы. Koostajad A. Köörna jt. Tallinn, Olion, 1989, lk. 59–62.

[17] Мельтюхов, Михаил Иванович. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939–1941 (Документы, факты, суждения). Moskva, Vetše, 2000, lk. 179–180, 193; Vt. ka Meltjuhhov, Mihhail. Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939–1941. I–II. Akadeemia 2001, nr. 9, lk. 1899–1920, nr. 10, lk. 2074–2102; Командармы : военный биографический словарь, lk. 134, 231.

ka lihtsalt liiga väike. Eestisse jäid uutest üksustest esialgu 11. (Narva lähedal) ja 90. laskurdiviis.[18]

6. juulil 1940 allutati Eestisse paigutatud väed Leningradi sõjaväeringkonnale ning 8. armee peakorter paigutati Tallinnasse. Lätis ja Leedus paiknevate vägede juhtimiseks moodustati Balti Erisõjaväeringkond. Kingissepa kindlustatud rajooni Isuri (*Ижорский*) laskurpolgu baasil formeeriti 8000-meheline 3. üksiklaskurbrigaad, mis paigutati Saaremaale ja Hiiumaale.[19]

1941. a. mai lõpus, vahetult enne sõja algust Saksamaaga, formeeriti Balti Erisõjaväeringkonna alluvuses olev 27. armee peakorteriga Riias. Armee juhatusele allutati 67. laskurdiviis Liepājas, juba nimetatud 16. laskurdiviis, mis sel ajal asus Lääne-Eestis, 3. üksiklaskurbrigaad Eesti saartel ning 22. ja 24. territoriaalne laskurkorpus ehk endised Eesti ja Läti sõjaväed, mida täiendati sõja alguses Sise-Venemaalt mobiliseeritud meestega. 27. armee vastutas rannakaitse eest Matsalu lahest Palangani ja Liepāja mereväebaasi kaitse eest ning sellele allusid ka piirivalveväed. 27. armee allus pärast sõja algust Looderindele.[20]

NKVD piirivalvevägede kontrolli all olnud tagala organisatsiooni kohta vt. Peeter Kaasiku artiklit käesolevas aastaraamatus.

Pärast Eesti okupeerimist andis N. Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuv Kaitsekomitee 20. juunil 1940 välja määruse „Punalipulise Balti laevastiku organisatsiooni kinnitamisest ja abinõudest Soome lahe lääneosa kaitse tugevdamiseks", mille järgselt paigutati Balti laevastiku peabaas Kroonlinnast Tallinna ja allutati otse Balti laevastiku sõjanõukogule. Balti laevastiku juhataja Vladimir Tributs (1900–1977) oli nüüdsest ühtlasi Tallinna baasi ülem. 1939. a. Eestisse toodud Balti laevastiku osadest moodustatud Balti mereväebaasi keskus paigutati esialgu Tallinnast Paldiskisse, kuid likvideeriti 6. septembril 1940 N. Liidu sõjalaevastiku rahvakomissari korraldusel. Selle baasil formeeriti Balti laevastiku rannakaitse peabaas, mille juhatus jäi Paldiskisse. Sama korraldusega moodustati Läänemere rajooni rannakaitsepiirkond keskusega Kuressaares, millele allutati kõik Eesti saartel asuvad Balti laevastiku väeosad ja rannakaitse. Rannakaitsepiirkonna ülemaks nimetati kindralmajor Sergei Kabanov (1901–1970), hiljem kindralmajor Aleksei Jelissejev (1887–1942). Kindral Kabanov nimetati Hanko baasi ülemaks.

---

[18] Vt. М. И. Мельтюхов, Упущенный шанс Сталина, lk. 179–180, 193; „16-я Ульяновская Краснознаменная стрелковая дивизия им. В. И. Киквидзе", „11-я Валгинская стрелковая дивизия", „90-я Ропшинская Краснознаменная стрелковая дивизия", „24-я Самаро-Ульяновская Железная дважды Краснознаменная стрелковая дивизия", „56-я Московская Краснознаменная стрелковая дивизия", „42-я стрелковая дивизия", „49-я Краснознаменная стрелковая дивизия". Рабоче-Крестьянская Красная Армия (http://rkka.ru); Боевое расписание ВВС (по состоянию на 1 июня 1941): Прибалтийский особый военный округ. (http://rkka.ru/i22.htm); Ведомость распределения БТиМВ по округам (на 04.04.1940) (http://handbook.rkka.ru/data/tdata.htm); Иванов Семен Павлович. Штаб армейский, штаб фронтовой. Moskva, Vojenizdat, 1990 (kasutatud internetipublikatsiooni (militera.lib.ru/memo/russian/ivanov_sp/index.html); Гладыш, С. А., Милованов В. И. Восьмая общевойсковая. Боевой путь 8-й армии в годы Великой Отечественной войны. Moskva, 1994 (kasutatud internetipublikatsiooni (rkka.ru/oper/8army/8army1.htm). [Kõiki internetiallikaid viimati vaadatud 30.03.2007].

[19] Записка Наркома обороны СССР и начальника Генштаба Красной Армии в Политбюро ЦК ВКП(б) И. В. Сталину и СНК СССР – В. М. Молотову о проведении организационных мероприятий по военным округам. № 0/1/104574, 4 июля 1940 г. Publitseeritud raamatus: 1941 год. Книга первая, lk. 84–87; Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР. № 1193-464сс. Вопрос Наркомата обороны. 6 июля 1940 г. Publitseeritud veebis: Красная Армия и Вторая Мировая война. Веремеев, Юрий. Анатомия армии. Проект Чобитка Василия Бронесайт (http://armor.kiev.ua/army/hist/doklad-nko-7-40.shtm) [30.03.2007].

[20] Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР „О формировании трех полевых управлений армий". № 1113-460сс, 23 апреля 1941 г.; Директива Наркома обороны СССР и начальника Генштаба Красной Армии командующему войсками Прибалтийского особого военного округа. № 503920/сс/ов, [не позднее 30 мая 1941 г.]. Mõlemad publitseeritud raamatus 1941 год. Книга вторая, lk. 107, 283–288; С. А. Гладыш, В. И. Милованов. Восьмая общевойсковая.

Balti laevastiku juhtkond pidas saarte kaitsmist väga tähtsaks. Kaugelaskesuurtükid Hanko neemel ja Hiiumaal Tahkunas sulgesid Soome lahe Saksa laevastikule. Sõrve poolsaare patareid sulgesid Irbeni väina ja Liivi lahe. Eesti saartele kavatseti ehitada 30 rannakaitsepatareid 80 suurtükiga, esmajärjekorras kavatseti 1941. a. septembriks valmis ehitada 17 patareid.[21] 10. juulil 1941 allutati kõik Lääne-Eesti saartel asuvad üksused kindralmajor Jelissejevile.[22]

65. erilaskurkorpus staabiga Türil vastutas rannakaitse eest Narva lahest Matsaluni. Sõja alguseks oli 8. armee, millele allusid 10. ja 11. laskurkorpus ning 12. mehhaniseeritud korpus, viidud Ida-Preisimaa piirile. Armee vasak tiib ulatus Daugavpilsist üle Panevežyse Insterburgini. 1940. a. augustis territoriaalkorpusteks nr. 22, 24 ja 29 ümber formeeritud endiste Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede sõjaväelasi hoiti reservis.[23] Sellesse aega kuulub ka umbes tuhande Eesti, Läti ja Leedu vanemohvitseri arreteerimine.

1941. a. juuli alguses taganesid Eestisse Punaarmee 8. armee 10. ja 11. laskurkorpus, mida juhtisid vastavalt kindralmajor Ivan Nikolajev (1890–1944) ja kindralmajor Mihhail Šumilov (1898–1975). 10. laskurkorpusele allusid 10. ja 11. laskurdiviis. Neist esimest juhtis kindralmajor Ivan Fadejev, kes septembris anti juhtimise hooletusse jätmise ja joomise eest sõjatribunali alla, ning teist kindralmajor Nikolai Sokolov (1896–1942). 11. laskurkorpusele allusid 48. ja 125. laskurdiviis. 48. diviisi juhtis kuni 23. juulini polkovnik Karp Muravjov, seejärel alampolkovnik Ivan Romantsev. 125. laskurdiviisi ülem oli kindralmajor Pavel Bogaitšuk (1896–1941). 1941. a. augustis anti 8. armeele täienduseks ja saadeti osaliselt Eestisse 118. laskurdiviis, mida juhtis kindralmajor Nikolai Glovatski – Eesti lahingute ajal ta tagandati, mõisteti süüdi ja lasti maha – ning 268. laskurdiviis, mille ülemaks nimetati purukslöödud 11. laskurdiviisi ülem kindralmajor Sokolov. 16. laskurdiviisi juhtis pärast kindralmajor Ljubovtsevi edutamist 8. armee juhataja asetäitjaks 1941. a. juulis polkovnik Nikolai Suturin. Peale Punaarmee laskurdiviiside olid Eestis kaitsel veel 3. üksiklaskurbrigaad Eesti saartel (ülem polkovnik P. Gavrilov), soomusväed, lennuvägi, siia taganes 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis (ülem alampolkovnik Andrei Golovko, kes määrati 13. juulil Looderinde tagalakaitse ülema abiks ja saadeti Novgorodi, seejärel oli ülemaks polkovnik Stepan Bunkov) jt. üksused, lisaks Lätis ja Eestis formeeritud hävituspataljonid.[24]

---

[21] Курмышов, В. М. Развертывание военно-морских баз и береговой обороны в Прибалтике в феврале 1940 – июне 1941 года. Военно-исторический журнал 2005, nr. 2 (viidatud veebipublikatsiooni järgi: www.fortification.ru/library/kurmyshov) [30.03.2007].

[22] Трибуц, Владимир Филиппович. Балтийцы сражаются. Moskva, Vojenizdat, 1985, lk. 127 (internetiversioon militera.lib.ru/memo/russian/tributz_vf/index.html).

[23] Директива Наркома обороны СССР и начальника Генштаба Красной Армии командующему войсками Прибалтийского особого военного округа [не позднее 30 мая 1941 г.].

[24] Рабоче-Крестьянская Красная Армия (http://rkka.ru/handbook; http://www.generals.dk), Сенчик, С. П. 22-я мотострелковая дивизия НКВД. Военно-исторический клуб „Ленинградец" (http://pvnkvd.narod.ru/text/St8.htm), В. М. Курмышов, Развертывание военно-морских баз и береговой обороны в Прибалтике в феврале 1940 – июне 1941 года.

SAKSAMAA SÕJAPLAANID JA VÄEKOONDISED EESTI VALLUTAMISEKS

„Barbarossa" plaani kohaselt oli Eesti vallutamine väegrupi „Nord" kõrvalülesandeks tema peaülesande, Leningradi sissepiiramise kõrval. 18. armee „Nordi" vasakul tiival pidi tungima Pihkva suunas, et ära lõigata Eestisse, Lätisse ja Leedusse jäänud Punaarmee üksused, takistada nende taandumist itta lõuna poolt Pihkva järve ning hävitada need Eestis.[25]

Eesti vallutamine tehti ülesandeks 18. armee XXVI armeekorpusele, mille juhataja oli suurtükiväekindral Albert Wodrig (1883–1972). Korpusele allusid 61. ja 217. jalaväediviis, ülemad vastavalt jalaväekindral Siegfried Hänicke (1878–1946) ja kindralleitnant Richard Baltzer (1886–1945). Korpuse ülesandeks seati Paldiski ja Tallinna hõivamine, et lõigata ära Punaarmee jõud Lääne-Eestis ja saartel.[26] XXVI armeekorpuse jõududest ei piisanud Punaarmee vastupanu murdmiseks ja Eestisse toodi lisaks XXXXII armeekorpuse juhatus (juhataja pioneerivägede kindral Walter Kuntze, (1883–1960) ning 291., 254. ja 93. jalaväediviis, mida juhatasid vastavalt kindralleitnant Kurt Herzog (1889–1948), kindralleitnant Walter Behschnitt (1885–1970) ja kindralleitnant Otto Tiemann (1890–1952).[27] Tartu vallutas I armeekorpuse eelüksus suurtükiväeülema nr. 123, kindralmajor Karl Burdachi (1891–1976) juhtimisel, siinkohal väärib nimetamist ka suurtükiväeülem nr. 114, kindralmajor Rudolf Friedrich (1889–1945), kelle juhitud eelüksus vallutas Lääne-Eesti.[28]

KUI PALJU RAKENDATI VÄGESID?

Ajaloolasi on alati huvitanud jõudude vahekord, mida mõnikord üritatakse kindlaks teha koguni ühe mehe täpsusega. Nii suurte väekoondiste puhul, nagu Eestis tookord rakendati, ei ole see võimalik. Lisaks ei väljenda jõudude vahekorda mitte ainult meeste arv, vaid ka nende rakendamine. Arvestada tuleb ka relvastust, väljaõpet, juhtimise pädevust jms. Saksa diviiside ja korpuste eesotsas olid pädevate juhtidena I maailmasõja kogemusega ohvitserid, 15–20 aastat vanemad oma Punaarmee kolleegidest, mis on mõistetav, teades Punaarmee kõrgemas ohvitserkonnas toimunud stalinlike „puhastuste" ulatust.

Relvastuses tuleb arvestada kaotusi lahingute ajal Leedu ja Läti territooriumil ning võimet kaotusi korvata, mille kohta on vähe andmeid. Seetõttu alljärgnevalt vaid mõned ääremärkused sõdivate poolte jõudude vahekorra kohta elavjõus.

Eestis rakendatud Saksa jalaväediviisid kuulusid 2., 3., 4., 5. ja 8. formeerimislainesse. 2. laine jalaväediviisi koosseisunimekirja-järgne meeste arv

---

[25] Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer vom 22.6.–20.8.1941. Kurzer zusammenfassender Bericht vom Kriegstagebuch. Saksa Liiduarhiivi Sõjaarhiiv (Bundesarchiv Militärarchiv, edaspidi BA MA) RH 24-26 / 276, lk. 11; XXVI armeekorpuse juhataja Albert Wodrigi koostatud kokkuvõte „Die Operationen der Heeresgruppe Nord bis vor Leningrad 1941". BA MA RH 24-26 / 277. Vt. ka W. Melzer, Kampf um die Baltischen Inseln. 1917–1941–1944, lk. 21–22.

[26] „General der Artillerie Albert Wodrig", „General der Infanterie Siegfried Haenicke", „Generalleutnant Richard Baltzer". Axis Biographical Research (www.geocities.com/~orion47) [30.03.2007].

[27] „General der Pioniere Walter Kuntze", „General der Artillerie Kurt Herzog", „Generalleutnant Walter Behschnitt", „General der Pioniere Otto Tiemann". Samas.

[28] „Generalleutnant Karl Burdach", „Generalleutnant Rudolf Friedrich". Samas.

oli 15 273, 3. laine jalaväediviisil oli 17 901 ja 4. laine diviisil 15 019 meest. 5. ja 8. laine jalaväediviiside ettenähtud meeste arvu siinkirjutaja ei tea, kuid teadaoleva allüksuste loetelu järgi ei saanud need olla palju väiksemad.[29] Seega, kui arvestada ühe jalaväediviisi suuruseks minimaalselt 15 000 meest, rakendas Saksa väejuhatus Eestis vähemalt 75 000 meest jalaväediviisides, kellele lisanduvad korpuseüksused, lennu- ja merevägi.

Punaarmee laskurdiviiside koosseisunimekirju muudeti aastatel 1939–1941 mitu korda. N. Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 6. juulist 1940 määrati laskurdiviisi suuruseks 12 000 meest ning anti korraldus vähendada 1939. a. Eestisse, Lätisse ja Leedusse paigutatud kolme 14 000-mehelise diviisi koosseis samuti 12 000 meheni. Samas korralduses määrati Eesti saartele paigutatava 3. üksiku laskurbrigaadi suuruseks 8000 meest.[30] Kuid sõjaajal ettenähtud isikkoosseis oli mõnevõrra suurem rahuaegsest, samuti ei ole teada Punaarmee laskurdiviiside poolt enne Eestisse taganemist kantud kaotused. Ühe või teise väekoondise meeste arv on küll teada ühel või teisel ajahetkel, kuid kogupilti saada ei ole võimalik.

Peeter Larin kirjutab, et Saksa poolel rakendati Eesti lahingutes umbes 100 000 meest ja punaarmeelasi oli kaks korda vähem.[31] Tema hinnangut Saksa sõjaväelaste arvu kohta võib pidada ligikaudu paikapidavaks, punaarmeelaste arvu aga mitte, sest Eestis sõdinud Saksa väekoondiste sõjapäevikute andmetel võtsid nad Eestis vangi üle 50 000 punaarmeelase (vt. allpool).

LAHINGUD EESTIS 1941. A. JUULI ESIMESEL POOLEL

XXVI armeekorpus tungis Eestisse oma kahe eelüksusega 7. juulil: jalgratturite üksus saadeti üle Pärnu Märjamaa peale, motoriseeritud üksus Viljandi peale. Õhtuks jõudis motoriseeritud eelüksus suurtükiväeülema nr. 113, kindralmajor Ferdinand von Selle juhtimisel Viljandist lõuna pool asuva Raudna jõeni. Jalgratturite eelüksus (402. jalgratturite pataljon) major Ullerspergeri juhtimisel jõudis samal ajal vastase üksusi kohtamata Kilingi-Nõmmele. Diviiside põhijõud järgnesid kiirmarsil, kasutades raudteed.

8. juulil kell 14.00 registreeriti väegrupi „Nord" sõjapäevikus Pärnu vallutamine, sealjuures suudeti takistada Pärnu jõe sildade õhkulaskmist. 61. jalaväediviis vallutas õhtul Viljandi, mida kaitses 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis.[32]

Esialgne edu Eesti vallutamisel viis Saksa maavägede ülemjuhatuse

[29] „Die Gliederung einer Infanterie-Division der 2. Welle der Wehrmacht", „Die Gliederung einer Infanterie-Division der 3. Welle der Wehrmacht", „Die Gliederung einer Infanterie-Division der 4. Welle der Wehrmacht". Lexikon der Wehrmacht (www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/Gliederung.htm) [30.03.2007]; Haupt, Werner. Die deutschen Infanterie-Divisionen. Aufstellungsjahren 1939–1945. [Eggolsheim], Dörfler, [1993], lk. 7–13.
[30] Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР № 1193-464сс, 6 июля 1940 г.
[31] P. Larin. Lahingud Eestis 1941. aastal, lk. 63.
[32] Kriegstagebuch des XXVI. A. K. BA MA RH 24-26 / 62, lk. 45; Kriegstagebuch der Heeresgruppe Nord (edaspidi KTB Nord). 22.6.–31.8.1941. 8.7.1941 14.00 Uhr, 23.00 Uhr. BA MA RH 19 III / 767, lk. 71, 74; С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия НКВД.

mõttele suunata üks Leningradi vallutamiseks mõeldud armeekorpus läbi Eesti, piki Peipsi järve läänekallast, vältimaks Peipsi ja Ilmeni järve vahel olevate väheste teede ülekoormamist, mille olukord oli 4. tankiarmee ülemjuhataja kindralkolonel Erich Höppneri sõnul kirjeldamatult vilets. See mõte siiski ei teostunud, sest lootus kohata tõsisemat vastupanu alles Tallinna all ei täitunud ja 9.–15. juulil takerdus pealetung joonel umbes Võrtsjärve põhjatipust Matsalu laheni. Saksa maavägi tundis suurt puudust lennuväe toetusest, ülekaal õhus kuulus Punaarmeele. Väegrupi „Nord" peaeesmärk oli Leningradi vallutamine ning 1. õhulaevastiku tegevus pidi keskenduma Leningradi peale tungiva 4. tankiarmee operatsioonide toetamisele õhust. Punaarmee vallutas 12. juulil Märjamaa tagasi.

XXVI armeekorpus saatis 9. juulil Virtsu 15 cm suurtükipatarei, et sulgeda laevaliiklus Suures väinas. Riia sadam oli ülioluline väegrupi „Nord" varustamisel ning Suure väina kontrollimine välistas võimaluse, et Balti laevastik ründab sealtkaudu Saksa transpordilaevu. Patarei kaitseks anti merejalaväe löögiüksus. Punaarmee moodustas saartel Virtsu tagasivallutamiseks 300-mehelise dessantüksuse, mis ründas alates 15. juulist lennuväe toetusel. XXVI armeekorpus loovutas Virtsu 18. juulil.[33]

Saksa vägede pealetung takerdus ka diviiside väsimuse tõttu. 217. jalaväediviisi ohvitserid ja allohvitserid olid vahetult enne sõda väkke kutsutud reservistid, kelle väljaõpe oli kehvem kui 291. jalaväediviisil. 217. jalaväediviis oli alates 22. juunist rindel olnud ning kaotanud surnute ja haavatutena 70 ohvitseri ja 2000 meest.[34]

Kagu-Eestis, Peipsi ja Võrtsjärve vahel, regulaararmeede kokkupõrkeid ei toimunud. 9. juulil vallutasid mööda Riia–Pihkva kiviteed edasi tunginud 18. armee põhijõud Pihkva ja Ostrovi ning hõivasid oma vasaku tiiva julgestuseks Võru ja Antsla. 12. juulil jõudis 18. armee Velikaja jõeni. Punaarmee väekoondised Eestis säilitasid põhijõududega maismaaühenduse vaid üle Narva. Nad jätsid maha Võrtsjärve ja Peipsi järve vahelise ala. Emajõgi voolab pea kogu oma saja kilomeetri ulatuses soode vahel, moodustades loodusliku kaitsetõkke. 9.–10. juulil lasi üle Emajõe taganenud Punaarmee õhku enamiku Emajõe sildadest. Emajõe lõunakaldal võtsid võimu üle metsavennad.[35]

7. juulil 1941 teatas Saksa lennuväe 1. õhulaevastiku ülemjuhataja väegrupi „Nord" kindralstaabi ülemale, et Tartu lennuväli on äärmiselt oluline Leningradi suunas arendatava pealtungi toetamiseks õhust.[36] 18. armee peakorter andis XXVI armeekorpusele korralduse hõivata Tartu lennuväli. 9. juulil teatas XXVI armeekorpuse peakorter: ülesannet ei saa täita vägede vähesuse tõttu. Lisaks

---

[33] KTB Nord, 9.7.1941 16.20 Uhr, 20.00 Uhr, 10.7.1941 20.25 Uhr, 12.7.1941 13.00 Uhr, 13.7.1941 13.00 Uhr, lk. 80, 81, 84, 86, 91; Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer, lk. 13–15; Kriegstagebuch des XXVI. A. K. 13.7.[1941] 12.00 Uhr, lk. 57; В. Ф. Трибуц, Балтийцы сражаются, lk. 127.

[34] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3 v. 23.4.1941–8.10.1941, 26.7.1941. BA MA RH 24-42 / 10, lk. 107–108.

[35] Vt. H. Lindmäe, Suvesõda Tartumaal 1941, lk. 129, 143, 176–180,183–186, 237 jj.

[36] KTB Nord, 7.7.1941 11.20 Uhr, lk. 66.

jäi Tartu korpuse pealetungisihist umbes 65 km ida poole. Korpusel puudusid ka tankid ja luuresoomukid, mis olnuksid vajalikud niisuguse operatsiooni läbiviimiseks. 10. juulil allutati korpusele 254. jalaväediviisi luurepataljon ülesandega luureks Tartu suunal. Kuid pataljon sattus järgmisel päeval Võisiku mõisa juures lahingusse ning löödi 13. juuliks lõplikult tagasi. Punaarmee poolel osalesid lahingus 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviisi tugevdatud pataljonisuurune löögiüksus ja kaks tanki.[37]

11. juulil andis 18. armee staap XXVI armeekorpuse alluvusse suurtükiväeülema nr. 123, kindralmajor Burdachi eelüksuse, mis Petseri suunalt Tartusse tungis. Motoriseeritud eelüksuse koosseisu kuulusid I armeekorpuse 11. ja 21. jalaväediviisi luurepataljonid, 254. jalaväediviisi tankitõrjedivisjon, 536. suurtükidivisjon, 604. õhutõrjedivisjon, 609. suurtükirügemendi staap jm. 11. juuli õhtuks oli Emajõe läänekaldale jääv Tartu linna osa eelüksuse kontrolli all.[38]

Punaarmee 8. armee taganes 6.–9. juulini 1941 kaitsele Pärnu–Peipsi järve joonele. 10. laskurkorpus, millele allusid 10. laskurdiviis ja 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviisi riismed ning 11. laskurdiviisi üks polk, oli 9. juulil kaitseliinil Pärnust Võrtsjärveni. 11. laskurkorpus, millele allusid 48. ja 125. laskurdiviis, oli kaitsel Emajõel Võrtsjärvest Peipsini. Armee tagalat Pärnu–Haapsalu–Paldiski lõigus kaitses 16. laskurdiviis. Saaremaal ja Hiiumaal asus 3. üksiklaskurbrigaad. Maavägesid toetasid seal Balti sõjalaevastiku 1. üksik-merejalaväebrigaad, piirivalveüksused ning hävituspataljonid.[39] 18. juulil allutati 8. armeele ka läti hävituspataljonlaste kahe töölispolgu riismed (vt. Uldis Neiburgsi artikkel käesolevas aastaraamatus).

Balti sõjalaevastiku põhijõud evakueeriti 27. juunist 1. juulini Tallinna. Laevad – ristleja „Kirov”, eskaadri miiniristlejad „Grozjaštši”, „Smetlivõi”, „Stoiki”, „Silnõi”, „Serditõi” ja „Engels” ning mitukümmend väiksemat ja abilaeva – viidi Daugavgrīvast Riia lahe lõunasopis Soome lahte läbi Suure väina ja Hari kurgu.[40]

LAHINGUD KESK- JA IDA-EESTIS JUULI TEISEL POOLEL JA AUGUSTI ALGUSES 1941

21. juulil 1941 külastas väegrupi „Nord” peakorterit Adolf Hitler. Muuhulgas pidas ta väga oluliseks Leningradi kiiret vallutamist ja Soome lahe kontrolli alla saamist, et pärssida Balti laevastiku tegutsemist Läänemerel, tagamaks Rootsi rauamaagi häireteta vedu Saksamaale.[41]

Saksa väejuhatus tõi 24. juulil Otepääle XXXXII armeekorpuse juhatuse,

[37] Kriegstagebuch des XXVI. A. K.; С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия НКВД.
[38] Armee-Oberkommando 18. Verlustmeldungen von 12.–18.7.1941. BA MA RH 19 III / 507; KTB Nord, 11.7.1941 19.00 Uhr, lk. 86.
[39] С. А. Гладыш, В. И. Милованов. Восьмая общевойсковая. Боевой путь 8-й армии в годы Великой Отечественной войны.
[40] В. Ф. Трибуц, Балтийцы сражаются, lk. 29.
[41] KTB Nord, 21.7.1941 20.30 Uhr, lk. 136.

mida juhtis insenerivägede kindral Kuntze.[42] 14. juulil anti XXVI armeekorpuse alluvusse 291. jalaväediviis ja 15. juulil 254. jalaväediviis. 5. augustil allutati XXVI armeekorpusele ka 93. jalaväediviis. Seega osales Eesti vallutamisel alates 1941. a. augusti algusest viis jalaväediviisi. Lisaks toodi Eestisse väegrupi „Nord" tagalapiirkonna juhatajale alluva 207. julgestusdiviisi üksused, mis olid ette nähtud eeskätt tagala julgestamiseks. Selle diviisi lahinguosa oli 374. tugevdatud jalaväerügement.[43] XXVI armeekorpus suunati Kesk-Eestist itta – Rakvere, Narva ja Peipsi järve suunas. XXXXII armeekorpuse ülesandeks seati Tallinna vallutamine. Varem XXVI armeekorpusele allunud 217., 291., 61. ja 254. jalaväediviis viidi juuli lõpus ja augusti alguses XXXXII armeekorpuse alluvusse.[44]

XXVI armeekorpuse pealetung algas uuesti 22. juuli varahommikul. 61. ja 254. jalaväediviis liikusid üle Jõgeva itta ja lõunasse. 24. juuli õhtul jõudis korpuse eelsalk Kasepää juures Peipsi rannale. Samal hommikul suutis Punaarmee 11. laskurkorpuse juhtkond põhja suunas taganeda, kuid 125. ja 48. laskurdiviis jäid Emajõe ja Mustvee vahel piiramisrõngasse. 217. jalaväediviis vallutas samal päeval Türi.[45]

Punaarmee 8. armee olukorra kergendamiseks võeti 16. laskurdiviisilt ranniku ja Lääne-Eesti saarte kaitsmise kohustus, mis pandi täielikult Balti laevastikule. 25.–26. juulil sai armee täienduseks umbes 3000 meest, suurtükiväge, tankiroodu ja merejalaväe pataljoni. 24. juulil Jõgeva ja Põltsamaa suunas vastupealetungile läinud 16. laskurdiviis, mille ülesandeks oli tungida välja piiramisrõngasse jäänud 48. ja 125. laskurdiviisini, kandis raskeid kaotusi, ei suutnud 254. jalaväediviisi rindest läbi murda ja piirati sisse.[46]

25. juulil võttis varem Burdachi lahinggrupi poolt kaetud rindelõigu Emajõel üle 93. jalaväediviis ja sulges piiramisrõnga lõunast. 31. juuliks suutsid end sealt välja murda 48. ja 125. laskurdiviisi 3000 meest, kuid piiramisrõngasse jäi veel 7000 meest ja suurtükivägi. 31. juuliks likvideerisid XXVI armeekorpusele allutatud diviisid piiramisrõngasse jäänud Punaarmee väeosad: 48. ja 125. laskurdiviisi ning 11. laskurkorpuse suurtükipolgud (nr. 51 ja 73). Võeti 8794 vangi, sõjasaagiks saadi 68 suurtükki, vastase langenute arvuks hinnati 2000–3000 meest.[47]

Suurtükiväeülema nr. 104, kindralmajor Karl Böttcheri (1889–1975)[48] juhtimisel likvideeriti 3.–5. augustini Koerust lõuna pool sisse piiratud 16. laskurdiviisi osad, umbes poolteist polku. Väegrupi „Nord" sõjapäevikus juhitakse tähelepanu punaarmeelaste visale vastupanule: 40 vangi kõrval oli

---

[42] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 105–106.

[43] Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer, lk. 4; Hiio, Toomas. Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord" tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. Laidoneri Muuseumi Aastaraamat nr. 5. [Viimsi], Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2006, lk. 115–151.

[44] Das XXVI. A. K. im Feldzug gegen Rußland. Kaart nr. 3 (9.7.–17.8.1941). BA MA RH 24-26 / 276; Kriegstagebuch der Heeresgruppe Nord, 26.7.1941 18.00 Uhr, lk. 161.

[45] Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer, lk. 15.

[46] С. А. Гладыш, В. И. Милованов. Восьмая общевойсковая. Боевой путь 8-й армии в годы Великой Отечественной войны; KTB Nord, 25.7.1941 00.00 Uhr, lk. 157.

[47] KTB Nord, 31.7.1941 20.50 Uhr, lk. 191–192.

[48] „Generalleutnant Karl Böttcher". Axis Biographical Research (www.geocities.com/~orion47) [30.03.2007].

langenuid viissada. 2. augustil vallutas XXXXII armeekorpusele allutatud 217. jalaväediviis Paide.

5. augustil suunati XXVI armeekorpus Rakvere peale. Seni, kuni Narva suund oli avatud, oli Tallinna hõivamine raske, sest Punaarmee sai ülekaalu tõttu õhus üksusi juurde tuua. Rakvere vallutati 7. augustil. 8. armeele täienduseks antud 118. ja 268. laskurdiviis jõuti kohale tuua vaid osaliselt. 8. armee 11. laskurkorpus oli faktiliselt hävitatud. 10. laskurkorpusel oli alles vaid pool lahingkoosseisust.[49]

TALLINNA OPERATSIOON

7. augustil jõudis XXVI armeekorpus Kunda juures Soome laheni. 8. armee lõigati kaheks. Tallinna piirkonda jäänud 10. laskurkorpuse koosseisu kuulusid 10. laskurdiviis, 16. laskurdiviisi üks polk, 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviisi riismed ja 1. läti hävituspataljonlaste polk ning kohalikud hävituspataljonid.

XXVI armeekorpus tungis edasi Narva suunas. Punaarmee üksuste vastupanu Püssi ja Purtse juures oli väga visa. 18. armee ülemjuhatus tunnustas Punaarmee suurtükiväe oskuslikku tegutsemist. Väegrupi „Nord" ülemjuhatus nägi ette, et pärast selle vastupanu murdmist suunatakse üks XXVI armeekorpuse diviisidest läände ja pärast Jõhvi vallutamist ka teine. Tallinna operatsiooni kavatseti alustada arvestusega, et diviisid saaksid mõne puhkepäeva.[50]

13. augustil vallutasid 291. jalaväediviisi osad Jõhvi. 14. augustil suunati 254. jalaväediviis läände, et see osaleks Tallinna vallutamisel, ja anti XXXXII armeekorpuse alluvusse. 17. augustil vallutas 291. jalaväediviis Narva, 19. augustil ületas 93. jalaväediviis endise N. Liidu piiri ja 20. augustil jõudis 291. jalaväediviis Luuga jõeni. XXVI armeekorpus viidi Eestist välja.[51]

17. augustil määras Stavka Tallinna kaitse juhiks Balti laevastiku juhataja viitseadmiral Tributsi ja tema asetäitjaks maaväe alal 10. laskurkorpuse ülema kindralmajor Nikolajevi. Tallinna kaitsjaid oli u. 27 000 – 10. laskurkorpuse alluvuses 11 000, Balti laevastiku alluvuses 16 000 meest. Admiral Tributs kirjutab, et need 16 000 meest, kes saadeti rindele 14 erineva üksusena, olid merejalaväelased ja ehituspataljonide liikmed. 10. ja 16. laskurdiviis ning 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis olid kaotanud rohkem kui 75% isikkoosseisust ja Balti laevastiku sõjanõukogu otsusel formeeriti nad ümber polkudeks.[52]

Saksa 18. armee ülemjuhatus pidas Tallinna vallutamist vaid kolme jalaväediviisiga raskeks: 254. ja 61. jalaväediviis olid kandnud tõsiseid kaotusi ning 217. jalaväediviis oli näidanud oma kõlbmatust pealetungiks. 13. augustil

[49] Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer, lk. 16–17; KTB Nord, 2.8.1941 21.10 Uhr, 5.8.1941 19.00 Uhr, lk. 197, 204; С. А. Гладыш, В. И. Милованов. Восьмая общевойсковая.
[50] KTB Nord, 8.8.1941 11.25 Uhr, 9.8.1941 18.30 Uhr, 12.8.1941 18.50 Uhr, lk. 218, 222, 236; С. А. Гладыш, В. И. Милованов. Восьмая общевойсковая.
[51] Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer, lk. 18–20.
[52] В. Ф. Трибуц, Балтийцы сражаются, lk. 61–62; С. П. Сенчик, 22-я мотострелковая дивизия НКВД; Ekman, Per-Olof. Meririntama : merisotan tapahtumat Itämeren pohjoisosassa 1941–1944. Porvoo–Helsinki–Juva, WSOY, 1983, lk. 87.

andis 18. armee ülemjuhatus väegrupi ülemjuhatusele ülevaate Punaarmee jõududest Tallinna kaitsel. 10. laskurkorpuse koosseisus oli luureandmetel ja sõjavangidelt saadud andmetel 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis, mille koosseisu hinnati tugevdatud rügemendi suuruseks; kahe polgu ja 2–3 suurtükidivisjoniga 16. laskurdiviis; kolme polguga 10. laskurdiviis koos sellele allutatud Läti töölispolgu ning suurtükiväega; Tallinna julgestav üks mereväelaste polk ning merejalaväelased ja hävituspataljonlased – kokku 6–8 pataljoni. Lisaks veel rannakaitsepatareid Tallinna ümbruses ning Aegnal ja Naissaarel, mis võisid tulistada ka maa poole. Samuti tuli arvestada, et vajaduse korral saadetakse maale lisaks mereväe üksusi.[53]

XXXXII armeekorpuse diviise täiendati värskete meestega: 14. augustil anti 217. jalaväediviisile kaotuste korvamiseks 920 meest, 15. augustil 254. jalaväediviisile 996 meest ja 16. augustil 61. jalaväediviisile 993 meest.[54]

Tallinna ründamise algus määrati 20. augustile. Rünnati neljas kolonnis: 61. jalaväediviis liikus enam-vähem piki Tartu (tänast Piibe) maanteed, tema lähtepositsioonid olid Aegviidust edelas. 217. jalaväediviis ründas piki Tallinn–Viljandi maanteed Kose suunas, tema põhijõud olid Raplast lõunas. 254. jalaväediviis ründas Tallinn–Narva maantee suunal, tema lähtepositsioon asus Viitna lähedal. Neljas väekoondis moodustati 18. augustil ja selleks oli brigaadisuurune nn. „Friedrichi grupp", kes ründas mööda Tallinn–Pärnu maanteed. Grupi koosseisus oli 291. jalaväediviisi 504. jalaväerügement ja sama diviisi suurtükidivisjonid ning sellele allutati ka 403. jalgratturite pataljon, 10. raskekuulipildujapataljon, 660. pioneeripataljon, 436., 536. ja 637. raskesuurtükidivisjonid, 185. liikursuurtükidivisjon, 563. tankitõrjedivisjon jm. Grupi juht oli suurtükiväeülem nr. 114, kindralmajor Rudolf Friedrich.[55] 25. augustil jõudsid diviisid ja Friedrichi grupp Tallinna eeslinnadesse. Punaarmee 10. laskurkorpus kaotas 20.–23. augustini 3000 meest.[56]

Punaarmee alustas 24. augustil Tallinna evakueerimist. Käsu Tallinna mahajätmiseks andis loodesuuna ülemjuhataja marssal Vorošilov 26. augustil.[57] 25. augusti õhtul registreeris Saksa õhuluure Tallinna lahel 2 ristlejat, 5 allveelaeva, 18 muud sõjalaeva ja 15 muud laeva. Ööl vastu 28. augustit viis Punaarmee oma laevad Tallinna lahelt minema. 28. augustil kell 14.00 heiskas 61. jalaväediviis Raekojal Saksa sõjalipu. XXXXII armeekorpus kaotas Tallinna vallutamisel langenute ja teadmata kadunutena 35 ohvitseri ja 836 alamväelast, haavatuid oli vastavalt 113 ja 3169.[58]

Teel Kroonlinna ja Leningradi kandis Tallinnast lahkunud laevakaravan,

[53] KTB Nord, 13.8.1941 12.30 Uhr and 14.55 Uhr, lk. 238–240.
[54] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3. Anlage 2b. Übersicht über den in der Berichtezeit eingetroffenen Ersatz.
[55] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 161–212, 257; Armeeoberkommando 18. Verlustmeldungen von 18 bis 28 August 1941. BA MA RH 19 III / 507; XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, Anlage 2a, Verluste, lk. 31.
[56] В. Ф. Трибуц, Балтийцы сражаются, lk. 67.
[57] Samas, lk. 71.
[58] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 218–261. Vt ka: Brossok, Hans-Eberhard. Süda vaekausil. Suurtükiväelase teekond Kura lahest Visla laheni. Tallinn, Olion, 1999, lk. 93–123; KTB Nord, 28.8.1941 23.40 Uhr, lk. 311; XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, Anlage 2a, Verluste, lk. 12–19.

millesse kuulus u. 150 alust u. 23 000 inimesega pardal, suuri kaotusi. 10.–26. augustini laiendasid Soome ja Saksa miiniristlejad Juminda poolsaare juurde rajatud miinivälja. 28. ja 29. augustil hukkus miinidel, õhurünnakutes ja Saksa ning Soome laevade tules kümneid laevu. 30. augustil teatas väegrupi „Nord" peakorteri lennuväe sideohvitser, et lennuvägi uputas 29. augustil ühe ristleja, kaks hävitajat ja 22 kaubalaeva, vigastas raskelt 36 kaubalaeva ja kergemalt kolm hävitajat, üht abiristlejat ja kolme kaubalaeva. Hukkunuid arvatakse olevat u. 6000. Per-Olof Ekmani väitel jõudsid Tallinnast Leningradi 18 233 punaarmeelast ja mereväelast.[59]

LAHINGUD EESTI SAARTEL SEPTEMBRIS JA OKTOOBRIS 1941

Balti sõjalaevastikule allus Saaremaal ja Muhus 18 615 meest. Hiiumaad ja Vormsit kaitsesid 5048 meest. Kaitset juhtis Läänemere rajooni rannakaitseülem kindralleitnant Jelissejev; Hiiumaa ja Vormsi kaitse juht oli polkovnik A. Konstantinov. Saartel oli 142 rannakaitse-, väli- ja õhutõrjesuurtükki, 8 torpeedokaatrit ja 12 hävituslennukit.[60]

Väegrupi „Nord" ülemjuhatus tegi saarte vallutamise ülesandeks XXXXII armeekorpusele, kelle alluvusse jäeti 61. ja 217. jalaväediviis. 61. jalaväediviis sai enne saarte vallutamise algust seniste kaotuste korvamiseks kahe marsipataljoniga vastavalt 928 ja 875 meest, 217. jalaväediviis 859 meest. Korpus sai oma alluvusse ka „Erna" salga baasil formeeritud eesti pataljoni ülemleitnant Kurt Reinhardti juhtimisel. „Erna" osales Lääne-Eesti saarte vallutamisel 217. jalaväediviisi alluvuses.[61]

4. septembril vallutas 61. jalaväediviis uuesti Virtsu poolsaare. Laevastiku roll saarte vallutamisel oli väike: Saaremaal, Hiiumaal ja Osmussaarel paiknesid kaugelaskesuurtükkide patareid, samuti oli meri tugevasti mineeritud ja Saksa väejuhatus ei soovinud oma suuri laevu ohtu seada. Pealegi oli Balti laevastik selleks ajaks oma suuremad laevad juba Soome lahe idasoppi viinud. Suuremad sõjalaevad Lääne-Eesti saarte vallutamisel olid Soome mereväel. Kaks rannakaitse soomuslaeva – „Ilmarinen" ja „Väinämöinen" – kuulusid pettemanöövri „Nordwind" koosseisu, mis pidi septembri keskel imiteerima dessanti Ristna neemele. „Ilmarinen" sõitis miinile ja läks põhja. Soomest toodi saarte vallutamise operatsiooni toetuseks 72 kaluripaati. Alles septembri lõpus osalesid Saksa ristlejad „Emden" ja „Leipzig" Sõrve vallutamises ja oktoobris pommitas „Köln" Ristna patareid Hiiumaal.[62]

---

[59] KTB Nord, 30.8.1941 07.00 Uhr, lk. 318; P.-O. Ekman, Meririntama. Merisotan tapahtumat Itämeren pohjoisosassa 1941–1944, lk. 87–98.
[60] Криницын, Филипп. Оборона Моонзундских островов в 1941 году. Военно-исторический журнал (viidatud internetis avaldatud täisteksti järgi http://rkka.ru/oper/moon/main.htm) [30.03.2007].
[61] W. Melzer, Kampf um die Baltischen Inseln. 1917–1941–1944, lk. 26; XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, Anlage 2b, Übersicht über den in der Berichtezeit eingetroffenen Ersatz; XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 270, 274.
[62] Vt. Bericht über den Ostseekrieg, 1941. BA MA RM 45-I / 137; W. Melzer, Kampf um die Baltischen Inseln. 1917–1941–1944, lk. 26–27, 38–39, 44.

Suure väina ületamise põhiraskust kandsid 904., 905. ja 906. ründepaatide komando 220 paati. Ründepaadid olid maaväe koosseisus, sest olid ette nähtud jõgede ületamiseks. Suure väina ületamine kavandati suure Venemaa jõe ületamise eeskujul. 14. septembri varahommikul tegi 61. jalaväediviisi 151. jalaväerügement 180 ründepaadil dessandi Muhu saarele. Saar vallutati 16. septembriks ja samal hommikul tungis 151. jalaväerügemendi pataljon üle Väikese väina tammi Saaremaale.[63]

20. septembri pärastlõunal lendas Saksa lennuk üle Kuressaare ja teatas: õhutõrjet ei ole, inimesed lehvitavad, Eesti lipud lehvivad.

21. septembril vallutati Kuressaare. Punaarmee kindlustas end Sõrve poolsaarel. Sõrve vallutati 61. jalaväediviisi kahe rügemendi rünnakuga maad mööda. Meredessandiks oli rand liiga kivine ja dessantaluseid hoiti Hiiumaa vallutamise jaoks. Pärast kümmekond päeva kestnud raskeid lahinguid hakkasid punaarmeelased end 3. oktoobril vangi andma. Nende lennuvägi lahkus Leningradi.

5. oktoobril varises kokku Sõrve kaitse. Ööl vastu 6. oktoobrit langes kaitse juht, 3. üksiklaskurbrigaadi ülem polkovnik P. Gavrilov.[64]

8. oktoobri õhtul andis XXXXII armeekorpuse peakorter juhtimise üle 61. jalaväediviisile, korpuse juhatus ja korpuseüksused pandi rongile ja saadeti Iasisse Rumeenias. Hiiumaa vallutamist juhtis 61. jalaväediviisi ülem. 12. oktoobril tegi diviis Saaremaalt dessandi Hiiumaale. 16. oktoobri õhtul vallutati Kärdla, 18. oktoobril Kõpu poolsaar. Punaarmee üksused kindlustusid Tahkuna poolsaarele rajatud punkrivööndi taha.

19.–21. oktoobrini murdis diviis oma kolme rügemendiga Punaarmee kaitse Tahkuna poolsaarel. Kokku võeti Hiiumaal u. 3000 vangi ja hävitati kuus rannapatareid. Mitusada Punaarmee sõdurit ja ohvitseri põgenes üle mere Rootsi ja interneeriti seal sõja lõpuni.[65]

Punaarmee kätte jäi veel vaid Osmussaar. Sinna ehitas Balti laevastik 1940. aastal kaks nelja suurtükiga patareid: 180 mm-se ja 130 mm-se. Sakslased loobusid kaotusterohkest operatsioonist Osmussaare vastu, sest Saksa rannapatareidest piisas sealsete patareide vaoshoidmiseks ja loodeti, et Punaarmee evakueerub Osmussaarelt varem või hiljem ise. Oktoobris asus saarel 61. jalaväediviisi luureandmetel ligi 2000 meest.[66] 8. septembrist oli Osmussaar allutatud Punaarmee Hanko baasile, mille ülem oli kindralleitnant Sergei Kabanov. 22. novembril andis ta käsu Osmussaare garnisoni evakueerimiseks Hankosse. Hanko enda evakueerimine algas detsembri alguses. 3. detsembril

[63] W. Melzer, Kampf um die Baltischen Inseln. 1917–1941–1944, lk. 26; XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 288, 292; XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, Anlage 2a, Verluste, lk. 22. Vt. ka: Hubatsch, Walther. 61. Infanterie-Division. Kampf und Opfer ostpreußischer Soldaten. 2., verbesserte und erweiterte Auflage. Bad Nauheim, Podzun, 1961, lk. 79.
[64] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 319–342; В. Ф. Трибуц, Балтийцы сражаются, lk. 149.
[65] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 343–344; 61. Inf. Div. Kriegstagebuch Nr. 5 Band II, 18.9.41–31.12.41. BA MA RH 26-61 / 30, lk. 40–62; II. Förteckning över i Sverige internerad sovjetrysk militär personal. Officerare och likställda; Rulla över i Sverige ryska internerade ur sovjetryska östersjöflottan. Interneringsläger: Byrings. [Herbst 1941]. Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet), HP 22 I.
[66] Kommando 61. Division. Divisionsbefehl für Vorbereitung und Durchführung des Unternehmens “Isegrim”. 26.10.1941. Anlage 1. BA MA RM 45-I / 228.

sõitis Hankost lähtunud „Jossif Stalin" miinile ja triivis Eesti randa, 1000 punaarmeelast võeti vangi.

4. detsembril hõivasid soomlased Hanko.[67]

5. detsembril 1941 sõitis mere-suurtükiväe leitnant Abitz mõnekümne mehega Paldiskist Osmussaarele. Saar oli maha jäetud ja mineeritud, objektid õhku lastud. Külast läänes, kruusaaugus, leiti bolševike poolt maha lastud eestlaste laibad. Leitnant Abitz heiskas Saksa sõjalipu ja pöördus tagasi.[68]

Sellega lõppes sõjategevus Eesti pinnal.

KOKKUVÕTTEKS

Saksa XXVI armeekorpusele allutatud üksused kaotasid Eestis langenutena 74 ohvitseri ja 1550 alamväelast, haavatutena vastavalt 220 ja 5720 ning teadmata kadunutena 9 ja 290.[69]

XXXXII armeekorpus kaotas Eestis langenutena 71 ohvitseri ja 1498 alamväelast, haavatutena vastavalt 187 ja 5584 ning teadmata kadunutena 201 alamväelast.[70] Saksa laevastiku ja lennuväe kaotused ei ole nii täpselt teada, kuid need on kümnetes. Saksa diviiside juures võidelnud Eesti vabatahtlikud üksused kaotasid langenutena 107 meest, Omakaitse 151 meest. Koos metsavendadega on eestlaste kaotuste suuruseks vähemalt 819 nimeliselt kindlaks tehtud langenut ja teadmata kadunut.[71] Seega kaotas Saksa pool Eestis ainuüksi surnutena rohkem kui 3000 meest, lisaks langenud eestlased.

Punaarmee kaotuste kohta täpseid andmeid ei ole. Leningradi kaitsmise operatsioonis 10. juulist 30. septembrini 1941 kaotas Looderinne oma 272 000-st mehest 96 953 meest korvamatult (langenud, sõjavangid, teadmata kadunud) ning 47 835 haavatute ja haigetena. Kuid Looderinde põhijõud võitlesid väljaspool Eestit. Balti laevastiku (92 000 meest) korvamatud kaotused olid samal ajal 9384 meest, 14 793 meest kaotati haavatute ja haigetena. Ka Balti laevastiku põhijõud ei sõdinud Eestis.[72]

XXVI armeekorpus võttis Eestis 24 278 sõjavangi. Tallinna lahingu käigus langes vangi umbes 10 000, Lääne-Eesti saartel 15 388 punaarmeelast. Seega võeti Eestis sõjavangi vähemalt 50 000 punaarmeelast.[73] Arvestades, et Punaarmee üksused taganesid Eestisse juba kaotusi kandnutena ning osa neist hävitati Eestis koos staapidega, võib oletada, et Punaarmee täpseid kaotusi ei olegi võimalik teada saada.

---

[67] Marine-Abwehr-Einsatz-Gruppe beim Merinebefehlshaber "C". 28.10.1941. BA MA RM 45-I / 228; В. Ф. Трибуц, Балтийцы сражаются, lk. 154, 156; Bericht über den Ostseekrieg, 1941. BA MA RM 45-I / 137.

[68] Abitz. Leutnant M. A. Unternehmen-Osmussaar. 17. Dezember 1941. BA MA RM 45-I / 137.

[69] Das XXVI. Armeekorps im Feldzug, Feldzug in Estland, III, Eigene Verluste, lk. 21.

[70] XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, Anlage 2a, Verluste, lk. 31.

[71] Vt. Tiit Noormetsa artikkel käesolevas aastaraamatus.

[72] Потери личного состава Красной Армии и военно-морского флота в Ленинградской стратегической оборонительной операции (10 июля–30 сентября 1941 г.). Publitseeritud raamatus: 1941 год, Книга вторая, lk. 485.

[73] Das XXVI. Armeekorps im Feldzug, Feldzug in Estland, Gefangene, Beute; XXXXII A. K. Kriegstagebuch Nr. 3, lk. 260; W. Hubatsch, 61. Infanterie-Division. Kampf und Opfer ostpreußischer Soldaten, lk. 86.

Punaarmee eeldas, et Saksa väejuhatus kavatseb Eesti vallutada samuti, nagu aastatel 1917–1918 ehk meritsi – Lääne-Eesti saartele toodud üksustega. Saksa maavägede kiire edasiliikumine sõja alguses tuli Punaarmee juhtkonnale üllatusena. Et väegrupi „Nord" põhiülesandeks oli Leningradi sissepiiramine, jäeti Eesti vallutamiseks siia suhteliselt nõrgad jõud. Loodeti sõja alguse edu jätkumisele ja Punaarmee nõrgale vastupanule. Saksa väejuhatus pani pearõhu maavägedele ega soovinud tugevaid laevastikuüksusi Läänemere idaossa tuua, sest neid võis vaja minna Briti laevastiku vastu. Pealegi olid Lääne-Eesti saartel tugevad rannapatareid, mis oluliselt takistanuks suurte laevade sisenemist Soome lahte.

Pealetung Leningradi suunal nõudis Saksa vägedelt aga oodatust suuremat pingutust. Takerdus ka pealetung Eestis. Eestis oli Punaarmeel õhus ülekaal kuni siinsete lennuväljade vallutamiseni Saksa maavägede poolt. Saksa lennuväel ei olnud küllaldaselt lennukeid väegrupi „Nord" operatsioonide piisavaks toetamiseks.

Saksa sõjavägi Tallinnas Raekoja platsil augustis 1941. Erakogu.

SUMMARY

Overview of war events on Estonian territory in 1941

Toomas Hiio[1]

Estonian territory was a battlefield for the German and Soviet armed forces from July to October 1941. The Soviets did remain in control of Osmussaare Island on Estonian north-western shore until the beginning of December, but this did not affect the general course of the war.

Contingents of the Red Army — e.g. the 16th Rifle Division — that were in Estonia in 1941, when war broke out between the Soviet Union and Germany, had been stationed there since autumn 1939, when Estonia was forced to sign the pact of mutual assistance with the Soviet Union. After Estonia was occupied by the Soviet Union in summer 1940, additional rifle divisions and units of the Baltic Sea Fleet were brought to Estonia. These units were generally under the command of the Leningrad military district, renamed as the Northern Front in the beginning of the war. In April 1941 the 27th Army (headquarters in Riga) was formed and the newly established unit became responsible for coastal defence from Matsalu Bay in Estonia to Liepāja in Latvia. The 27th Army was subordinated to the Baltic Special Military District, renamed as the North-western Front in the beginning of the war. Other military units under the command of this front were also stationed in Estonia.

In addition to the 16th Rifle Corps also contingents of the 8th Army, who were sent to the border of Eastern Prussia just before the war broke out, retreated to Estonia by July 1941. The 10th Rifle Corps, who had the 10th and 11th rifle divisions under its command, was on defence in Western Estonia and later on around Tallinn. The 11th Rifle Corps (besieged north of Tartu at the end of July), with the 48th and 125th rifle divisions under its command, was on defence in Eastern Estonia. Besides the 22nd Motorised Rifle Division of the NKVD that retreated to Estonia from Latvia, also the Latvian and Estonian destruction battalions consisting of "party and soviet activists" fought in Estonia under the NKVD. Speaking of the Baltic Sea Fleet, its land forces were located around Tallinn and the 3rd Single Rifle Brigade was stationed on the islands.

At first, the German military command planned to conquer the territory of Estonia only with the 26th Army Corps (with the 61st and 217th infantry divisions under its command) of the 18th Army. Main forces of the Army Group "Nord" were instructed to move east of Lake Peipus towards Leningrad. However, with the Red Army showing dour resistance, the abovementioned forces were insufficient and the front stabilised in mid-July in Central Estonia. This allowed the Soviet authorities to carry out an extensive mobilisation and evacuate a great number of people and material values. In the second half of

[1] Toomas Hiio (b. 1965), Deputy Director of Estonian War Museum — General Laidoner Museum.

July the German military authorities brought the Command of the 42nd Army Corps to South-eastern Estonia and three additional infantry divisions (the 93rd , 254th and 291st) arrived by the beginning of August. With these forces, the Germans managed to enamour Estonia. Tallinn was conquered on 20–28 August, Saaremaa Island in September and Hiiumaa Island in October.

The seizure of Estonian territory was mostly carried out with the infantry units, as the armour units of the Army Group "Nord" were moving towards Leningrad and most of the air- force was backing their operations. Large German ships stayed away from Estonian islands because of the threat of mines and because they were on stand-by to repel a possible counterattack by the Royal Navy.

Battles on Estonian territory in 1941 were rather bloodstained and both sides suffered serious losses. The German armed forces lost over 3,000 men in action, the exact losses of the Red Army remain unknown but the Germans took about 50,000 prisoners. The total number of men fighting for the Red Army in Estonian battles remains uncertain. But taking into account that the German armed forces put almost 100,000 men into combat plus the number of captured soldiers, the strength of Soviet troops could have been more or less the same.

Tartumaa Saare valla Omakaitse liikmed.
Erakogu.

SUVESÕDA EESTIS 1941. AASTAL[1]

Tiit Noormets

Eesti relvastatud vastupanuliikumine 1941. aastal on väga laiaulatuslik ja faktikirev teema. Seetõttu ei tule alljärgnevalt juttu mitte kogu Suvesõjast, vaid mõnedest partisanisõja jaoks olemuslikult tähtsatest asjaoludest. Samuti tehakse mõned üldistused. Alustuseks aga nimetusest Suvesõda. 1941. aastal toimus Eestis, nagu me teame, täiemahuline sõjategevus Punaarmee ja *Wehrmacht*'i vahel. Kuid Eesti vastupanuliikumine pidas koos sellega ka oma sõda, millel olid oma eesmärgid ja oma jõud, kuigi konkreetses sõjalises situatsioonis võideldi ühe okupandi vastu koos teise peatse okupandiga. Sellest hoolimata võib siiski öelda, et metsavendade sõda oli teine sõda. Juba 1950. aastatel võetigi Välis-Eestis neist sündmustest kirjutades kasutusele nimetus Suvesõda.[2] Kuigi see ei ole otseselt võrreldav eeskujuks olnud Soome Talvesõjaga ja nimel on juures mõningane rahvuslik-propagandistlik varjund, on nimetuse Suvesõda kasutamisel ajaloolise terminina selge põhjuslik alus. Tänapäeval on see üldiselt kasutusel nii meie teaduslikus kui populaarteaduslikus kirjanduses, õpikutes ja ajakirjanduses.

Vastupanuliikumine Eestis algas varsti pärast maa okupeerimist 17. juunil 1940.

1940. a. juulis üritati luua legaalne opositsioon osavõtuks nõukogulikest valimistest, millele tehti aga kiire lõpp okupatsioonivõimude poolt.[3] Seejärel jäi ainsaks võimaluseks põrandaalune tegevus. Algas tsiviil-vastupanuliikumine. 1941. a. suveks leidus põrandaaluseid mõttekaaslaste ühendusi juba kogu Eestis. Nende peamine ülesanne oli rahvuslike jõudude koondamine ja peamine võitlusvahend vastupropaganda. Nõukoguliku totaalse salastatuse ja ajupesu tingimustes omandas see infosõja mõõtmed.[4]

Esimene metsavend Eestis on teada juba septembrist 1940 – see oli Enn

---

[1] Artikkel põhineb põhiosas Tiit Noormetsa koostatud raamatul „Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides". Ad fontes, 13. Tallinn, Riigiarhiiv, 2003.

[2] Näiteks rõhutas ja selgitas nimetust „Suvesõda" koguteose „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas" toimetus oma saatesõnas vastavale köitele (Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V köide. Punavägi tõrjutakse maalt. Stockholm, EMP, 1957, lk. 5). Nimetus „metsavend" muutus üldmõisteks alles sõjajärgse relvastatud vastupanuliikumise perioodil ja on seda tänini, kuid 1941. aastal kasutati näiteks Lõuna-Eestis Vabadussõja partisaniüksuste eeskujul laialdaselt nimetust „partisan", mis on samas ka sõjandustermin irregulaarse võitleja kohta, mida sellisena kasutatakse ka käesolevas tekstis.

[3] Vt. ka: 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Koostanud A. Köörna jt. Tallinn, Olion, 1990; Mark, Heinrich. Juulivalimised 1940 ja rahvusliku vastasrinna organiseerimine. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V köide. Punavägi tõrjutakse maalt. Stockholm, EMP, 1957, lk. 188–198; Paavle, Indrek. Election of the Riigivolikogu of the ESSR on 14–15 July 1940. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk. 79–98.

[4] Tsiviilvastupanu on põhjalikumalt uurinud ja sellest kirjutanud Viktor Niitsoo (Niitsoo, Viktor. Relvastamata vastupanu aastail 1940–41. Tuna 2001, nr. 1, lk. 22–33; nr. 2, lk. 32–38; nr. 3, lk. 48–56; nr. 4, lk. 32–37; Tuna 2002, nr. 1, lk. 86–94); vt. samuti: Ant, Jüri. Eesti 1939–1941. Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999, lk. 154–179; Eesti riik ja rahvas XX sajandil. Album. I osa. Eesti iseseisvus ja selle häving. Koostaja Mart Laar. Tallinn, Avita, 2000, lk. 189–199.

Murulaid Alutaguse valla Arumäe külast, kes endise Eesti sõjaväe ühendamisel Punaarmeega deserteeris ajateenistusest ja varjas end koduküla lähedal kuni partisanisõja puhkemiseni, liitudes seejärel samas tekkinud suure ja aktiivse partisanisalgaga.[5] Nõukogude repressiivpoliitika süvenemine ja laienemine tõi enesega kaasa ka selliste põranda alla läinud inimeste arvu suurenemise. Enese varjamine ei muutunud siiski massiliseks. Õigusriigis elamise kogemusega rahumeelsele kodanikule oli see seotud pea ületamatu psüühilise tõkkega, kuna põranda alla minek tähendas kirjanik Karl-August Hindrey ilmeka väljenduse kohaselt enese seadmist „tagaaetava metslooma seisundisse". 1941. a. juuni keskel, nädal enne Nõukogude–Saksa sõja puhkemist, oli Eestis küll üksikuid enese varjajaid ja nende väikeseid gruppe, kuid ei olnud ei partisanitegevust ega relvastatud vastupanuliikumise jõude.

Kõik see muutus ühe päevaga pärast 1941. a. 14. juuni küüditamist. See rahva mõttemaailmas kogu senist õigusteadvust eirav pretsedenditu massiline terroristlik aktsioon mõjus psüühilise šokina, mille vahetuks tagajärjeks oli koheselt inimeste massiline pagemine kodudest ja enese varjamine. Esimesele metsavendade lainele lisas üha uusi jõude juurde jätkuv ja süvenev nõukogude terror, mis oli suunatud tervete ühiskonnagruppide vastu, eelkõige sellised aktsioonid, nagu:

1) endisest Eesti armeest ümberformeeritud 22. laskurkorpuse väljaviimine Eestist juuni lõpul;

2) kutsealuste sõjaväkke võtmine juuli algul;

3) mobilisatsioonid juuli lõpul ja augustis.[6]

Üldiseks ja kõikihaaravaks muutus terror hävituspataljonide loomise ja „põletatud maa" taktika ellurakendamisega.

Veidi lähemalt kasutatavatest mõistetest. Metsavenna üldmõiste all tuleb mõista inimesi, kes varjasid end nõukogude režiimi eest ja tegid seda valdavas enamuses metsadesse põgenedes. Metsavendlus oli massiline. Tsiteerides kirjanik Juhan Jaiki: „Sood ja metsad olid neil päevil tihedamalt inimasustatud kui talud ja põllud. Levis ütelus, et metsad ja sood on Eesti territoorium, põllud ja talud aga vaenlasest okupeeritud maa. Igal pool tekkis omakaitse."[7] Kirjaniku viimased sõnad iseloomustasid täpselt tollal toimunud protsessi olemust, mis seisnes jõudude koondamises efektiivsema enesekaitse huvides. Osa metsavendadest koondus gruppidesse, relvastus võimalust mööda, kujundas sõjaväelise juhtkonna koos vastava organisatsiooni ja distsipliiniga ning arenes sel viisil põgenikest partisaniüksusteks.

[5] ERA, f. R-358, n. 1, s. 4, l. 29.
[6] Noormets, Tiit. Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 2. Tallinn, 2003, lk. 26–51 ja Noormets, Tiit. Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941. Estonia 1940–1945, lk. 431–444.
[7] ERA, f. 4416, n. 1, s. 408, l. 4.

Partisanivõitlus nõuab rea eelduste olemasolu, mis universaalsete faktoritena määravad selle iseloomu ja edukuse. Neist esmatähtsateks võib pidada järgmisi:

1) kohaliku elanikkonna toetus;

2) partisanijõudude organisatsiooniline ettevalmistamine ja juhtimine;

3) üldtunnustatud eesmärgi või programmi olemasolu;

4) välisabi saamine;

5) relvastuse ja sõjavarustuse olemasolu või selle pidev saamine väljastpoolt.

Eesti Suvesõja puhul võib märkida kolme esimese eelduse olemasolu:

Esiteks, Eesti elanikkond oli oma valdavas enamuses Nõukogude režiimi suhtes vaenulikult meelestatud ja sellisena toetas vastupanuliikumist vähemalt passiivselt. Nõukogude režiimi terroristlikud aktsioonid sundisid inimesi enesekaitsele ja tingisid seega otseselt massiliste partisanijõudude tekke.

Teiseks, organisatsioonilise ettevalmistuse puudumise korvas üldine võimeka juhtkonna olemasolu. Eelkõige andis juhtkonna endine Kaitseliit, mille positiivne roll seisnes liikmeskonna arvukuses. Nõukogude repressioonide eesmärk oli ühiskonnast eliidi eraldamine, kõigi eluvaldkondade juhtivate isikute likvideerimine. Kaitseliidus oli aga alljuhte, jao- ja rühmatasandi ülemaid nii palju, et kogu seda potentsiaalsete partisanivõitluse juhtide hulka ei olnud lihtsalt võimalik ühe aasta jooksul hävitada.

Kolmandaks, partisanide eesmärgiks oli iseenda ja kaasinimeste elude päästmine. Selle kõrval oli Eesti iseseisvuse taastamine otsese surmaohu tõttu ühelt poolt abstraktselt kauge eesmärk. Teiselt poolt oli see aga niivõrd iseenesestmõistetav, et ei vajanud vastupanuliikumise võitlejate jaoks mingit eraldi programmilist formuleerimist.

Kaks viimast nimetatud eeldust Eestis aga puudusid. Vastupanuliikumine ei saanud esialgu mitte kusagilt mitte mingisugust välisabi. Mõningal määral Soomest ja Lätist saadud relvi oli ikkagi niivõrd vähe, et see ei muutnud välisabi puudumise üldpilti kogu Eesti partisanijõudude kohta. Ja, nagu teada, pole mitte ühtegi partisanisõda võidetud ilma välisabita. Kuid samas oli Suvesõda osa suurest sõjast. Otsese välisabi puudumise korvas lõpuks täielikult *Wehrmacht*'i jõudmine Eesti territooriumile, mis muutis otsustavalt kogu siinset sõjalist olukorda.

Relvade vähesus oli üldiselt kogu Eestis partisanijõude iseloomustav joon, mis määras otseselt nende tegevuse iseloomu (näiteks Viru maakonnas oli ka partisanisõja perioodi lõpuks relv ainult igal kolmandal partisanil).[8] Sõjategevuse alguses võis metsavendadel kogu Eestis olla ainult tuhatkond vintpüssi, võimalik ka, et hoopis vähem. Kõik ülejäänud relvad olid enamasti lahingutegevuseks vähekõlbulikud, nagu mitmesugused püstolid, sportrelvad ja jahipüssid. Automaatrelvi oli üksikuid. Puudusid miinisõja vahendid ja käsigranaadid.[9]

---

[8] ERA, f. R-358, n. 1, s. 24, l. 136.

[9] Metsavendade relvade kohta vaata koguteost: Eesti rahva kannatuste aasta. II. Tallinn, Eesti Omavalitsus, Eesti Kirjastus, 1943, lk. 76–87; Punga, Olavi. Mõtteid aastatel 1940–1941 tegutsenud metsavendadest. II. Relvad, laskemoon ja laskeosavus. Kaitse Kodu 2001, nr. 2, lk. 25–27.

Paradoksaalsel kombel oli aga just nõrk relvastus üks aktiivse partisanivõitluse alustamise põhjustest, sest ainult relv andis võimaluse enesekaitseks. Ning nende relvade hankimiseks alustati rünnakuid vallamajadele, üksikutele miilitsatele, väiksematele hävituspataljonide ja punaarmeelaste gruppidele. Pärast esimeste trofeerelvade hankimist ja sellega oma jõudude tugevdamist jätkusid rünnakud üha laiemas ulatuses. Võib öelda, et partisanide nõrk relvastus tingis nende aktiivse, ründava taktika kasutuselevõtmise.

Küsimuseks jääb siiski, kui aktiivne see võitlus oma koguulatuses oli. Asi on selles, et me ei tea täpselt lahingute ega kokkupõrgete arvu, aga ka mitte nende iseloomu. Näiteks Virumaa kohta on teada, et seal toimus 282 relvakokkupõrget. Samas näiteks Läänemaa 31 partisanisalga tegevuse kohta selline statistika puudub. Partisanivõitlus Eestis 1941. a. suvel oli siiski eelkõige kaitsesõda. Kokkuvõtteks võib tsiteerida üht lõiku Agu Kase romaanist „Unustatud sugupõlv", sest kirjanikel on võime asja olemuse kohta sageli öelda paari lausega seda, milleks ajaloolasel võib kuluda kümneid lehekülgi: „Oleks vale, kui ma tagantjärele püüaksin seletada – nagu ma olen kuulnud paljusid meiesarnaseid surma eest põgenejaid tegevat – et meie algatasime vaenutegevuse ja otsisime kohtumist nendega, kes tahtsid meid iga hinna eest hävitada. Meid oli vähe ja meie relvastus nõrk".

Nõukogude–Saksa sõja algus 22. juunil sai metsavendadele lahingutegevuse alustamise signaaliks. Samal päeval rünnati Eestis esimest korda Punaarmee üksust, kui Harjumaal Paldiski sõjaväebaasi lähedal kutsus 16-aastane Arnold Väljamäe kokku kaheksamehelise salga ja hakkas tulistama maanteel sõitvaid sõjaväeautosid.[10] Sõja algul tegelesid metsavennad veel peamiselt oma jõudude organiseerimisega, kuid juba juuli alguses läksid nad üle laiaulatuslikule pealetungile.

Relvastatud vastupanuliikumine algas nagu partisanisõda: partisanid häirisid vastase kommunikatsioone, hävitasid kollaborante ja väiksemaid vastase üksusi, likvideerisid kohalikke võimuorganeid, korraldasid üllatusrünnakuid „löö ja jookse" taktikat kasutades. Partisanid desorganiseerisid nõukogude tagalat, et ära hoida mobilisatsiooni jm. inimeste elu ohustavaid nõukogude režiimi aktsioone ning samuti materiaalsete väärtuste rekvireerimist ja hävitamist.

Näiteks Virumaa partisanide tegevuse kohta on hiljem üldistatult kirjutatud: „Metsavendade koondumise esialgne eesmärk, kaitsta oma isikut, mõnel juhul ka oma perekonda ja omandust, laienes peagi jõudude suurenemisega hangitud relvvarustuse täienemisega enam üldistele ülesannetele. Kõikjal püüti olevate võimaluste piirides desorganiseerida punavägede rinde tagalat: purustati sideliine, lõhuti sildu, tõmmati metsadesse kutsealuseid ja mobilisatsiooni alla kuuluvaid, takistati kariloomade ja hobuste rekvireerimiskäskude täitmist, tungiti kallale teedel liikuvatele punaväelastele ja miilitsaüksustele, üksikud vallamajad põletati maha, takistati maanteedel autoliiklust teravate esemetega (naelad, okastraat, klaas), neid teele asetades".[11]

---

[10] Mandel, Mati. Traagiline suvi 1941 Keilas. Harjumaa uurimusi 6. Keila, Harjumaa Muuseum, 2001, lk. 42–51.
[11] ERA, f. R-358, n. 1, s. 20, l. 2.

Partisanisõja taktika arenes kiiresti avalikuks lahingutegevuseks, eelkõige Lõuna-Eesti vabastatud asulate ja alade kaitseks. Partisanisalkadest loodi elanike massilise relvastumise ja sõjaväelise organiseerumise teel Omakaitse.

Samuti formeeriti peatselt eesti vabatahtlikest regulaarüksusi, mis koos Saksa vägedega võitlesid kuni sõjategevuse lõppemiseni Eesti territooriumil, mille järel need aga laiali saadeti. Palju mehi astus samuti kas üksikult või väiksemate gruppidena otse *Wehrmacht*'i väeosadesse ja võitles nende ridades kuni Eesti vallutamiseni. Eesti vabatahtlike väeosadest olid suuremad ja tuntumad Tartu linna partisanide pataljon, mis võitles ülestõusnud Tartus, major Hans Hirvelaane pataljon, kapten Karl Talpaku väeosa ja üldtuntud „Erna" luuregrupist väljakasvanud „Erna" pataljon. Lisaks neile oli veel hulgaliselt väiksemaid ja ajutisi üksusi, kes võtsid osa rindevõitlustest.[12]

Lahingutegevuse lõppedes Eesti alal saadeti kõik eesti vabatahtlike üksused laiali. Saksa okupatsiooni ajal jäi aga nii-öelda Eesti sõjaväe aseaineks vastupanuliikumise poolt loodud Omakaitse. Spontaanselt tekkinud Omakaitsel puudus alguses ühtne struktuur ja keskne juhtimine. Omakaitseüksused loodi Lõuna-Eestis partisanisõja perioodil, enne sakslaste saabumist; Põhja-Eestis enamasti pärast rinde üleliikumist kõigepealt küla–valla tasandil ja seejärel tsentraliseeriti maakondlikeks organisatsioonideks. Alles septembris asuti looma Eesti Politsei ja Omakaitse Valitsust, korrastati organisatsioonilist ülesehitust ja kinnitati eelarve. Suvesõja jätkuna oli Omakaitse kuni talveni lahingutegevuses Saksa vägede tagalasse jäänud punaarmeelastega ning nõukogude põrandaalustega, näidates sealjuures märkimisväärset tõhusust. Sügiseks 1941 oli Omakaitses 40 000 meest ehk sama palju kui sõjaeelses Kaitseliidus.[13]

Omakaitse oli ülemaaline vabatahtlik sõjaline organisatsioon, mis loodi tõelise rahvaalgatusena, ilma mingi keskse juhtimise ja planeerimiseta. Taolise jõu loomine nii-öelda „rohujuure tasandilt" ehk alt üles on märkimisväärne saavutus ka kogu maailma sõjaajaloos. Teiseks Suvesõja omapäraks oli selle kestvus. Vastupanuliikumise areng üksikutest partisanisalkadest massilise relvajõu loomiseni on toimunud ju paljudes maades ja sõdades. Kuid suured partisanisõjad, nagu näiteks Hiinas, Vietnamis ja Afganistanis, kestsid aastaid ja kümneid aastaid. Eestis teostati selline organiseerumine ainult nädalate ja kuudega.

Kui palju oli Suvesõja ajal metsavendi, on tänapäeval juba võimatu täpselt kindlaks teha. Sõjaliselt organiseeritud ja juhitud ning vähemalt osaliselt relvastatud partisanisalkadesse kuulus kogu Eestis kokku ligi 12 000 inimest, kellest langes olemasolevatel andmetel 561. Nagu juba öeldud, oli metsavendluseks kutsutud inimeste varjumine nõukogude repressiivaparaadi eest massiline nähtus. Näiteks Viljandi maakonnas varjas end lisaks 700 partisanile pikemaajaliselt 4000–5000

[12] Jõgi, Ülo. „Erna" legendid ja tegelikkus [Eestlastest vabatahtlikud Soome sõjaväes]. Tallinn, JMR, 1996; Saueauk, Meelis. „Erna" grupp 1941. aastal. Tartu, 1997 (Tartu Ülikooli ajaloo osakonna lõputöö – käsikiri); ERA, f. R-358, n. 1, s. 33; Talpak, Karl. Otepää metsavennad Harjumaa meestele abiks. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. 5., lk. 31–41; ERA, f. R-113, n. 1, s. 182, l. 181–182; f. 4416, n. 1, s. 468, l. 1–8; Hirvelaane pataljon. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. 5., lk. 17–30.

[13] ERA, f. R-358, n. 1, s. 32, l. 21.

inimest. Kogu Eesti elanikkonnast moodustasid partisanid ligi 1%, mida võib kaasaegsete partisanisõdade puhul pidada standardnäitajaks. Näiteks Vietnami sõjas oli Vietkongi jõududes ilma Põhja-Vietnami sõjaväeta 0,5–1% Lõuna-Vietnami elanikkonnast, Afganistani sõjas oli erinevates partisaniarmeedes kokku 1–2% elanikest.

Suvesõjas võidelnute üldarv oli märksa suurem partisanide arvust. Kuni sõjategevuse lõpuni Eestis võttis sellest otseselt osa veel Omakaitse ridades üle 33 000 mehe, Eesti väeosades üle 2000 ja *Wehrmacht*'i üksustes ligi 2000 eestlast – kokku ümmarguselt 38 000 meest. Näiteks Eesti Vabariigi kaitseplaanide järgi mobiliseeritud sõjaväe suurusest oli 38 000 ümmarguselt 36%. Sellised näitlikud suhtearvutused näitavad meile, et kuigi vabatahtlikke on alati ja kõigis sõdades olnud, oli neid Eestis 1941. a. lihtsalt öeldes väga palju. Siinjuures tuleb veel arvestada seda, et arreteerimised, küüditamised ja mobilisatsioonid olid selleks ajaks suuresti toimunud ning seega tuhanded relvakandmisvõimelised mehed Venemaale viidud.

Metsavendade, omakaitselaste ja vabatahtlike kogukaotused olid 819 nimeliselt kindlaks tehtud langenut ja teadmata kadunut (tõenäoliselt on kaotuste koguarv mõnevõrra suurem, sest partisanisõja tingimustes ei olnud võimalik neid kõiki registreerida).[14] Võrdluseks võib öelda, et sakslased rakendasid samal ajal Eestis ligi 80 000 sõdurit, kellest langes ligikaudu 3000.

Kokkuvõtteks võib öelda, et relvastatud vastupanuliikumine puhkes spontaanselt, ilma mingi välismaise initsiatiivi või toetuseta, ilma mingi otsese ettevalmistuseta, ilma ühtse organisatsiooni ja keskse juhtimiseta. See arenes kiiresti partisanitegevusest üldiseks avalikuks sõjaks nõukogude režiimi vastu, mis haaras kogu Eesti ühiskonna. Pidevalt süvenev nõukogude terror põhjustas vastupanuliikumise jõudude pideva laienemise ja tegevuse kiire aktiviseerumise. Relvastatud vastupanuliikumine oli reageering okupatsioonivõimude repressiivpoliitikale. Lühidalt öeldes oli relvastatud vastupanu ajendiks ja liikumapanevaks jõuks sotsiaalne enesesäilitamisinstinkt, mille käivitas massiküüditamisest põhjustatud šokk ühiskondlikus teadvuses. Hoolimata nõrkadest eeldustest tegutses Eesti relvastatud vastupanuliikumine aktiivselt ja tulemuslikult.

Eesti partisanid tegid kõik, mis võimalik.

[14] ERA, f. R-113, n. 1, s. 157, l. 18; f. R-66, n. 1, s. 101, l. 194; Tänaseks on avaldatud üle 700 Suvesõjas langenu nimed (Kurgvel, Aleks, Lindmäe, Herbert. Pro Patria. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. Dedicated to Estonian freedom fighters who perished in World War II. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 12. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1998), sealhulgas 44 ohvitseri (1941–1945 langenud Eesti ohvitseride nimekiri. 1. Koostajad Harri Jõgi ja Indrek Zolk. Eesti Riigikaitse Akadeemia, arhiiv Eesti sõjamehed II maailmasõjas. Tallinn, Eesti Riigikaitse Akadeemia Kirjastus, 1998).

Võrumaa Vastseliina valla Vana-Saaluse metsavendade salk pärast metsast väljatulekut 1941. a. juulis.
ERA.

„Erna" luuregrupi liikmed Jakob Kain ning tema pojad Heino ja Nils Soomes enne dessanti Eestisse.
ERAF.

Metsavendade salk Harjumaal Kõue vallas juulis 1941.
ERAF.

Punase terrori ohvrite matusetalitus Maarja-Magdaleena kirikus 11. augustil 1941.
Eesti Filmiarhiiv.

SUMMARY

Summer War in Estonia in 1941

Tiit Noormets[1]

This article will not provide a full overview of the Summer War but will rather deal with some of the important elements of partisan warfare. It is appropriate to start with the term "Summer War" that was first used in the 1950's by the Estonian exiles when describing the events. In 1941 there were full-scale hostilities in Estonia between the Red Army and the German *Wehrmacht*. At the same time the Estonian resistance movement (the so-called "forest brothers") hold its own war with its strength and goals. In direct combat against the Soviets the resistance found allies among the Germans — the future occupants. It can, however, be stated that the fighting of the forest brothers was yet another, separate war. Though the name "Summer War" carries a bit of a national-propagandistic undertone, there is still a clear reason for using it as a historic term.

The first mentioning of a forest brother (Enn Murulaid) dates back to September 1940. Murulaid was born in Arumäe village, Alutaguse rural municipality and after he had deserted from compulsory service in the Red Army, he hid himself in the forests until a partisan warfare broke out. He then joined a large and active partisan unit. The number of people who were hiding from the authorities grew with the continuing of Soviet repressive politics. However, it was not large-scale until the mass deportation on 14 June 1941. As a direct result of this event, people left their homes and went to hide in the forests. Soviet terror (e.g. the relocation of the 22nd Rifle Corps — the remnants of the Estonian armed forces — out of Estonia at the end of June, calling for draftees in the beginning of July and mobilisations in late July and August) only added to the growth of the forest brothers' movement.

By the term "forest brother" one must understand the people who hid themselves from Soviet power, did it mostly by escaping to the forests. Some of the forest brothers gathered in groups and armed themselves with available weaponry. After having developed a military leadership, proper organisational structure and discipline, they eventually turned from escapees into able partisan units.

There are a number of preconditions required for guerrilla warfare. Some of the most important are the following:

Support of the local people;

Organisational preparation and leadership of the partisan forces;

The existence of a generally accepted goal or programme;

Availability of foreign aid;

Weaponry and military gear or its constant supply.

[1] Tiit Noormets (b. 1959), staff researcher at the Estonian State Archives.

Most of the population of Estonia was negatively disposed towards the Soviet regime and therefore supported the resistance movement. Terrorist actions of the Soviet regime forced people on self-defence and resulted in the formation of extensive partisan forces. The initial lack of organisational preparation was compensated by able leadership (there were plenty of former members of the Defence League who could lead the partisan forces on platoon level). The goal of the partisans was the protection of their own life and that of their fellowmen. The restoration of Estonia's independence was more of an abstract objective but nevertheless axiomatic.

At first, the resistance movement did not receive any foreign aid (there were some weapons sent form Finland and Latvia but it did not change the general picture). But as the Summer War was parallel to a larger war, the lack of foreign aid was compensated by the arrival of *Wehrmacht* units. This decisively changed the situation.

Paradoxically, the lack of weaponry was exactly the reason for partisan fighting — arms could solely provide means for self-defence. In order to obtain armament, attacks occurred on parish houses, militiamen (constabulary in the USSR), smaller destruction battalions and groups of the Red Army. It can be stated that the lack of weaponry resulted in the use of an active, attack-based tactics.

The start of war between the Soviet Union and Germany on 22 June was a signal for the forest brothers to begin their fighting. On the same day a Red Army unit was attacked and by the beginning of July, resistance had developed into a large-scale offensive.

The resistance movement began as a partisan war: fighters disturbed communications, eliminated collaborates and smaller enemy units, liquidated local Soviet administrations etc. The partisans disorganised the Rear Area of the Red Army to prevent mobilisation and other actions of the regime possibly dangerous to the locals. They tried to avoid the commandeering or destruction of material goods as well.

With the arming and military organisation of the partisan units, the Home Guard (the *Omakaitse*) was established. Some additional regular units were formed on the basis of volunteers. These units fought along with the German armed forces on the front until the end of hostilities. Some of the best known of them are the Tartu volunteer battalion, the Hans Hirvelaan's battalion, Captain Karl Talpak's units and the "Erna" battalion.

During the German occupation the *Omakaitse* remained somewhat of a surrogate for the Estonian army. In Southern Estonia the *Omakaitse* units were formed during the period of partisan warfare before the arrival of the Germans and in Northern Estonia just after the front had passed. At first, they were formed on a village-parish level and later centralised to county level organisations.

The formation of the Estonian Police and the Omakaitse Administration began in September 1941, the organisational structure was regulated and a budget passed.

By autumn 1941 there were ca 40,000 men in the *Omakaitse*, which is as much as in the Defence League before the outbreak of war. The *Omakaitse* was a countrywide voluntary organisation that was formed under the initiative of local people without any central planning or leadership. The other peculiarity of the Summer War was its duration. Grand partisan wars, e.g. in China, Vietnam and Afghanistan, lasted for years and decades. In Estonia, the level of excellent organisation was achieved in weeks and months.

It is not possible to ascertain the exact number of forest brothers. Almost 12,000 people belonged to the militarily organised and governed partisan units and 561 are known to have fallen. Partisans constituted almost 1% of the population, which can be considered a standard indicator for modern guerrilla wars. For example, 0.5–1% of the population of South Vietnam participated in the Vietcong units during the Vietnam War and in the Afghanistan War 1–2% of the population belonged to various partisan armies.

However, the total number of participants in the Summer War is larger than that of the partisans. Until the end of the war more than 33,000 *Omakaitse* fighters participated. Plus the 2,000 in the Estonian military units and those 2,000 Estonians in the *Wehrmacht*. All this constituted 36% of the total number of men that could be mobilised according to the defence drafts of the Estonian Republic.

There are 819 fighters who were either killed or reported missing and are known by name (that includes the forest brothers, the *Omakaitse* fighters and the volunteers). The total number of casualties is probably larger, as not everybody could be registered under the conditions of partisan warfare.

Armed resistance started spontaneously without any foreign initiative or support, direct preparation, defined organisational structure or central leadership. It developed rapidly from partisan activities into a public war against the Soviet regime, involving the entire population. The incentive and driving force of the movement was the self-preservation instinct, actuated by the shock caused by the mass deportation. Regardless of a weak prospect of being victorious, the Estonian armed resistance fought actively and efficaciously.

Riia Tööliskaardi võitlejad.
Läti Okupatsioonimuuseum.

LÄTI HÄVITUSPATALJONID EESTIS 1941. AASTA SUVEL

Uldis Neiburgs

SISSEJUHATUS

Nõukogude Liidu vägede taganemise ajal 1941. aasta suvel ja sügisel võitles Lätis ja Eestis, aga ka Leningradi all Punaarmee koosseisus mitu Läti töölis-(hävitus-)pataljoni. 1941. aasta juulis liideti need 1. ja 2. Läti laskurpolguks (viimane nimetati hiljem 76. üksik-laskurpolguks), mis viletsa relvastuse ja varustuse tõttu kandsid raskeid kaotusi. Kuid rindelehes „Ленинский путь" kirjutati 10. oktoobril 1941 entusiastlikult, et „Läti vabatahtlikud on ära teeninud õiguse austusele ja lugupidamisele. Koos Punaarmee võitlejatega kaitsesid nad sangarlikult Leningradi ja näevad vabadusekevadet Gauja ja Daugava kallastel".[1] Eesti, Läti ja Saksamaa arhiivide dokumendid, pealtnägijate tunnistused ja hilisemad uurimistööd pakuvad Läti hävituspataljonide ajaloost teistsuguse pildi.

Hinnangud Läti hävituspataljonide tegevusele on väga erinevad ka ajalookirjanduses. Nõukogude historiograafia rõhutas Nõukogude sõdurite omavahelist sõprust ja lätlaste kangelaslikkust lahinguväljal[2] ning hindas positiivselt nende võitlust „eesti natsionalistide" vastu.[3] Seevastu rõhutab kaasaegne Eesti ajalookirjandus nende vägivaldsust ja distsiplineerimatust ning osalemist tsiviilelanikkonna-vastastes aktsioonides.[4]

Käesoleva artikli eesmärgiks ei ole keskendumine Läti hävituspataljonide tegevuse sõjalistele aspektidele, vaid tähelepanu juhtimine vähetuntud ja avaldamata tunnistustele Läti hävituspataljonide tegevuse kohta Eestis 1941. aasta suvel. Artikli peamised allikad on dokumendid ja muud materjalid, mida

---

[1] Ленинский путь. 10. oktoober 1941.

[2] „Tallinna kangelaslik kaitsmine on hiilgavaimaid lehekülgi Suure Isamaasõja ajaloos, mis annab tunnistust nõukogude rahva kõrgest patriotismist. Selles operatsioonis andsid oma panuse ka mehised läti rahva pojad." (Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā. Riia, 1966, lk. 96–103); „Polgud iseenesest olid tunnistuseks nõukogude rahva sõprusest. Võitlejate seas oli peale lätlaste, keda oli kõige rohkem, ka palju venelasi ja teiste rahvuste esindajaid. Neid liitis ühine vastutustunne sotsialistliku isamaa saatuse ees." (Савченко, Василий Иванович. Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны. Riia, Zinātne, 1975, lk. 70).

[3] „Hävituspataljonidel ja töölispolkudel oli kõikjal tähtis osa võitluses Leedu, Läti ja Eesti kodanlik-natsionalistlike bandedega. Natsionalistlikud diversioonirühmad alustasid hitlerlike okupantide juhtimisel otsest võitlust nõukogude võimu vastu. Nad ründasid väiksemaid sõjaväeüksusi, militsionääre, nõukogude- ja parteitöötajaid, korraldasid diversiooniakte ja püüdsid õhutada elanike seas paanikat. Diversandid varitsesid Punaarmee komandöre ja poliittöötajaid ning tapsid neid julmalt." (Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945. Книга 1, Первые годы. Riia, Liesma, 1966, lk. 112–113).

[4] „Tartumaale taganenud lätlased olid distsiplineerimatud ja tahtsid taganemist jätkata [...]. Läti hävituspataljonide liikmeid on süüdistatud aktsioonides tsiviilelanikkonna vastu Kagu-Eestis ja Põhja-Tartumaal. Läti töölispolkude võitlejad teenisid oma vägivaldsuse ja distsiplineerimatusega ära ka Eesti kommunistide rahulolematuse." (Paavle, Indrek, Kaasik, Peeter. Destruction Battalions in Estonia in 1941. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk. 478–480).

säilitatakse Läti Riigiarhiivis (lahingukäsud, lahinguaruanded, sõjapäevikud, kaardid, kirjad, liikmete nimekirjad, iseloomustused, biograafiad, langenute surmatunnistused jne),[5] Läti Sõjamuuseumis (võitlejate isikutunnistused, protokollid, mälestused, fotod jne.)[6] ja mõnes Läti, Eesti ja Saksamaa arhiivis. Suurt osa sellest ei ole kasutatud ei Nõukogude ajal ega ka hiljem. Väga oluline on, et Läti ajalooallikad pakuvad lisainformatsiooni, mis on abiks Eesti ajaloo uurimisel.

LÄTI TÖÖLISKAART

Vastavalt Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 24. juuni 1941. a. otsusele hävituspataljonide moodustamisest rindepiirkonnas moodustati Riias, Jelgavas, Valmieras, Bauskas, Daugavpilsis ja teistes Läti linnades jälle tööliskaardi pataljonid. Need olid küll 1941. aasta mais ametlikult likvideeritud, kuid ei olnud veel päriselt laiali saadetud. Esialgu moodustati tööliskaardi pataljonid korra alalhoidmiseks ja repressioonide läbiviimiseks ning seetõttu ei olnud enamik neist rindevõitluseks ette valmistatud.[7] Siseasjade Rahvakomissariaat (edaspidi NKVD) andis 25. juunil 1941 korralduse nr. 00804 hävituspataljonide formeerimiseks 24 tunni jooksul.[8] Paanika tõttu, mille põhjustas Saksa vägede kiire pealetung, jäi Daugavpilsi tööliste pataljon ilma relvadeta. Bauska pataljoni tegevuse paralüseerisid erinevate kõrgemalseisvate institutsioonide kaootilised ning vastuolulised korraldused ja juhtnöörid.[9] Riia piirkonnas suutis suur tööstusettevõte „VEF" varem moodustada 12 pataljoni, kuid 1941. a. juunis suudeti komplekteerida vaid kolm. Iga pataljon koosnes kolmest roodust, mis tegelikult olid varasemate pataljonide jäänused. Pataljonide ülemad olid A. Narbatovics, K. Godkalns ja F. Veisenfelds, kuid kõigi tööliskaardi pataljonide üldjuhtimine usaldati endisele põrandaalusele kommunistile Augusts Straupele. Pataljonid allutati Läti NSV Siseasjade rahvakomissarile major Šlehhovoile. Pataljonidele anti täienduseks Punaarmee leitnante ning sinna suunati ka lätlastest Hispaania kodusõja veterane.[10]

27. juunil 1941 asusid hävituspataljonid positsioonidele Riias Daugava jõe kaldal: 1. pataljon pontoonsilla piirkonda, 2. pataljon keskturu ja raudteesilla juurde ning 3. pataljon saadeti valvama silda ja teid Ikšķile, Koknese ja Ķegumsi lähistel.[11] Punaarmee jõust ei piisanud Saksa armee rünnaku tõrjumiseks Riia all, ka tööliskaardi pataljonide juhtkonnas valitses totaalne paanika ja kaos. Kaasaegsete tunnistuste järgi ei vastatud telefonikõnedele, saadud korraldusi ei

---

[5] Läti Riigiarhiiv (Latvijas Valsts arhīvs, edaspidi LVA), PA, f. 301, n. 1, s. 32, l. 118; PA, f. 301, n. 3, s. 60, l. 63.
[6] Läti Sõjamuuseum (Latvijas Kara muzejs, edaspidi LKM), II maailmasõja ajaloo osakond, karbid 313, 316, 317.
[7] Bane Ilze. LPSR Strādnieku-zemnieku milicijas izveide 1940. gadā. Latvijas Vēsture nr. 3, 2004, lk. 32.
[8] Pētersons Aivars. Krustugunīs: Latviešu karotmāka 1940–1945. Riia, 2007, lk. 205.
[9] Žvinklis Arturs. Latvijas iedzīvotāji Sarkanajā armijā (1940. gada septembris–1944. gada jūnijs). Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls nr. 4, 2005, lk. 85.
[10] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 35, l. 23.
[11] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 77, l. 1–10.

APLIECĪBA Nr.

Šis apliecības uzrādītājs Bogdanov Efrems.
(vārds un uzvārds)

ir Madonas apriņķa Strādnieku gvardes bataljona loceklis un viņam izsniegta

SPRS šautene № 3652 un

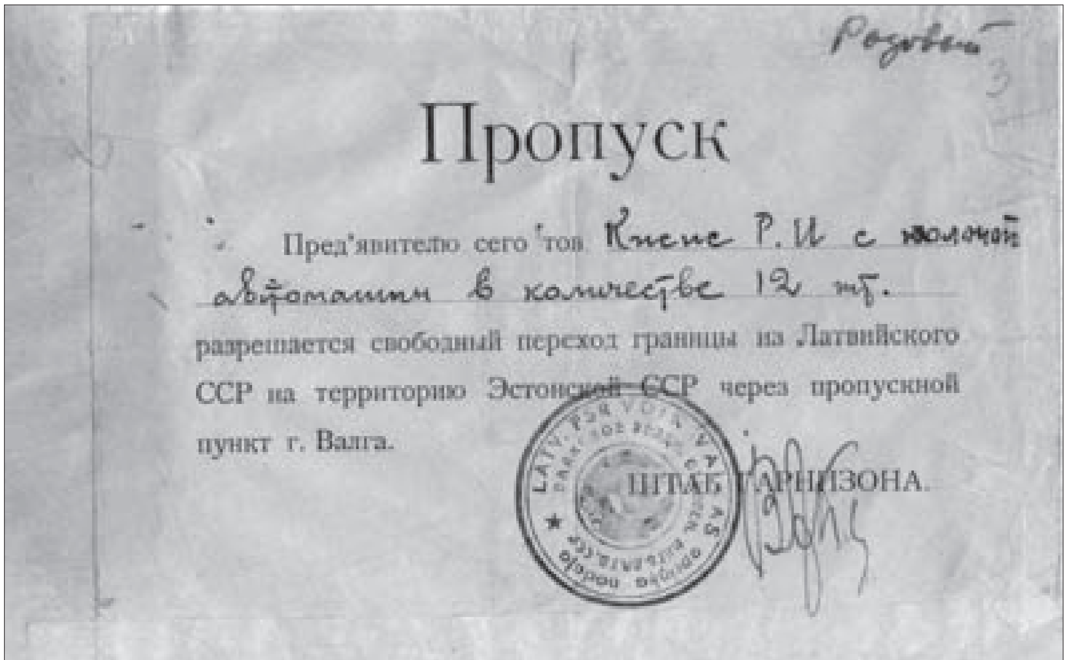
revolvers № 14311.

Madonā, 1941. g. 2 jūlijā

Madonas apr. izpildkomitejas priekšsēdētājs.

VAPP 32. sp. Madonā. 524. MB 42.

Madona rajooni tööliskaardi tegevliikme Efrems Bogdanovsi isikutunnistus, välja antud 2. juulil 1941.
Läti Sõjamuuseum.

Пропуск

Пред'явителю сего тов. Кисис Р. И. с колонной автомашин в количестве 12 шт.

разрешается свободный переход границы из Латвийского ССР на территорию Эстонской ССР через пропускной пункт г. Валга.

ШТАБ ГАРНИЗОНА.

Läti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjale Roberts Ķīsisele välja antud luba ületada koos tema juhitud autokolonniga Eesti piir Valgas. Juuli 1941.
Läti Riigiarhiiv.

täidetud ja Augusts Straupe peakorter meenutas rohkem kõrtsituba.[12] 30. juunil 1941 jätsid hävituspataljonid Riia maha ning osalesid seejärel mitmes lahingus pealetungiva Saksa armee ja läti metsavendade vastu.

1941. a. juunis ja juulis moodustati ka mõned operatiivgrupid: näiteks miilitsa operatiivgrupp, Läti Kommunistliku (bolševike) Partei (edaspidi LK(b)P) Keskkomitee operatiivgrupp, Läti NSV Rahvakomissaride Nõukogu operatiivgrupp jt. Viimased koosnesid peaasjalikult vabatahtlikest kommunistidest ja komnoortest.[13] Ida-Lätis moodustatud üksused taganesid koos 27. armeega Venemaale Ostrovi ja Opotška suunas, kuid enamik hävituspataljone taandus koos 8. armeega Eestisse.[14] 1941. aasta 4. juulil oli Valga lähedal Eesti piiril 10 hävituspataljoni ja muud sõjaväestatud üksust, kokku umbes 2700 meest.[15]

1. LÄTI TÖÖLISPOLK

6. juulil 1941 formeeriti Tõrva piirkonnas Riia, Tukumsi ja Valmiera Tööliskaardi pataljonidest umbes 900-meheline 1. Läti töölispolk (ülem Augusts Žunis (1894–1941) ja komissar Eduards Liberts (1909–1981), mis määrati „hävituspolgu" nime all Punaarmee 8. armee 10. laskurkorpuse alluvusse.[16] Polk võitles Põltsamaa piirkonnas eesti metsavendade vastu. 13. juulil 1941 anti polk 10. laskurdiviisi alluvusse ning polguga liideti Valmiera hävituspataljon. Siis oli polgus 1480 meest ja seejärel võitles see Türi, Paide ja Tapa piirkonnas.[17]

Polguülem Augusts Žunis langes 25. juulil ning tema asemele määrati kapten Melnikov. Polk taganes Koeru piirkonda. Kuni allutamiseni Punaarmee väekoondistele oli Läti polkudel tõsine nappus toidumoonast, mida tuli ise hankida. Alguses ei jätkunud ka laskemoona, sest Läti hävituspataljonid kasutasid endise Läti sõjaväe relvastusse kuulunud inglise püsse ja kuulipildujaid, millele ei sobinud Punaarmees kasutatav laskemoon. Lahingute ajal tekitas segadust ka Läti hävituspataljonlaste vormirõivastus – nad kandsid tööliskaardi mundreid, mitte Punaarmee vorme.[18]

5.–20. augustini 1941 asus polk Perila ja Kiviloo piirkonnas Harjumaal, kus polk nimetati ümber Läti laskurpolguks ja liideti 16. augustil 1941 Punaarmee regulaarüksustega.[19] 24.–28. augustil 1941 võitles polk Tallinna lähistel Keilas ja Nõmmel. Polgu riismed evakueeriti 28. augustil meritsi Tallinnast Kroonlinna. Selleks ajaks oli alles 237 sõdurit ja ohvitseri, kes liideti Punaarmee 10. laskurdiviisi 62. laskurpolguga.[20]

---

[12] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 114, l. 1–210.
[13] Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945. Книга 1, lk. 113.
[14] Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, lk. 77–78.
[15] В. И. Савченко, Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны, lk. 34.
[16] Samas, lk.71.
[17] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 46, l. 1–2.
[18] В. И. Савченко, Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны, lk. 69–70.
[19] Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, lk. 94–95.
[20] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 65, l. 96.

Täpsed andmed Läti hävituspataljonide liikmete saatuse kohta, kes langesid sakslaste kätte, puuduvad. Uusima Eesti ajalookirjutuse andmeil hukati Saksa okupatsiooni ajal Eestis umbes 1500 eri rahvusest endist hävituspataljonlast.[21]

2. LÄTI TÖÖLISPOLK

14. juulil 1941 formeeriti Tormas Riia ja teistest hävituspataljonidest ning miilitsaüksustest 1200-meheline 2. Läti töölispolk. Polguülem oli Kārlis Ulpe (1901–1941) ja komissar Kārlis Cielavs (1898–1975). Polgule anti lisaks 12 Eesti operatiivtöötajat, et aidata polgul Eestis orienteeruda. Polk allutati Punaarmee 11. laskurkorpuse 125. laskurdiviisile.[22] Jelgava hävituspataljon tegutses esialgu iseseisvalt ja võitles eesti metsavendade vastu Põhja-Tartumaal. 15.–23. juulil 1941 võitles polk Lalsi, Elistvere ja Palamuse lähistel, osales Puurmani piirkonna kaitsmisel pealetungivate Saksa vägede vastu ja piirati lõpuks Põhja-Tartumaal sisse.

4.–11. augustini 1941 murdis polk Tudulinna piirkonnas piiramisrõngast välja, kandes seejuures raskeid kaotusi. Piiramisrõngast väljunud polk formeeriti ümber, polguülemaks nimetati Fricis Pūce (1913–1941), staabiülemaks Georgs Broziņš (1908–1943) ja hiljem osales polk lahingutes Jõhvi pärast.[23] 13. augustil 1941 jõudsid polgu riismed Soome lahe kaldale ning taandusid piki rannikut Eestist välja.

1941. a. augusti lõpus reorganiseeriti polk Punaarmee 76. üksikuks Läti laskurpolguks ning ta osales Punaarmee 11. laskurdiviisi koosseisus Ropša piirkonnas Leningradi kaitsel.[24] Punaarmee regulaarüksuseks sai polk alles 6. septembril 1941, kui sõdurid ja ohvitserid andsid vande ja arvati Punaarmee koosseisu.[25] Polk saadeti 22. oktoobril 1941 laiali, sest rivis oli veel ainult 167 meest.[26]

Sajad erinevatest rahvustest Läti elanikud võitlesid Eesti territooriumil ka teiste Nõukogude väekoondiste koosseisus. 350 Läti miilitsat olid 6. Eesti hävituspataljoni koosseisus lahingute ajal Narva piirkonnas, umbes 200 lätlast kuulusid 4. Eesti hävituspataljoni koosseisu lahingute ajal Kuremaa kandis Põhja-Tartumaal.[27]

---

[21] I. Paavle, P. Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941, lk. 486–487.
[22] В. И. Савченко, Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны, lk. 86–87.
[23] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 44, l. 29, 31.
[24] Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, lk. 100–101.
[25] В. И. Савченко, Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны, lk. 69.
[26] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 44, l. 73.
[27] Läti Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade sektor (Latvijas Nacionālā bibliotēka (edaspidi LNB), Reto grāmatu un rokrakstu sektors), R x/51 mape „Aina un Arnolds Deglavi", Inv. Nr. 77-24.495.

Удостоверение

Пред'явитель сего Золотонос, Перухим Беньяминович боец

ИСТРЕБИТЕЛЬНОГО БАТАЛЬОНА по борьбе с десантскими группами противника по Нарвскому уезду Эстонской ССР.

Действительно с 14 июля по .... 1941 г.

14 июля 1941 г.

№ 293

Командир части

Капитан

(Звание)

Virumaal Saksa langevarjurite-vastaseks võitluseks määratud läti hävituspataljoni liikme Peruhhim Zolotonosi isikutunnistus.
Läti Sõjamuuseum.

Üleliduline Kommunistlik (bolševikkude) Partei Всесоюзная Коммунистическая Партия (большевиков)

EESTIMAA KOMMUNISTLIKU (BOLŠEVIKKUDE) PARTEI

TARTUMAA KOMITEE

ТАРТУСКИЙ УКОМ КП(б) ЭСТОНИИ

ENSV TARTU, VÕRU 1 ЭССР г. ТАРТУ, ул. ВЫРУ № 1

1… июля 1941 г.

№ …-а

Удостоверение.

…ано тов. …шельянинову Якобу в том что он является бойцом истребительного батальона и едет в гор. …гово в свою часть. С ним в г. …гово едет шофер и 6 бойцов.

Секретарь
Тартуского Укома КП(б)Э
…авальд/

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Tartumaa Komitee sekretäri Eduard Avaldi tõend hävituspataljoni võitlejale Jakob Ješeljannovile sõiduks Jõgevale koos autojuhi ja 6 võitlejaga. Läti Sõjamuuseum.

LÄTI HÄVITUSPATALJONID JA EESTI KOMMUNISTLIKU (BOLŠEVIKE) PARTEI ASUTUSED

Olulisi dokumente läti hävituspataljonide organisatsiooni ja tegevuse kohta Eestis andsid välja ka EK(b)P asutused. Eduard Avaldi (1903–1944), Tartu maakonna hävituspataljonide staabiülema käskkirjad näitavad, et läti hävituspataljonide tegevust juhtisid Eesti kommunistid. Näiteks 10. juulil 1941 andis Eduard Avald korralduse, kus muuhulgas öeldakse: „[...] vastavalt 11. laskurkorpuse staabi juhtnööridele astusin ma eesti ja läti hävitusüksuste staabiülema kohustustesse Tartu maakonnas. [...] Käsin leida varustust ja toidumoona ning varustada hävituspataljone bandiitlike majapidamiste arvelt. [...] Riikliku Julgeoleku Tartu osakonna ülemat käsin viivitamatult puhastada Tartu maakonna territoorium vaenulikest elementidest".[28] Järgmises korralduses andis ta Jõgeval asuvale 1. [Tartumaa] hävituspataljonile käsu leida ja hävitada bandiidid Jõgeva, Laiuse, Sadala, Vaimastvere ja Kursi piirkonnas, 2. läti hävituspataljonile aga leida ja hävitada bandiidid Kuremaa, Saare ja Palamuse piirkonnas, samuti Äksist lõunas ja Kuremaalt idas. Ta käskis ka konfiskeerida hävitatud bandiitide kogu vara, et varustada hävitusüksuste liikmeid, ning ajada nende lehmad ja hobused Mustveesse ja Lohusuusse.[29]

14. juulil 1941 toimunud Läti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Roberts Ķīsise, EK(b)P Tartumaa Komitee I sekretäri Eduard Avaldi ja EK(b)P KK ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu voliniku Aleksei Kurme nõupidamise protokoll läti hävitusüksuste organiseerimisest näitab, et läti hävituspataljonide koosseis ei olnud ühtlane. Isegi Nõukogude organid lasksid uurida pataljoniliikmete taustu: „[...] volitada 1. hävituspataljoni komandöri ja komissari üle vaatama Riia miilitsapataljoni komandöre ja võitlejaid. Võtta polku partei ja komsomoli liikmed ning kõige läbiproovitumad parteitud. Ülejäänutelt võtta relvad ja saata nad NKVD käsutusse Narva. [...] Inspekteerida kogu 1. hävituspolgu ja Jelgava hävituspataljoni isikkoosseis ning puhastada need ebausaldusväärsetest ja väekõlbmatutest isikutest".[30]

Uuema Eesti ajalookirjanduse andmetel andsid Eesti kommunistid hiljem tunnistusi paljude lätlaste poolt eestlaste suhtes toime pandud kuritegude kohta. Näiteks rääkis Järva Maakonna Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee sekretär Ernst Marmei: „[…] Lätlased kujunesid Järvamaale lausa nuhtluseks, sest mehed olid äärmiselt distsiplineerimata ja käitusid, nagu viibiksid nad vaenlase territooriumil. Nad korjasid omal algatusel inimestelt jalgrattaid, koguni teenistusrattaid, ja rekvireerisid toiduaineid ja loomi. […] Paides kaevati, et nad olid kohati tunginud majadesse ja viinud sealt kellasid, väärtasju jne. ning

[28] LVA, f. PA 301, n. 3, s. 60, l. 1–2.
[29] Samas, l. 3.
[30] LKM, Inv. Nr. 3939/10111–VII.

koguni tütarlapsi vägistanud. […]". EK(b)P Tartu Maakonnakomitee I sekretär Eduard Avald: „[…] Lätlased, kes olid otsaga jõudnud Tartumaale, käitusid distsiplineerimatult ja olid huvitatud, et edasi sõita. […] Üldiselt käitusid lätlased Eesti territooriumil omavoliliselt. Jõgeval lasksid nad maha kolm inimest. Lasksin arreteerida lätlaste seast kolm inimest ja andsin tribunali kätte. […]". Nõo valla Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee aseesimees Eduard Mugu: „[…] Nõos peatusid nad kaks tundi. Peatumise ajal murdsid nad Nõo kooperatiivi sisse ja hakkasid siit kaupu välja tassima. Siin tekkis neil konflikt valla täitevkomitee relvastatud aktiiviga, sest nad ei alistunud aktiivi keelule. Lõpuks jõudis pärale Punaarmee. Ühiselt ladusid nad kauba autole ja sõitsid ära. […] Lätlaste kohta oli kuulda palju nurisemist. Nad lihtsalt riisusid kohalike elanikke, ka töölisi. Eriti olid nad maiad väärtasjade peale. […]"[31]

EK(b)P Järvamaa komitee I sekretär Eduard Säremat meenutas 1942. aastat: „[…] Läti polk saabus paarikümne autoga Jõgevalt Järvamaale 24. või 25. juulil. Nad paigutati Türi ja Paide rindele. Kuid lühikese aja pärast Läti polk taganes, jättes temale usaldatud sektori katmata. Pärast seda asusid üksikud grupid laialiläinud polgust röövima ja rahvastikku terroriseerima. 10 lätlast vangistati ja lasti meie miilitsa ja hävituspataljoni poolt maha. […] Samalaadselt käitusid lätlased ka Jõgeval. Siin üritasid nad rüüstamist, lasksid turuplatsil ulakusest ühe töölise ja ühe kaupmehe maha. […]" Virumaa hävituspataljoni liige Aleksander Randmaa meenutas: „[…] Paaril korral juhtus, et lätlaste öisele väljasõidule järgneval päeval ilmusid meie staapi või miilitsaasutustesse kohalikud linnalähedaste külade elanikud ja nõudsid pisarsilmil tagasi endilt riisutud kraami. […]"[32]

LÄTI KOMMUNISTIDE TUNNISTUSED

Läti kommunistide tunnistused, ehkki mitte vähem huvitavad, on teistsugused. Arnolds Deglavs (1904–1969), 2. läti töölispolgu komissar, rääkis 1942. a. LK(b)P KK Suure Isamaasõja ajaloo komisjonile: „Kõrvuti lahingutega hitlerliku regulaararmeega oli meil ka kokkupõrkeid Eesti paramilitaarse organisatsiooni – Kaitseliiduga. Rikkad maaomanikud olid juba jõudnud organiseeruda ja osutasid raevukat relvastatud vastupanu, tehes samaaegselt elanikkonna seas ka aktiivset propagandat. [...] Nad levitasid kuuldusi lätlaste tulekust, kes hävitavad Eesti kodusid ja tapavad eestlasi. Propagandal polnud muidugi mingit mõju vaesema elanikkonna seas, kuid seda toetati jõukamates taludes. [...] Enne meid olid Ropkas olnud Saksa luureüksus ja tanketid. Nad arreteerisid mõned mehed – kooperatiivi juhatuse, aktivistid jt. Ära viidi ka mõned noored tüdrukud, arvatavasti Viljandisse. Mehed tapeti. Elanikud rõõmustasid

[31] I. Paavle, P. Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941, lk. 478–480. Tõlkes on tsiteeritud Paavle ja Kaasiku viidatud originaali järgi: Sortside saladusi. 8. Järvamaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1998, lk. 147 ning Sortside saladusi. 5. Tartumaa kommunistid kutsetööl. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1997, lk. 10–11, 92–93.
[32] I. Paavle, P. Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941, lk. 478–480. Käesolevas tõlkes on tsiteeritud Paavle ja Kaasiku viidatud originaali järgi: Sortside saladusi. 8. Järvamaa kommunistid kutsetööl, lk. 28 ja Sortside saladused. 9. Virumaa kommunistid kutsetööl. I osa. Koostanud Mart Arold. Tartu, Tungal, 1999, lk. 215.

meie saabumise üle, ümbritsesid meid rühmadena, ja meie juhid seletasid neile meie võitluse eesmärke. [...] Kui saime korralduse peatada edasiliikumine ja minna tagasi Puurmani, avasime arreteeritud omanikust maha jäänud kaupluse ning jagasime kõik kaubad asula elanikele, jätmata sakslastele midagi."[33]

Kui Deglavsi tunnistus näitab kuulujuttude levikut lätlaste kuritegudest Eesti elanikkonna vastu, siis järgmine dokument tõestab, et need kuuldused võisid tugineda tegelikult aset leidnud sündmustele, nagu näitab Riia miilitsapataljoni juhtum. LK(b)P KK sekretäri Arvīds Pelše ja Läti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Roberts Ķīsise 26. juuli 1941. a. aruandest EK(b)P KK sekretärile Karl Särele: „Riia miilitsapataljon lahkus Lätist koos LK(b)P KK ja Läti NSV Rahvakomissaride Nõukogu operatiivgrupiga. 7. juulil jõudis pataljon Tartusse ning suunati EK(b)P Tartumaa Komitee poolt võitlema bandiitidega Kuremaa piirkonnas. [...] 14. juulil 1941 formeeriti Tormas 2. läti töölispolk. Seltsimehed Avaldi staabist tegid kindlaks, et Riia miilitsapataljon on väga demoraliseerunud ja siis otsustati [...] pataljon laiali saata ning liita selle allüksused 2. läti töölispolguga."[34]

Kuid 1. läti hävituspataljoni võitleja Jūlijs Ozols (sünd. 1920), kes tänini mäletab selgesti oma võitlusi Eestis, ütles, et väited läti hävituspataljonide hirmutegudest Eestis on ülevõimendatud. Ta seostas selle eesti kommunistide usaldamatusega lätlaste suhtes ja nende lootusega saada lätlaste pataljonid oma kontrolli alla. Ozols ütles ka, et vähemasti 1. ja 2. läti hävituspataljonis oli kindel distsipliin ja mainitud Riia miilitsapataljon, mis hiljem võitles Narva rindel, ei täitnud alati Eduard Avaldi korraldusi ja teenis sellega ära tema rahulolematuse. Lisaks mäletas Ozols, et Tõrva kauplusi rüüstasid eestlased ise ning et pärast Punaarmee lahkumist Viljandist rõõmustasid kohalikud elanikud nende järel linna taganenud lätlaste üle, kelle nad kergesti ära tundsid ja lootsid, et lätlased suudavad peatada sakslaste rünnaku.

Eesti hävituspataljonlased olid otsustusvõimetud ega täitnud kokkuleppeid, mis nõupidamistel sõlmiti. Jūlijs Ozols möönis siiski, et sõjaolukord võis põhjustada lätlaste seadusevastaseid aktsioone, mis omakorda põhjustas kohaliku elanikkonna seas vaenulikkust lätlaste suhtes.[35]

NÕUKOGUDE AJALOOVÕLTSINGUD: GEORGS BROZIŅŠI SÕJAPÄEVIKU LUGU

Tüüpiline nõukogude historiograafia ajaloovõltsimise näide on 2. läti töölispolgu staabiülema Georgs Broziņši sõjapäevik, mis anti Läti NSV-s välja läti ja vene keeles aastatel 1965–1968.[36] Raamatu eessõnas märgitakse, et see on välja antud „läti rahva relvastatud võitluse" põhiliste episoodide võimalikult

---

[33] LNB, Reto grāmatu un rokrakstu sektors, R x/51 mape „Aina un Arnolds Deglavi", Inv. Nr. 77-24.495.
[34] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 44, l. 19–21.
[35] Autori intervjuu Jūlijs Ozolsiga (1920) 16. augustil 2005. Neiburgs Uldis. Latviešu strādnieku gvardi Igaunijā. Latvijas Avīze. Mājas Viesis, 26. august 2005.
[36] Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. 1. köide. Riia, 1965, lk. 62–80; На правый бой, на смертный бой. Т. 1, Июнь 1941 года – декабрь 1943 года. Сборник воспоминаний и документов о вооруженной борьбе латышского народа. Рига, Liesma, 1968, lk. 62–84.

täielikuks esitamiseks ning et sõjas surma saanud autori mälestused on „ära trükitud ilma oluliste muudatusteta". Georgs Broziņši sõjapäevik tõestab vastupidist. Originaalis, mida praegu säilitatakse Läti Riigiarhiivis, on peatükkides, mis kajastavad lahinguid Eestis ja Leningradi lähistel, rohkesti kirjutatud ka Nõukogude institutsioonide tegevusetusest, Punaarmee üksuste kohmakusest ja algatusvõimetusest lahingus, nende paanilisest taganemisest ja sellest põhjustatud rasketest kaotustest. 40 aastat tagasi avaldatud dokumendipublikatsioonis on need Broziņši read avaldamata jäetud. Mõned konkreetsed näited sõjapäeviku avaldamata jäetud lõikudest:

„20. juuli. Punaarmee üksusi enam ei ole, kõik Nõukogude asutused on evakueeritud ja bandiitide poolt üle võetud. [...] Me varustasime end toiduainetega kodudest väljaaetute majades. See oli me ainuke toidumoon. Meie EK(b)P KK-le saadetud taotlusele meid varustada, sest varustamine omal käel oli riskantne, saime vastuseks: „Te peate end ise varustama. Vaesed annavad rõõmuga, kulakutelt peate konfiskeerima". [...]

1. august. Me oleme ainus „relvastatud jõud" piirkonnas, NKVD ülema ainus „lootus". [...]

5. august. Siin on juba kehtestatud „uus võim", mis on oma kontrolli alla võtnud palju külasid. Oonurme on midagi keskusetaolist, kuhu tulid delegatsioonid palvega võtta üle võim ka nende küladest põgenenud Nõukogude võimuasutuste asemel. [...] Ässitatuna bandiitide poolt on ka süütud inimesed end metsadesse peitnud ja on raske vahet teha, missugused majad on maha jäetud bandiitide poolt ja missugused mitte. [...]

7. august. Leppisime Pūcega kokku, et katsume eesti ratsasalgast lahti saada. Oma aeglase ja ebakindla tegevusega see vaid takistab operatsioone, „hoiatab" bandiite eelnevalt ning kui „puhastus" ükskord algab, on juba liiga hilja. [...]

23. august. Äkiline ja ettenägematu paanika Punaarmee üksustes. Saame käsu üle võtta nende poolt maha jäetud positsioonid. Kohtumisel Punaarmee sõduritega naeravad nad meie relvastuse üle – ainult püssid. [...]

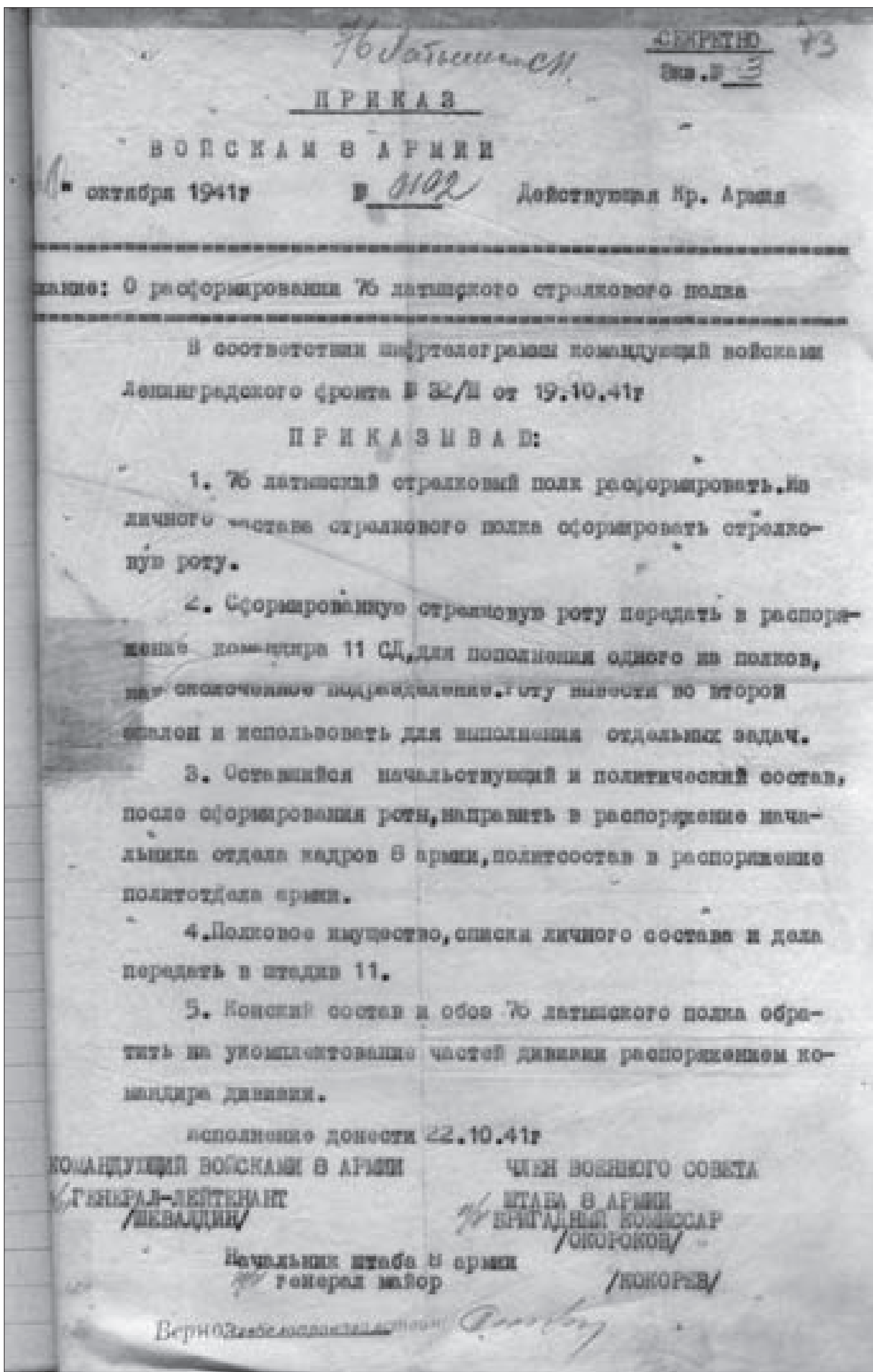
30. september. Meid, lätlasi, kasutatakse ilmselgelt ära. Staabid ei suuda koondada oma üksusi ja neid tegevusse rakendada. Võsa on rahvast täis, aga kui tuleb aeg rünnakule minna, oleme meie ainsad, kes lähevad."[37]

[37] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 77, l. 44–62.

Punaarmee 76. üksiku laskurpolgu sõdurid lahkuvad Leningradi rindele. September 1941.
Läti Okupatsioonimuuseum.

EK(b)P Tartu Maakonnakomitee sekretär ja Tartumaal paiknenud hävituspataljonide staabiülem Eduard Avald (1903–1944).
ERAF.

СЕКРЕТНО
Экз.№ 3

ПРИКАЗ

ВОЙСКАМ 8 АРМИИ

" " октября 1941г № 0102 Действующая Кр. Армия

…ание: О расформировании 76 латышского стрелкового полка

В соответствии шифртелеграммы командующий войсками Ленинградского фронта № 32/Ш от 19.10.41г

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. 76 латышский стрелковый полк расформировать. Из личного состава стрелкового полка сформировать стрелковую роту.

2. Сформированную стрелковую роту передать в распоряжение командира 11 СД, для пополнения одного из полков, как сколоченное подразделение. Роту вывести во второй эшелон и использовать для выполнения отдельных задач.

3. Оставшийся начальствующий и политический состав, после сформирования роты, направить в распоряжение начальника отдела кадров 8 армии, политсостав в распоряжение политотдела армии.

4. Полковое имущество, списки личного состава и дела передать в штадив 11.

5. Конский состав и обоз 76 латышского полка обратить на укомплектование частей дивизии распоряжением командира дивизии.

Исполнение донести 22.10.41г

КОМАНДУЮЩИЙ ВОЙСКАМИ 8 АРМИИ
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ
/ШЕВАЛДИН/

ЧЛЕН ВОЕННОГО СОВЕТА
ШТАБА 8 АРМИИ
БРИГАДНЫЙ КОМИССАР
/ОКОРОКОВ/

Начальник штаба 8 армии
генерал майор
/КОКОРЕВ/

Верно:

Punaarmee 8. armee juhataja kindralleitnant Trifon Ševaldini korraldus 76. üksiku laskurpolgu laialisaatmiseks. 21. oktoober 1941.
Läti Riigiarhiiv.

Läti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Roberts Ķīsise, EK(b)P Tartu Maakonnakomitee esimese sekretäri Eduard Avaldi ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esindaja Aleksei Kurme protokoll Läti hävituspataljonide organiseerimise kohta Eesti territooriumil. 14. juuli 1941.
Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum.

EESTIMAA
KOMMUNISTLIKU PARTEI
TARTUMAA KOMITEE

4. августа 1941 г.
Nr. 303

Удостоверение.

Предъявитель сего тов. Брозинь, Георг Францевич, является начальником штаба 1-го батальона, 1-го истребительного полка Латвийской ССР.

Командир истребительного батальона
(Э. Авальд)

Eduard Avaldi tõend selle kohta, et Georgs Broziņš on Läti hävituspolgu 1. pataljoni staabiülem. Tartu, 4. august 1941.
Läti Riigiarhiiv.

2. Läti töölispolgu staabiülem Georgs Broziņš (1908–1943). Pilt aastast 1943.
Läti Sõjamuuseum.

SUURE ISAMAASÕJA AJALOOKOMISJONI MATERJALID

Tähtsaim dokumendikogu Läti Riigiarhiivis ja Läti Sõjamuuseumis Läti hävituspataljonide kohta[38] on Suure Isamaasõja ajalookomisjoni materjalid. Komisjon asutati 1942. aastal 201. Läti laskurdiviisis. Hiljuti avaldati Lätis Suure Isamaasõja ajalookomisjoni tegevsekretäri Jānis Grīnvaldsi (1897–1981) sõjapäevik.[39] Ta kirjutas ka lahingutest Eestis: „Hävituspataljonid olid halvasti relvastatud. Kergerelvad – püssid ja püstolid, sekka mõni kuulipilduja. Hävituspataljonlased kannavad raskeid kaotusi kangelaslikus ja ebavõrdses võitluses Saksa regulaarvägedega eesliinil ning Eesti Kaitseliidu liikmetega tagalas, kes ründavad reeturlikult igast küljest. Koos Eesti seltsimeestega hävitasime me neid halastamatult. Tavaliselt ei võtnud vange kumbki pool. Viimane padrun hoiti iseendale. Haavatuid ei jäetud maha, kuid nad üritasid end tappa, et mitte jääda pataljonile koormaks. Suurem osa hävituspataljonlastest tapeti, kuid siiski suudeti mitut raudteejaama hoida mitu päeva ning sakslaste edasiliikumine Järvamaal ja mujal peatati. Hiljem võitlesid hävituspataljonlased peaaegu kuu aega Narva jõel Saksa regulaarvägedega. [...] 66. üksik läti laskurpolk tungis sakslaste poolt vallutatud Kingiseppa, kuid rasked kaotused ei võimaldanud neil linna hoida. Polk sulas kiiresti kokku. Vinogradovi 400-mehelisest pataljonist jäi järele ainult 9 poolsurnud või haavatud meest. Neid kütiti Eestis nagu küülikuid, sest nad ei osanud sõdida."[40]

Mõned iseloomulikumad ja huvitavamad tunnistused, mis anti Suure Isamaasõja ajalookomisjonile, on järgmised. I. Miezainis, Punaarmee võitleja, 16. aprillil 1942: „Jelgavas moodustati pataljon hoolikaimalt valitud meestest, vastu võeti ainult partei või komsomoli soovitusega mehed. Lisaks küsis seltsimees Žubītis igalt kandidaadilt rangelt: „Kas tahad minna fašiste peksma?" [...] Igaühele anti *„Ross Enfieldi"* püss ja 120 padrunit. [...] Me puhastasime püsse sealsamas õuel. Puhastuslappideks kasutasime kodanliku Läti lipu küljest rebitud ribasid. [...] Eestis asus pataljon Meeri mõisas. Seal lähedal oli ühel jaol kokkupõrge Eesti kaitseliitlastega – bandiitidega, kus jagu kaotas 3 meest tapetute ja ühe haavatuna, kes suri hiljem haiglas. Bandiidid sandistasid meie tapetuid ja torkisid neid tääkidega. [...] Jõhvist liikus pataljon Rakverre ja tagasi, puhastades territooriumi bandiitidest ja desertööridest. Selle operatsiooni käigus sai meie jalgratturite rühm jälile bandiitidele 240 lehma ja 40 hobusega. Need võeti ära ja anti Punaarmee käsutusse."[41]

Punaarmeelase Vilis Zandbergsi tunnistus 14. septembril 1941: „Sel ajal, kui lätlased võitlesid, jätsid venelaste üksused oma positsioonid maha ja

---

[38] Eelnenud eestlaste tsitaadid läti hävituspataljonide tegevuse kohta pärinevad samuti EK(b)P KK poolt moodustatud Suure Isamaasõja ajalookomisjoni materjalide hulgast. – *Toimetaja märkus*.

[39] Grīnvalds Dainis. Kā es redzēju tās lietas. Mana tēva Jāņa Grīnvalda dienasgrāmata, 1940–1945. Rīga, Preses nams, 2002.

[40] Läti Okupatsioonimuuseum (Latvijas Okupācijas muzejs). D. Grīnvalda mape; D. Grīnvalds. Kā es redzēju tās lietas, lk. 126–127.

[41] LKM, Inv. Nr. 4-61706/1289-VII.

taganesid. Seetõttu piirati 1. läti polk sisse. [...] Kui me sõitsime läbi Mustvee, tulistati meid ühest majast. Piirasime maja sisse ja avasime kuulipildujatule. Peipsi järve poolsest aknast ronis välja 7 eesti vapsi. Nad arvasid, et seal pole kedagi, sest me ei tulistanud sellest küljest. Nii võtsime me kinni 7 eesti kaabakat, kelle me pärast ülekuulamist maha lasksime. [...] Pärast ümberformeerimist oli meie ülesandeks võitlus eesti bandiitidega. Meil oli edu. Me võtsime kinni mitukümmend eesti fašisti ja saime kätte rohkem kui 200 bandiitide poolt metsa aetud karilooma."[42]

Punaarmeelase Kārlis Vaitsi tunnistus, 1942: „Enamik Tõrva elanikke oli põgenenud. Kauplused olid lahti murtud, kuid riideid ja kaupu täis. Kuna meid ei olnud allutatud ühelegi üksusele, pidime ise toime tulema. [...] Viljandi NKVD likvideeris kõik laod ja kauplused ning saatis kaubad tagalasse. [...] Põltsamaal leidsime veini-, likööri- ja viinalao ning õllekeldri. Saime korralduse õlu maha lasta ja viinapudelid katki lüüa. Oli kahju lõhkuda nii väärt asja, kuid teha polnud midagi – käsk oli käsk. Roodudest saadeti seda tegema komnoored ja nad said sellega kiiresti hakkama. Me saime igaüks pudeli veini, kuid need me olime suutnud võtta juba varem. Niiviisi purustati tuhandeid pudeleid kallist likööri ja veini." [43]

Punaarmeelase Robert Reinvaldsi tunnistus, 1942: „Päinurme lähedal oli tulevahetus. Me võtsime kinni mõned eestlased, kes eitasid osalemist tulistamises ja väitsid, et neil ei ole tulistajatega mingit pistmist. Me uskusime neid. Pärast järgmist tulistamist võtsime kinni suurema hulga eestlasi ja nende hulgas olid ka meie poolt varem lahti lastud mehed. Nüüd ei aidanud enam mingid palved. Pärast ülekuulamist lasksime nad maha. Me pidime õigust mõistma ka Kolga-Jaanis. Vapsid olid viinalao lahti murdnud, end täis joonud ja uusmaasaajaid ründama hakanud, tulistades jahipüssist mõnd talupoega. Olid tunnistajad, kes süüdlased ära tundsid, me leidsime nende juurest ka relvi ning karistasime neid viivitamatult."[44]

KOKKUVÕTE

Nõukogude ajal hoiti läti hävituspataljonlaste mälestust alal ka Eestis. Läti hävituspataljonide veteranid said külastada omaaegseid lahinguvälju ja neid austati nõukogude propaganda poolt. Samal ajal ei arvatud läti hävitus- (töölis-) polkusid kuni 1984. aastani Nõukogude Armee Kindralstaabi poolt kinnitatud Teises maailmasõjas osalenud väekoondiste ametlikku nimekirja.[45] Tänaseks on elus veel vaid üksikud läti hävituspataljonlased, samal ajal on suhtumine nendesse muutunud nii Lätis kui Eestis.

[42] Samas, Inv. Nr. 4-61708/1291-VII.
[43] LVA, f. PA 301, n. 1, s. 46, l. 41–42.
[44] Samas, l. 25–26 lp.
[45] Vārpa Igors. Latviešu karavīrs zem Krievijas impērijas. Padomju Krievijas un PSRS karogiem. Latviešu strēlnieki triju vēstures laikmetu griežos. Rīga, Nordik, 2006, lk. 508.

Läti hävituspataljonide osalemist sõjategevuses Lätis, Eestis ja Leningradi lähistel 1941. a. suvel ja sügisel on hinnatud erinevalt. Me ei saa kahelda nende osalemises lahingutes pealetungiva Saksa armee vastu. Samal ajal nõuavad palju kriitilisemat hinnangut nende võitlus läti ja eesti metsavendade vastu ning nende rünnakud rahulike elanike vastu.

Läti hävituspataljonide tegevuse täielik analüüs on võimalik ainult uurides ja võrreldes mõlema sõdiva poole, Nõukogude Liidu ja Saksamaa sõjaarhiivide dokumente ning hinnates kriitiliselt ja täpselt ka erinevaid Eesti ja Läti ajalooallikaid sõjategevuse kohta Eesti territooriumil 1941. a. suvel.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

SUMMARY

Latvian Destruction Battalions in Estonia in summer 1941

Uldis Neiburgs[1]

According to the decision of the Council of People's Commissars (CPC) of the USSR on the formation of destruction battalions in regions nearest to the front (Riga, Jelgava, Valmiera, Bauska, Daugavpils and other places in Latvia) the resumption of the Workers' Guard battalions (officially liquidated in May 1941 but not totally disbanded to this time) started on 24 June 1941. These battalions were originally formed to maintain order and enforce repressions and therefore the majority of them were not prepared for combat actions on the front. As a result of the panic evoked by the rapid attack of the German armed forces the Daugavpils Workers' battalion was left without arms and the actions of the battalion formed in Bauska were paralysed by the chaotic and controversial orders and instructions received from different headquarters and institutions.

Initially 12 battalions had been created (of men from Riga and the huge manufacturing plant "VEF") but at the outbreak of war only 3 complete battalions could be formed. Each battalion had 3 companies, which were actually remnants of the former battalions. Battalion commanders were A. Narbatovics, K. Godkalns and F. Veisenfelds and the general leadership of the entire workers' guard battalions was entrusted to Augusts Straupe, the former member of the Latvian communist underground. The battalions were subjected to the control of Major Shlekhovoy from the Latvian SSR People's Commissariat for Internal Affairs. The battalions were supplemented by platoon commanders from the Red Army and by Latvian Spanish Civil War veterans.

The German armed forces had occupied Latvia by the beginning of July 1941 and some of the destruction battalions were therefore forced to retreat to the Estonian border. On 4 July 1941 there were reportedly 10 destruction battalions and other military units (ca 2,700 men) in the Valka region.

The 1st Latvian Workers' Regiment (Commander Augusts Žunis (1894–1941) and Commissar Eduards Liberts (1909–1981) was formed from the Workers' Guard battalions of Riga and of the counties of Tukums and Valmiera (ca 900 men) on 6 July 1941 near Tõrva in South-Estonia. With the name "Destroyers' Regiment" it was placed under the command of the 10th Rifle Corps of the 8th Army.

On 5–20 August 1941 the regiment settled in Perila and Kiviloo (about 40 km south of Tallinn) and was renamed as "Latvian Rifle Regiment". On 16 August it became a regular unit of the Red Army. On 24–28 August 1941 the regiment was transferred to Tallinn where it participated in battles at Keila and Nõmme.

---

[1] Uldis Neiburgs (b. 1972), MA, researcher at the Latvian Museum of the Occupations.

The remnants of the regiment were evacuated from Tallinn to Kronstadt by ship on 28 August. There were only 237 soldiers of the regiment left who could be incorporated to the 10th Rifle Division of the 62nd Rifle Regiment of the Red Army.

The 2nd Latvian Workers' Regiment (Commander Kārlis Ulpe (1901–1941) and Commissar Kārlis Cielavs (1898–1975)) was formed in Torma in Eastern Estonia from the Riga and other destruction battalions and militia units (ca 1,200 men) on 14 July 1941. For better orientation in Estonia 12 NKVD Estonian operatives were attached to the regiment. The regiment was placed under the command of the 125th Rifle Division of the 11th Rifle Corps. At first the Jelgava Destruction Battalion operated separately and participated in battles against Estonian partisans ("forest brothers") north of Tartu. On 15–23 July the regiment participated in battles near Lalsi, Elistvere and Palamuse and took part in the defence of the Puurmani area. The unit was later surrounded north of Tartu. On 4–11 August the regiment, suffering heavy casualties, broke out of the besiege near Tudulinn. After that the regiment was reformed (Commander Fricis Pūce (1913–1941) and Chief of Staff Georgs Broziņš (1908–1943) and participated in battles near Jõhvi. On 13 August the remnants of the regiment retreated to the Gulf of Finland and withdrew from Estonia along the coast of the Gulf of Finland. At the end of August the regiment was reformed into the 76th Latvian Single Rifle Regiment of the Red Army. The unit participated in Leningrad's defence battles in the Ropsha area together with the forces of the 11th Rifle Division.

The Latvian destruction battalions located in Eastern Estonia were subordinated to Eduard Avald (1903–1944), Chief of Staff of the Workers' Destruction units of Tartu County. His orders show that activities of the Latvian destruction battalions were directed by Estonian communists. The protocol of the meeting (14 July, 1941) between Roberts Ķīsis, Deputy Chairman of the CPC of the Latvian SSR, Eduard Avald, 1st Secretary of the Tartu County Committee of the Estonian Communist (bolshevist) Party (ECP) and Aleksei Kurme, representative of the CC of the ECP and CPC of the Estonian SSR on the organisation of the Latvian destruction units shows that the composition of battalions was not homogeneous. Soviet authorities screened members for these battalions: "To authorise the Commander and Commissar of the 1st Destruction Battalion to inspect the personnel of the commanders and soldiers of the militia battalion of Riga. To involve in the regiment members of the Party and of the Young Communist League and the best approved non-parties. To disarm the rest and send them to Narva at NKVD disposal [...]".

According to contemporary Estonian historiography, Estonian communists have testified many crimes of the Latvian destruction battalions against local Estonians. Among them are Ernst Marmei, Secretary of the Executive Committee of the Järva County Soviet of Workers' Deputies, Eduard Avald, 1st Secretary of the ECP Tartu County Committee, Eduard Mugu, Deputy Chairman of the Executive Committee of the Nõo rural municipality Soviet of Workers' Deputies,

Eduard Säremat, 1st Secretary of the ECP Järva County Committee and Aleksander Randmaa, member of the Viru County Destruction Battalion.

The testimonies of Latvian communists differ. However, many indicate that rumours on the criminal activities of the battalions against Estonians are correct. For example, Roberts Ķīsis, Secretary of the CC of LCP and Arvīds Pelše, Deputy Chairman of the Latvian SSR CPC wrote to Karl Säre, Secretary of the CC of ECP, on 26 July 1941: "[...] On 14 July the 2nd Latvian Regiment was formed in Torma. Comrades from Avald's staff indicated that the militia battalion from Riga was rather demoralised. It was then decided [...] to disband the battalion and to include its intact units into the 2nd Latvian Regiment".

However, Jūlijs Ozols, former soldier of the 1st Latvian Workers' Regiment (b. 1920) clearly remembers his experiences in Estonia and comments that the assertions of the evil deeds perpetrated by the Latvian destruction groups are exaggerated. He attributes these exaggerations to the distrust of Estonian communists towards the Latvians and the desire to bring these battalions under their control. Ozols also recalls that in Tõrva the Estonians themselves pilfered local stores and that in Viljandi, after the Red Army had departed, the local inhabitants happily received the Latvians, who they easily recognised, and hoped that they would stop the German attack. The Estonian destruction battalions on the other hand were indecisive and did not fulfil the agreements reached at meetings. However, Ozols concedes that the conditions created by war could have perpetrated unlawful actions, which generated ill feelings among the local inhabitants.

With regard to the Latvian destruction battalions, the Soviets used to keep the memory of their heroes also in Estonia. The veterans of the Latvian destruction battalions would visit former battle areas and were honoured by the Soviet ideology. Paradoxically, not until 1984 were these Latvian destroyers' (workers') regiments included in the official list of army units that participated in World War II attested by the General Staff of the Soviet Army. Today only some of these soldiers are alive. And the public attitude — both in Latvia and Estonia — has considerably changed over the years.

The engagement of the Latvian destruction battalions in hostilities in the summer and autumn of 1941 in Latvia, Estonia and near Leningrad can be evaluated differently. We should not doubt their contribution in fighting against the German army. At the same time their combats against the Latvian and Estonian national partisans and the crimes committed against the civilians require a more critical evaluation.

A comprehensive analysis of their activities is possible only by studying and comparing documents from the military archives of both belligerents (the Soviet Union and Germany). In addition, researchers should critically adjudge the different Estonian and Latvian history sources dealing with the war in Estonia in the summer of 1941.

Läti hävituspataljonide veteranid Tallinnas Toompeal pärast Teist maailmasõda.
Läti Okupatsioonimuuseum.

Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe. ERA.

EESTI OMAVALITSUSE KUJUNEMINE 1941. AASTAL

Indrek Paavle

SISSEJUHATUS

Eesti Omavalitsusest (EOV) rääkides tuleb algatuseks peatuda nüansil, millest on ajalookirjanduses viimasel ajal juba juttu tehtud, kuid mida poleks paha korrata. Nimelt juhin tähelepanu, et Eesti Omavalitsuse eestikeelne nimetus ei ava Eesti Omavalitsuse kui institutsiooni tegelikku sisu.[1] Eesti Omavalitsus saksakeelse terminina oli *Landeseigene Verwaltung* ehk mitte „valitsus", vaid kohalik, „omamaine" administratsioon.

Valitsuse ja administratsiooni vahe võiks teoorias olla selline, et esimesse kuuluvad poliitikud ja teise ametnikud. Teemani jõudes võiks alustada küsimusega: kas Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe oli poliitik või ametnik? Ühelt poolt oli ta poliitik, kellel oli oma nägemus asjade käigust, kes vähemalt oma sõnutsi püüdis ajada „Eesti asja", kellel selleks vaatamata kõigele oli ka piisavalt pädevust ja kes ei olnud poliitikuna võhik. Teisalt, nagu eespool tõdetud, oli Mäe administratsiooni juht, seega liigituks ta ametnike alla. Niisiis jääb see küsimus siinkohal vastuseta. Küll aga võib liigitada ametnikeks ülejäänud Eesti Omavalitsuse direktorid ja mõistagi nende alluvad, Eesti Omavalitsuse asutustes töötavad ametnikud.

Sellest johtuvalt käsitletakse alljärgnevalt Eesti Omavalitsuse kujunemist kui „administratsiooni", s.t. ametnikkonna kujunemist. Eesti Omavalitsuse isikkoosseisu ja ametnikkonna uurimine on alles algusjärgus – isikute väljaselgitamine ja andmebaasi koostamine on käimas ning põhjalikum analüüs ootab ees. Sestap ei tõttaks ma siin esitama lõppjäreldusi, kirjeldama üldiseid trende või esitama statistikat. Küll aga julgen välja pakkuda mõned mõtted ja tuua mõned iseloomulikumad näited.

[1] Hiio, Toomas. Eesti kui *Wehrmachti* operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord" tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr. 5 (2005). Viimsi, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2006, lk. 115–116.

ETTEVALMISTUSED EESTI OMAVALITSUSE LOOMISEKS SAKSAMAAL

Eesti ajalooteaduses ei ole see teema enam tundmatu, seetõttu siinkohal vaid lühike ülevaade.

Ettevalmistused okupeeritavate ida-alade valitsemiseks käivitusid Saksamaal 1941. a. alguses. Käesoleva teema kontekstis on oluline millalgi umbes sel ajal Saksamaa juhtkonnas sündinud idee, et vallutatavate alade valitsemiseks on vajalik leida kohalike rahvaste seast selliseid inimesi, kes oleksid poliitiliselt vastuvõetavad Saksamaale ning valmis tegema tihedat koostööd, kuid vajadusel leiaksid toetust ka kodumaal. Eesti jaoks kujunes selliseks figuuriks 1941. a. järelümberasujana Eestist Saksamaale põgenenud Hjalmar Mäe. Miks just tema, ka sellele on ajalookirjanduses juba vastuseid pakutud.[2] Väljapakutud põhjused olid kokkuvõtlikult järgmised:

1) Mäe varasemad suhted Saksamaa luureasutustega;[3]

2) Mäe Saksa-sõbralikkus (1941. a. juunis Saksamaa Välisministeeriumis koostatud Mäe iseloomustuses märgiti, et Reinhard Heydrichilt[4] on saadud Mäe iseloomustus, milles rõhutati tema erilist Saksa-sõbralikkust ning seda, et Mäe oli mitu aastat kogunud Saksamaa jaoks luureandmeid);

3) Mäe tutvus mõjukate Saksa ametnikega (Välisameti idaosakonna juhataja Peter Kleisti ja Werner Bestiga[5]);

4) Mäe tuntus poliitikuna Eestis ja varasem kuulumine paremradikaalse partei juhtkonda;

5) Eesti Vabastamise Komitee tegevus Helsingis:

1941. a. kevadel oli Mäe koostöös *Abwehr*'i[6] Soome esinduse juhi korvetikapten Alexander Cellariusega moodustanud Eesti Vabastamise Komitee, mis kuulutas end kõrgema võimu kandjaks ja seadis eesmärgiks Eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse taastamise sõbralike võimude abil.[7] Mäe kui komitee esimees määrati sõja alguse puhuks Ajutise Valitsuse peaministriks eeldusel, et Saksamaa tunnustab Eesti iseseisvuse taastamist. Vastasel juhul pidi ta kokkuleppel sakslastega püüdma saada Eesti tsiviilvalitsuse juhiks.[8]

Komitee 11-punktilises programmis toodi välja küsimused, mille lahendamisel otsiti Saksa võimude põhimõttelist nõusolekut ja kaasabi. Taotleti kõigi Eesti kodanike tagasitoomist Saksamaalt ja Nõukogude Liidust, samuti Nõukogude Liitu viidud varade tagasitoomist ning Saksa sõjaväevalitsuse

---

[2] Maripuu, Meelis; Paavle, Indrek. Die deutsche Zivilverwaltung in Estland und die estnische Selbstverwaltung. Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953. Toim. Olaf Mertelsmann. Hamburg/Tallinn, Bibliotheca Baltica, 2005, lk. 98–100.

[3] Ilmjärv, Magnus. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, Argo, 2004, lk 782–783; Kangeris, Karlis. Kollaboration vor der Kollaboration? Europa unter Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Koostanud Werner Röhr. Berlin/Heidelberg, Hüthig, 1994, lk. 188.

[4] *SS-Obergruppenführer* ja politseikindral, Riigi Julgeoleku Peaameti (RSHA) ülem.

[5] *SS-Gruppenführer*, 1939–1940 RSHA personaliosakonna ülem, 1940–1942 sõjaväe okupatsioonivõimu tsiviilasutuste juht okupeeritud Prantsusmaal, 1942–1945 Saksamaa keskvõimu kõrgeim esindaja okupeeritud Taanis; üks Saksamaa okupatsioonipoliitika arhitekte.

[6] Saksamaa Sõjavägede Ülemjuhatusele (OKW) alluv luureasutus.

[7] Bekanntgabe 31.05.1941. Saksamaa Välisministeeriumi poliitiline arhiiv (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, edaspidi PA AA), R 105190, l. 65–65p.

[8] Mäe, Hjalmar. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1993, lk. 25–26.

ametissenimetamisest loobumist; selle asemel pidi komitee nägemuses loodama ühine politseiaparaat ning ametisse nimetatama sõjaväevolinik kõigi militaarküsimuste kooskõlastamiseks, samuti ka nõunikud majandusküsimustes. Lennuväljad, sõjasadamad ja rannakindlustused pidid kuni sõja lõpuni minema Saksa sõjaväe käsutusse. Lisaks nähti ette vähemusrahvuste vahetamine Lätiga, kusjuures seal paikneva Eesti vähemusrahvuse all mõisteti ka liivlasi. Eraldi eesmärgina toodi välja venelaste kiire väljasaatmine Eestist koos kogu vara konfiskeerimisega ning juutide sulgemine isolatsioonilaagritesse ning nende vara konfiskeerimine.[9]

6) Kõige küsitavam punkt ehk Hjalmar Mäe kontaktid president Konstantin Pätsiga ja selle mõju edasistele sündmustele. Enda väitel oli Mäe 1940. a. saanud Eesti presidendilt Konstantin Pätsilt volitused pidada läbirääkimisi Saksa võimudega Nõukogude okupatsiooni alla sattunud Eesti tuleviku suhtes.[10] Sellise volituse olemasolu on kaheldav, kuid Mäe kontakte Pätsiga enne Eesti okupeerimist ei saa eitada.[11]

Niisiis hakati Saksamaal 1941. a kevadel välja valima ametnikke tulevase Eesti Omavalitsuse jaoks. Dokumentidest nähtub, et üheks vahendajaks selle küsimuse lahendamisel oli parun Wilhelm Wrangell, endine Saksa Kultuuromavalitsuse esimees ja Riigikogu Riiginõukogu liige. Hilisematest Eesti Omavalitsuse tegelastest oli ta isiklikult tuttav Oskar Angelusega, mehed olid tutvunud 1930. aastate lõpus uue vähemusrahvaste kultuuromavalitsuse seaduse väljatöötamise käigus.[12] Wrangelli ja Mäe esimene kohtumine leidis aset 25. juunil 1941. Hiljem kohtus Wrangell ka Oskar Angeluse ja Mäe usaldusisiku Aleksander Massakaga. Wrangelli hinnangud Mäele ja Angelusele kui tulevase omavalitsuse ametnikele olid positiivsed.[13]

Hiljemalt 7. augustiks 1941 olid võtmefiguurid Alfred Rosenbergi juhitava Idaministeeriumi haldusalas loodava Eesti „omamaise" administratsiooni jaoks välja valitud: Mäele ja Angelusele lisandus endine Eesti Vabariigi Majandusministeeriumi kaubandusosakonna kõrge ametnik, samuti 1941. a. järelümberasujana Saksamaale siirdunud Alfred Wendt.[14] Viimase kandidatuuri pakkus Mäe sõnul välja dr. Peter Kleist, kes oli Wendtiga kunagi kohtunud ning teadis teda kui head saksa keele valdajat.[15]

Teiste hilisemate Eesti Omavalitsuse liikmete väljavalimise kohta juba

---

[9] Bekanntgabe. Dateerimata dokument. PA AA, R 105190, l. 63.
[10] Mäe, Hjalmar. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Stockholm, Välis-Eesti & EMP, 1993, lk. 154.
[11] Volituse kohta pole arhiividest seni mingeid jälgi leitud, ka ei rääkinud Mäe sellest sõnagi 1940. a. kohtumistel Saksamaad esindanud isikutega. Tollane presidendi kantselei ülem Elmar Tambek eitab kategooriliselt mistahes ametlike volituste andmist Konstantin Pätsi poolt Mäele, kuid kinnitab Mäe ja Pätsi kohtumisi. Vt. Tõus ja mõõn. 1. raamat. Mälestusi kodumaalt. Tallinn, Olion, 1992, lk. 222–230; M. Ilmjärv, Hääletu alistumine, lk. 783, 797.
[12] Angelus, Oskar. Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tallinn, Olion, 1995, lk. 9.
[13] Aufzeichnung. 25.6.1941. PA AA, R105190, l. 60–62. Aufzeichnung. 9.7.1941. PA AA, R105190, l. 1–1p; Aufzeichnung. 13.8.1941. PA AA, R105190, l. 2–3.
[14] Aufzeichnung. 7.8.1941. PA AA, R105190, l. 52.
[15] H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk. 195.

Oskar Angelus,
Eesti Omavalitsuse sisedirektor.
Eesti Kirjandusmuuseum.

Alfred Wendt,
Eesti Omavalitsuse majandusdirektor.
Eesti Kirjandusmuuseum.

Saksamaal andmed puuduvad, nemad leiti ja määrati kohale hiljem, töö käigus. Mäe sõnul sai inimeste ametisse määramisele asuda alles kodumaal („kui on selge, kes on elus ja käepärast") ning esialgu ei vajatudki rohkem kui kolme meest – lisaks temale endale üht haldusjuhti ja üht majanduse asjatundjat.

Varsti pärast seda sõitsid kolm väljavalitud meest Berliinist Riiga, et seal kohtuda tulevase Eesti kindralkomissari *SA-Obergruppenführer* Karl-Siegmund Litzmanniga ja liikuda edasi Eestisse. Liiguti vahetult rindejoone taga, et esimesel võimalusel sõjaväelt juhtohjad üle võtta.[16]

17. augustil 1941. a. vallutatud Lõuna-Eestisse saabudes esitleti Mäed juba ametlikult tulevase omamaise tsiviilvalitsuse juhina. Samas algas ka tulevaste sobilike ametnike väljavalimine. 28. augustil 1941 vallutasid Saksa väed Tallinna. Järgmisel päeval jõudis kohale Hjalmar Mäe ning tööd alustas nn. „Dr. Mäe Büroo", asukohaga endises Haridusministeeriumi hoones Tõnismägi 11, mis asus üle võtma endisi Eesti NSV rahvakomissariaate.[17]

Ühtlasi algas tulevaste direktooriumite komplekteerimine ametnikega, millele järgnevalt keskendutakse. Kuid huvitudes ametnikkonnast tuleb enne põgusalt vaagida nende asutuste pädevuse küsimust.

EESTI OMAVALITSUSE PÄDEVUS

Pärast sõda Nürnbergis tunnistust andes loetles Hjalmar Mäe need valdkonnad, mis EOV pädevusse ei kuulunud:

välispoliitika	post	kirjastamine
sõda	telefon	tsensuur
Wehrmacht	raadioside	arhiivid
politsei	meresõit	kõrgem kohus
liiklus	ehitusasjandus	eraomandi regulatsioon
tööstus	teed	kõik Saksa kodanikesse puutuv
suurkaubandus	metsandus	välismaalaste küsimused
väliskaubandus	tööametid	juudid
riigimõisad	ametiühingud	venelased
toitlustusküsimused	keskpangad	rootslased
raudtee		

Nimekiri polevat Mäe sõnul täielik.[18] Tuleb mõistagi silmas pidada selle jutu tausta – on loogiline oletada, et Mäele tundus Nürnbergis kasulik näidata oma pädevust võimalikult pisikesena.

Tõesem on aga väita, et osa neist valdkondadest olid jaotatud Eesti ja

[16] Samas, lk. 195 jj.
[17] Haridusdirektooriumi tegevuse ülevaade 1941. aasta kohta. Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. R-81, n. 1, s. 46, l. 27.
[18] Eidesstattliche Erklaerung. Saksa Liiduarhiivi Sõjaarhiiv (Bundesarchiv Militärarchiv) N. 756–180, l. 5.

Saksa asutuste vahel. Toitlustusküsimus oli ometi kohalike omavalitsuste peamine tegevusvaldkond ning ka arhiiviasjanduses polnud Eesti Omavalitsuse kompetents mitte olematu. Arhiivinduse juhtimisel oli arvestatav sõnaõigus nii Eesti Omavalitsuse arhiivinduse ala volinikul kui mõlemal keskarhiivil.

Vastukaaluks Mäe pärast sõda öeldule on üks dokument, mille võiks pealkirjastada kui „Wendti tabel" (Lisa 1).[19] Tegemist on Eesti Omavalitsuse Majandus- ja Rahandusdirektooriumis detsembris 1942 koostatud ja direktor Alfred Wendti allkirja kandva dokumendiga, kus on direktooriumi struktuuriüksuste kaupa ära toodud vastava osakonna ülesanded iseseisvuse ajal ning võrreldud seda valitseva olukorraga. Arvatavasti on see töödokument, mis pidi aitama ametnikel segases olukorras orienteeruda – okupatsiooniaegsele valitsemiskorraldusele oli iseloomulik, et sama alaga tegeles sageli mitu ametkonda ning keegi ei teadnud oma pädevuse piire, sest neid ei olnudki määratud.

Tabelist näeme, et võrreldes Eesti Vabariigi majandusministeeriumiga oli Majandus- ja Rahandusdirektooriumi pädevus tunduvalt väiksem. Samas ei saa ka öelda et direktooriumi ametnikel üldse tööd poleks olnud, kuid veelkord rõhutades, tööd komplitseeris selgete pädevuspiiride puudumine. Mida illustreerib ka tabeli veerg „ebaselge".

Tuleb silmas pidada ka tabeli koostamise aega (detsember 1942) – tabelist nähtuv olukord ei olnud kehtestatud päevapealt, vaid see kujunes rohkem kui aasta jooksul, mille sisse jäi hulk muudatusi asutuste ülesannetes ja pädevustes. Seejuures 5. detsembril 1941 aset leidnud üleminek Saksa tsiviil-okupatsioonivalitsusele ei muutnud esialgu midagi. 15. septembril 1941 väegrupi „Nord" tagalapiirkonna juhataja jalaväekindral Franz von Roquesi poolt ametisse volitatud Eesti Omavalitsus jäi ametisse ning Saksa tsiviilokupatsioonivalitsuse juhi kindralkomissar Litzmanni määrusega kehtisid jätkuvalt Eestis kuni 21. juunini 1940. a. kehtinud seadused ja määrused, kuivõrd need ei olnud vastuolus Saksa riigi poolt kehtestatud uue korraga. Pea ainuke nähtav vahe ilmneb Omavalitsuse antud määruste tekstis: kui seni anti need tagala ülemjuhataja **nimel ja nõusolekul** (*in Namen und mit Zustimmung*), siis edaspidi kindralkomissari **korraldusel** (*auf Anordnung des Generalkommissars*). Viimane vormel kadus käibelt 1942. a. kevadel seoses Organisatsioonimääruse kehtestamise ning Eesti Omavalitsuse ja Saksa tsiviilokupatsioonivõimu asutuste suhete ümberkorraldamisega.[20]

Edasised arengud võiks võtta kokku kahe tendentsina:

1) Eesti Omavalitsuse asutuste pädevuspiiride ahenemine (uute valdkondade viimine Saksa asutuste võimkonda);

2) Allesjäänu osas Eesti asutuste pädevuse kasv.

---

[19] Ülevaade Majandus- ja Rahandusdirektooriumi ülesannetest ja ettepanekud sinna juurde. 8.12.1942. ERA, f. R-66, n. 1, s. 135, l. 148–152.

[20] Anordnung über das in Estland geltende Recht. Der Generalkommissar in Reval. 5.12.1941. Amtsblatt. 1942-1, lk. 4; Organisationserlass Ostland nr. 3. Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, edaspidi LVVA), f. P-1018, n. 1, s. 1, l. 43–55; Organisationserlass Ostland nr. 3. Richtlinien für die Führung der Verwaltung im Generalbezirk Estland. LVVA, f. P-70, n. 5, s. 11, l. 109–121.

KUIDAS TOIMUS OMAVALITSUSASUTUSTE KOMPLEKTEERIMINE AMETNIKEGA?

Hiljemalt 15. septembril 1941. a. nimetatakse õigusaktides, et Eesti alal kehtivad üldjoontes need seadused ja määrused, mis kehtisid ka enne Nõukogude okupatsiooni kehtestamist.[21] Eesti Vabariigi seadusandlus nägi ette, et kõrgemad riigiametnikud nimetab ametisse Vabariigi President. Nagu teame, oli president Konstantin Päts Venemaale küüditatud ning tema õiguspärase kohusetäitja, viimase peaministri Jüri Uluotsa juriidiline tunnustamine ei olnud Saksa okupatsioonivõimudel plaanis. Saksa sõjaväevõim lahendas olukorra selliselt, et volitas Eesti Omavalitsuse juhte (Mäe, Angelus, Wendt, Hans Saar, Otto Leesment)[22] oma tegevusalal ametisse kutsuma kaastöölisi ja spetsialiste. Ametissenimetamistest tuli informeerida sõjaväevõime.

Need viis meest asusidki vastavalt oma volitusele komplekteerima loodavate direktooriumite ametnikkonda. Nad olid selles küsimuses küllaltki vabad, ei ole andmeid, et sõjaväevõimud oleks kuigivõrd sekkunud direktooriumite kaadriküsimustesse. Tõsi, direktooriumite personalidokumentide seast leiab ametnike tabeleid, kus lisaks isikuandmetele on veerg „poliitiline meelsus", kuhu kanti „õige" meelsuse tõestamise alus. Selleks võis olla politsei või Omakaitse tõend, aga ka tunnistajate ütlus. Niisiis väga rangelt kaadreid ei kontrollitud. See on ehk seletatav julgeolekuasutuste eeltööga ja teadmisega, et eeldatavad vastalised (igat sorti nõukogude aktivistid) olid jõudnud Tallinnast põgeneda ning enamik mahajäänutest olid kohalike Omakaitse üksuste osalusel ja Julgeolekupolitsei ja SD kohaliku juhi Martin Sandbergeri üksuse poolt juba suve jooksul kahjutuks tehtud.

Tõsi, oli veel üks piirang, millega ametnike värbamisel tuli arvestada: nimelt keelati ilma vastava direktori eriloata ametisse võtta isikuid, kes kuulusid ametissenimetatava või nimetamiseks esitatava ülemusega ühte akadeemilisse organisatsiooni, või olid sugulased neljanda astmeni või hõimlased teise astmeni.[23]

Alguses korraldasid direktorid ametissevõtmist iseseisvalt. Näiteks Majandusdirektooriumis pani Wendt 30. septembril 1941 oma käskkirjaga maksma ametnike ametisse **kutsumise** korra. Ametnikke kutsusid ametisse osakondade juhatajad direktori nõusolekul, kõik kutsutud pidid esitama kantseleile isiklikud andmed vastava vormi kohaselt.[24]

Esimene üldisem korraldus (EOV teenistujate ametissenimetamise ja ametist vabastamise kord) kehtestati alles 2. detsembrist 1941. Selle järgi nimetas

---

[21] Põhja Tagala Sõjavägede Juhataja Volitus Eesti Omavalitsuse juhtidele, 15.9.1941. Ametlik Teataja 1941, 1, 1.
[22] Hjalmar Mäe – personaliküsimused, kultuur, haridus, propaganda, kohus. Mäe oli ühtlasi Eesti Omavalitsuse tegelik juht; Oskar Angelus – siseasjad, kommunaalpolitsei, riigikontroll, ehitusala; Alfred Wendt – majandus, rahandus, transport; Otto Leesment – sotsiaalküsimused, tervishoid; Hans Saar – põllumajandus.
[23] EOV sekretariaadi teadaanne. 03.12.1941. ERA, f. R-66, n. 1, s. 4, l. 65.
[24] Majandusdirektori käskkiri nr. 15, 30.09.1941. ERA, f. R-66, n. 1, s. 5, l. 15.

Hans Saar,
Eesti Omavalitsuse põllumajandusdirektor.
Eesti Kirjandusmuuseum.

Otto Leesment,
Eesti Omavalitsuse sotsiaaldirektor, hiljem Eesti Rahva Ühisabi juht.
Eesti Kirjandusmuuseum.

ja vabastas I–IV tasurühma teenistujad vastav direktor EOV koosoleku eelneval otsusel, madalamad teenistujad nimetas vastav direktor EOV koosoleku juhataja teadmisel. Ülejäänud nimetas direktor, teatades sellest EOV personaliosakonnale.[25] 30. märtsist 1942 keelati uute töötajate ametissevõtmine üldse, erandeid võis lubada Mäe isiklikult.

Alates 17. maist 1942 kuulusid kõik ametnikud EOV juhi poolt ametissenimetamisele vastava direktori ettepanekul. Nimetamised avaldati Ametlikus Teatajas.[26] Ametliku teataja määruse muutmise määrusega pandi mais 1942 paika, et selle III osas avaldatakse EOV juhi poolt toimetatud ametissenimetamised ja ametist vabastamised, määruse esialgne versioon septembrist 1941 seda ei nõudnud. Siin avaldub huvitav paradoks. Enne seda, kui nimetamiste avaldamine polnud otseselt kohustuslik, need ometi avaldati, samas kui pärast (1942–1944) Ametlikust Teatajast nimetamisi praktiliselt ei leia.

Direktorid komplekteerisid meeskonna ise vastavalt oma võimalustele. Algust tehti enne Tallinna jõudmist, esimesed töötajad leiti Võrust ja Tartust. Seejärel asuti Tallinnas üle võtma Nõukogude okupatsioonivõimu rahvakomissariaate ning eest leitud ametnikud leidsid kohe rakendust. Muidugi ei olnud võimalik rakendada kõiki ametnikke, sest Nõukogude riigiaparaat oli olnud võrreldamatult suurem kui loodav administratiivaparaat. Näiteks pidi Majandusdirektoorium üle võtma kolm rahvakomissariaati – kergetööstuse, kohaliku tööstuse ja rahanduse rahvakomissariaadid ning lisaks loomisjärku jäänud toiduainetetööstuse rahvakomissariaadi ja riikliku plaanikomisjoni.

Kaadrite leidmine polnud probleem, selle üle ei kurda mälestustes ka tollased direktorid, vaid vastupidi, ametnikke, kes hea meelega olid nõus edasi töötama, leiti eest küllaga.[27] Nagu ei olnud probleemiks ka kaadri voolavus. Ses osas oli tegu terava kontrastiga võrreldes eelnenud Nõukogude võimuaparaadi kujundamisel esile kerkinud valupunktidega. Julgen välja pakkuda kaks põhjust. Esiteks, sõja tingimustes olid kõik huvitatud töökoha saamisest ja säilitamisest, eriti kui arvestada, et aastatel 1943–1944 alanud mobilisatsioonide tõttu lisandus oht sattuda sõjaväljale. Teiseks, kaadrite kontroll ei olnud paranoiline nagu Nõukogude okupatsiooni ajal. Anti küll korraldus uurida inimeste tausta, aga, jällegi – „punased" olid ju jalga lasknud.

Olles püüdnud kogutud allikmaterjali baasil analüüsida ametisse kutsutud koosseise, saan teha paar esialgset järeldust.

1) Direktorid olid meeskonna koostamisel varmad ära kasutama vanu tutvusi. Näiteks majandusdirektor Alfred Wendt, kes oli kuni 1940. a. kevadeni olnud Majandusministeeriumi ametnik (kaubandusosakonna abidirektor ja vanem kaubandusinspektor), otsis ja leidis oma juhtivtöötajad valdavalt endiste kolleegide seast;

[25] EOV sekretariaadi teadaanne. 03.12.1941. ERA, f. R-81, n. 1, s. 44, l. 3.
[26] Haridusdirektori ringkiri nr. 135, 22.05.1942. ERA, f. R-81, n. 1, s. 44, l. 36.
[27] O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 48, 51; H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk. 217.

2) Kasutati ära kogu allesjäänud iseseisvuseaegne juhtivkaader, aga esile tõusis tollaste ametnike „teine ešelon" ehk valdavalt enne Nõukogude okupatsiooni mitte kõige kõrgemasse juhtkonda kuulunud ametnikud. Kõige kõrgemad endised ametnikud olid suures osas esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal represseeritud.[28] Muuseas, üsna samamoodi oli 1940. a. käitunud ka Nõukogude okupatsioonivõim.

Seega – mitte väga ootamatud järeldused. Järgnevalt mõned näited.[29]

Artur Keller
kuni 1940 majandusministri abi ja rahandusosakonna direktor.
1940–1941 rahanduse rahvakomissariaadi finantseerimise osakonna juhataja asetäitja.
alates 1941 majandusdirektooriumi finantsvalitsuse juhataja, ametis alates 1. septembrist 1941.

Johan Raid
kuni 1940 kohtuministri abi ja kohtuministeeriumi kodifikatsiooniosakonna direktor.
1940–1941 kohtute rahvakomissariaadi kodifikatsiooniosakonna vanem-konsultant.
alates 1941Sisedirektooriumi kodifikatsiooniosakonna juhataja, ametis alates 1. septembrist 1941.

Heinrich Sepp
kuni 1940 sotsiaalministeeriumi üldosakonna direktor.
1940–1941 tervishoiu rahvakomissariaadi administratiiv-majanduse osakonna juhataja.
alates 1941 sotsiaaldirektooriumi asedirektor, ametis alates 22. septembrist 1941.

Ferdinand-Osvald Sööt
kuni 1940 põllutöökoja nõuandetalituse juhataja.
1940–1941 riikliku plaanikomisjoni põllumajanduse osakonna juhataja asetäitja.
alates 1941 põllutöödirektooriumi asedirektor.

Teodor Endre
kuni 1940 majandusministri nõunik, kaubandusosakonna kaubandusameti vanemkaubandusinspektor.
1940–1941 kergetööstuse rahvakomissariaadi ametnik.
alates 1941 majandusdirektooriumi kaubandusvalitsuse asejuhataja ja hindade osakonna juhataja.

[28] Paavle, Indrek. Fate of the Estonian elite in 1940–1941. // Estonia 1940–1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn : Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006. Lk. 395.

[29] Näidete aluseks on autori poolt koostatud ametnike andmebaas, mille koostamisel kasutati Vabariigi Presidendi käskkirju ametissenimetamiste kohta avaldati 1938–40. a. Riigi Teatajas), ENSV rahvakomissariaatide 1940–1941. a. personalidokumente ning EOV Majandus- ja Rahandusdirektooriumi personalidokumente (MRD juhtivtöötajate nimekiri, 5.12.1942. ERA, f. R-66, n. 1, s. 586, l. 186; majandus- ja rahandusdirektori käskkirjad nr. 24–27, 27.11.1941–02.12.1941. ERA, f. R-66, n. 1, s. 5, l. 27–37; Rein Muremaa teenistuskiri. ERA, f. R-66, n. 2, s. 51; Arnold Radiku teenistuskiri. ERA, f. R-66, n. 1, s. 40).

Johan Raid, Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi kodifikatsiooniosakonna juhataja.
Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938, Tallinn, 1939.

Heinrich Sepp, Eesti Omavalitsuse sotsiaaldirektooriumi asedirektor.
Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938, Tallinn, 1939.

Mihkel Enno

kuni 1940 majandusministeeriumi maksupeakomitee alaline liige.
1940–1941 rahanduse rahvakomissariaadi eelarveosakonna juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi pangandus- ja kindlustusvalitsuse administratiiv-majandusosakonna juhataja.

Rudolf Ise[30]

kuni 1940 majandusministeeriumi tööstusosakonna tööstusmajandusbüroo juhataja.
1940–1941 kergetööstuse rahvakomissariaadi tootmistehnilise osakonna tootmisbüroo juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi tööstusosakonna juhataja.

Rein Muremaa[31]

kuni 1940 majandusministeeriumi rahandusosakonna laenude büroo juhataja.
1940–1941 rahanduse rahvakomissariaadi finantseerimisosakonna põllumajanduse finantseerimise jaoskonna juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi finantsvalitsuse finantseerimise ja varade osakonna juhataja, ametis alates 1. septembrist 1941.

Arnold Radik

kuni 1940 majandusministeeriumi tööstusosakonna direktor.
1940–1941 kergetööstuse rahvakomissariaadi varustuspeavalitsuse plaanijaoskonna juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi tööstusvalitsuse juhataja, ametis alates 1. septembrist 1941.

Paul Raudsepp

kuni 1940 majandusministeeriumi inspektor.
1940–1941 riikliku plaanikomisjoni kapitaalehitiste osakonna juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi finantsvalitsuse eelarveosakonna juhataja, ametis alates 4. septembrist 1941.

Härm Reelaid

kuni 1940 majandusministeeriumi vanem maksuinspektor.
1940–1941 rahanduse rahvakomissariaadi maksude valitsuse revisjonijaoskonna juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi finantsvalitsuse maksude osakonna juhataja, ametis alates 9. septembrist 1941.

[30] Valdas seitset keelt (eesti, vene, saksa, inglise, prantsuse, portugali, hispaania) ja veidi soome keelt.
[31] Oli riigiametnik alates 1917. aastast, sh. alates 1919. aastast Riigikontrollis, kust 1928. a. läks üle Rahandusministeeriumi teenistusse. Alates 1932. a. oli Majandusministeeriumi rahandusosakonna laenude büroo juhataja.

Rudolf Ise, Eesti Omavalitsuse majandusdirektooriumi tööstusosakonna juhataja.
Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938, Tallinn, 1939.

Rein Muremaa, Eesti Omavalitsuse majandusdirektooriumi finantsvalitsuse finantseerimise ja varade osakonna juhataja.
Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938, Tallinn, 1939.

Johannes Sonin
kuni 1940 sotsiaalministeeriumi töökaitse ja sotsiaalkindlustuse osakonna direktor.
1940–1941 töö rahvakomissariaadi töökaitseosakonna juhataja.
alates 1941 sotsiaaldirektooriumi tööosakonna asejuhataja, ametis alates 22. septembrist 1941.

Rudolf Sõrmus
kuni 1940 Riigi Statistika Keskbüroo ja Konjunktuuriinstituudi ametnik.
1940–1941 riikliku plaanikomisjoni plaani ühtlustamise osakonna juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi statistikavalitsuse abijuhataja.

Elmar Toonekurg
kuni 1940 Kehra tselluloositehase tehnikadirektor.
1940–1941 kergetööstuse rahvakomissariaadi energeetilis-mehhaanilise osakonna juhataja.
alates 1941 majandusdirektooriumi tööstusvalitsuse energeetilis-mehhaanilise osakonna juhataja.

KOKKUVÕTE

Jääb tõdeda, et kogenud ametnikke ei lase naljalt raisku ükski võim. Selles tõdemuses pole mõistagi midagi uut – juba Rooma varemetele rajatud barbarite riigid võtsid oma teenistusse tööta jäänud Rooma ametnikke ning viimased läksid hea meelega. Paljude teiste seas – ja selle artikli kontekstis üsna sobivalt – oli vanade spetsialistide ärakasutamisest rääkinud Vladimir Lenin: „Iga tööline õpib mistahes ministeeriumi juhtimise mõne päevaga selgeks; selleks pole mingeid erioskusi tarvis, samuti ei pea tehnilisi töövõtteid tundma, sest sellega tegelevad bürokraadid, keda me sunnime töötama […]".[32]

Rõhuv enamus vaadeldavast ametnikkonnast lahkus Eestist 1944. a. sügisel. Tänu oma ametikohale oli neil selleks parem võimalus kui tavakodanikel ning enamik ei jätnud seda ka kasutamata. Seega võib öelda, et **1944. a. sügisel katkes ametnikkonna kogemuste ja teadmiste järjepidevus**.

Kas võime ka öelda, et koos selle järjepidevuse lakkamisega lõppes tegelikult ka võitlus Eesti iseseisvuse eest (kuigi lootusetu võitlus metsades kestis veel kaua)? Selles valguses näib õige olevat ka Ago Pajuri poolt välja pakutud Eesti ajaloo periodiseering, mille järgi septembris 1944 lõppes perioodi „Omariikluse kaotamise aastad" alaperiood „Võitlus iseseisvuse eest".[33]

---

[32] Service, Robert. Lenin – biograafia. Tallinn, Sinisukk, 2002, lk. 391. Teisal räägib Lenin sellest, et vanadel spetsialistidel tuleb lasta töötada seni, kuni proletariaat on nende kohale asumiseks välja õpetatud (Lenin, Vladimir Iljitš. Riik ja revolutsioon. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1947, lk. 41–42, 81–82).
[33] Pajur, Ago. Eesti Vabariigi (1918–1940) ajaloo periodiseerimisest. Tuna nr. 4, 2003, lk. 143.

Johannes Sonin, Eesti Omavalitsuse sotsiaaldirektooriumi tööosakonna asejuhataja.
Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938, Tallinn, 1939.

Härm Reelaid, Eesti Omavalitsuse majandusdirektooriumi finantsvalitsuse maksude osakonna juhataja.
Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938, Tallinn, 1939.

Lisa 1

Majandus- ja rahandusdirektori Alfred Wendti ülevaade Majandus- ja Rahandusdirektooriumi pädevusest detsembris 1942[1]

Allasutus	Pädevus Eesti Vabariigi ajal	Eesti Omavalitsusele jäänud pädevus	Osaliselt Kindralkomissariaadile üle läinud pädevus	Täielikult Kindralkomissariaadile üle läinud pädevus	Ebaselge
Finants- ja panganduse peavalitsus Finantsvalitsus Finantseerimise ja varade osakond	Riigi passiivlaenude realiseerimine.	Eesti Omavalitsuse ja kohalike omavalitsuste kassaseisu täiendamiseks ning erilisteks finantseeringuteks üldkassaseisu arvel ja endise Eesti Vabariigi välislaenude selgitamine.			
	Aktiivlaenud ja riiklikud finantseeringud.	Eesti Omavalitsuse eelarveliste krediitide ja osalt Eesti Maapanka kogunenud endiste riiklike fondide ja kapitalide arvel aktiivlaenude andmine ja finantseeringud ning eriotstarbelised finantseeringud.		Riiklike ja natsionaliseeritud ettevõtete finantseerimine on KK[2] III peaosakonna alluvuses.	
	Riiklike garantiide andmine.	Riiklike garantiide andmine majandusalade arendamise ja tootmise elustamise ning ainete kogumisoperatsioonide läbiviimise soodustamiseks.		Garantiide andmine natsionaliseeritud varade suhtes on keelatud.	
	Riigivarade arvestamine.	Riigivarade arvestamine ja nende valitsemise korraldamine.		Riigi ettevõtete ja natsionaliseeritud varade valitsemine ja arvestamine allub KK III peaosakonnale.	
	Riiklike ettevõtete alal õiguste teostamine.	Õiguste teostamine Eesti Omavalitsuse alluvusse jäänud ettevõtete alal ja ettevõtete ümberkorraldamine ning likvideerimine.		Usaldusvalitsuse alluvusse läinud ettevõtete alal läinud KK-le.	
	Erikapitalide ja fondide valitsemine.				Eesti Vabariigi aegsete erikapitalide ja fondide koosseisu selgitatakse, neid likvideeritakse ning tasumisplaane koostatakse ja valitsemisõigusi taotletakse KK asutustes.
	Väärtpaberite riikliku käibe korraldamine ja väärtpaberite depoo valitsemine.	Väärtpaberite käibe lõpetamisega ajutiselt ära langenud. Väärtpaberite sunddeponeerimise korraldamine.			
	Rahaliste deposiitide paigutamise korraldamine.	Samad ülesanded.			
	Vahetusraha emiteerimine ja väärtmärkide valmistamine ning realiseerimine.	Väärtmärkide valmistamine ja realiseerimine muutunud olude kohaselt.		Vahetusraha emiteerib Saksa valitsus.	
	Loteriide korraldamine.	Järelvalve Eesti Rahva Ühisabi klassiloterii korraldamise üle.			
	Konfiskeeritud ja käibevara valitsemine.	Samad ülesanded.			
Eelarve osakond	Riigieelarve eelnõu koostamine ja eelarve täitmise korraldamine.	Eesti Omavalitsuse eelarve eelnõud ja järelevalve ning kontroll omavalitsuste eelarvete kasutamise üle.		Eelarve kooskõlastamine KK vastavate osakondadega.	
Keskarvepidamise osakond	Arvepidamine riigi tulude ja kulude üle.	Ära on langenud tehingute osas väärtpaberitega, välisvaluutaga ja välislaenudega, muus osas endine.			

[1] Allikas: ERA, f. R-66, n. 1, s. 135, l. 148–152.
[2] Siin ja edaspidi: Kindralkomissariaat.

Panganduse ja kindlustusasjanduse osakond	Krediidi- ja kindlustusasutuste järelevalve, panganduse ja kindlustuse korraldamine. Pankade ja kindlustusseltside järelevalve ja revideerimine.		Kehtivate eeskirjade kohaselt peaksid ülesanded olema samad, mis Eesti Vabariigi ajal. Tegelikult pole osakonnal neid lastud teostada ega teosta neid ka ükski teine asutus. Panganduse alal on täidetud vaid Saksa panganduse voliniku poolt antud mõningaid korraldusi. Kindlustuse alal pole võimaldatud üldse tegutseda.		
Maksude valitsus	Otsesed ja kaudsed maksud, piiritusmonopoli teostamine, maksukomiteed.	Otsesed ja kaudsed maksud uute eeskirjade kohaselt, lisaks üksikkaebuste läbivaatamine.			
	Tollimaksud. Piiritusmonopol.	Piiritusmonopoli üleminekuks puuduvad sellekohased eeskirjad. Piiritusmonopol on muudetud Eesti Alkoholitsentraaliks.		Tollimaksud koos kauba ja reisijate liikluse kontrolliga KK asutustele.	
Eesti Statistikavalitsus	Statistika korraldamine.	Endise Riigi Statistika Keskbüroo ja Konjunktuuri-instituudi ülesanded.		Allutatud otse KK-le, Eesti Omavalitsuse süsteemi kuulub ainult eelarveliselt.	
Tööstuse ja Tööjõu Korraldamise peavalitsus Tööstusvalitsus Tööstusosakond	Tööstuse korraldamine. Tööstuse järelevalve.	Seadusi pole muudetud, seega peaks Tööstus-osakonna ülesanded olema samad kui Eesti Vabariigis.	Osakonna ülesanded piirduvad vahendaja osaga KK asutuste ja väiketööstuste vahel, uute tööstuste asutamisküsimustega ja mõningate aktsioonide korraldamisega. Tööstuste Usaldusvalitsusele allutamisega läks ka kogu järelevalvefunktsioon nende tegevuse üle KK-le. Osakonna ametnikele võimaldatakse vaid KK eriliste lubade põhjal sissepääs käitistesse masinate ja seadmete selgitamise ja hindamise otstarbel.		
Mäeosakond	Maavarade korraldamine ja mäetööstuslikele käitistele kontsessioonide andmine ning järelevalve.	Mäeseadust ei ole muudetud, endised valitsuse või majandusministri ülesanded peaksid kuuluma Eesti Omavalitsusele või majandus- ja rahandusdirektorile.	Tegutseb endistel alustel ettevalmistava asutusena Mäeseaduse alusel.	Kõik küsimused, mis enne kuulusid Vabariigi Valitsuse või ministri pädevusse, on üle läinud KK asutustele.	
Tööstuslike Uurimuste Instituut	Loodusvarade, toorainete ja tootmise uurimine ja nendega seotud teaduslike, tehniliste ja sotsiaalsete küsimuste selgitamine.	Töötab üldjoontes endistel alustel.			
Küttemajanduse osakond	Küttealade korraldamine majandusministri vastavate korralduste kohaselt.	Sõjast tingituna uued ülesanded kütte-materjalide kindlaks-tegemise, kütteplaani koostamise ning küttematerjali jaotamise alal ja küttematerjali tootmise, jaotamise ja müügi järelevalve.			
Tööosakond	Töökaitse korraldamine, tööliste ja tööandjate vahekordade selgitamine, palgaküsimused, tööturu korraldamine.		Töökaitselise järelevalve ala tehniline osa, tööturukorralduse alal põllupidajate tööjõuga varustamine.	Töötasude korraldamine, töötülide lahendamine ja tööturu korraldamine on KK töö- ja sotsiaalpoliitika osakonna ning sotsiaalametite pädevuses. Sotsiaalkindlustus osaliselt Sisedirektooriumi sotsiaalkindlustuse osakonna, osaliselt Kutsekogude Keskliidu pädevuses.	Osa ülesandeid on üle läinud määrustega, osa faktiliselt. Sotsiaalkindlustus on Kutsekogude Keskliidu pädevusse läinud ilma vastavate eeskirjade muutmiseta.

Kaubanduse, Varustuse ja Transpordi peavalitsus Kaubandusvalitsus Kaubandusosakond	Kaubanduse korraldamine ja järelevalve, väliskaubanduse korraldamine, majanduslik informatsioon.	Osaliselt endised ülesanded. Päritolutunnistusi praegu ei anta.	Kaubandusvõrgu koostamine on üle läinud Eesti Majanduskojale, hulgikaubandusettevõtete ja importööride tegevuslubade väljaandmine KK-le. Väliskaubanduse korraldamine on üle läinud Saksa valitsusasutustele ja hindade kontroll Eesti Omavalitsuse Hindadeasutusele.		
Varustusosakond			Tsiviilelanike varustamise korraldamine tööstuskaupadega, käsitööstusettevõtete varustamise korraldamine materjalidega.	Tööstuse varustamine toor- ja abimaterjalidega, põllumajanduse varustamine tööstuskaupadega, tsiviilelanike varustamine mineraalõliga ning elektri- ja autokaupadega on üle läinud KK pädevusse.	
Proovikoda	Väärismetallide, kaalude, vihtide ja mõõtude proovimine ja tembeldamine.	Endised ülesanded.			
Laevandusosakond	Laevaliikluse korraldamine Eesti mere- ja sisevetes, uute sadamate projektide ja veeteede korralduskavade koostamine ja teostamine, Eesti kaubalaevanduse arendamine ja riikliku kaubalaevastiku tegevuse juhtimine.	Laevade navigatsioonivahendite ja päästevahendite järelevalve, uute laevade ehitus- järelevalve ja laenude korraldamine, sisevete (Narva jõe) laevade remont ja kõigi kaubalaevade masinate ja katelde tehniline järelevalve, laevade kinnitamine ja registreerimine, sadamate (v.a. Tallinn ja Paldiski) ekspluateerimine.		Sadamate valitsemine ja ehitamine on üle läinud Tehnikadirektooriumile (tegelikult Saksa asutuste valitsemise alla). Tallinna sadama ekspluateerimine on üle läinud KK valitsemise alla. Sisevete laevastik (Peipsi ja Tartu sadam) on Saksa sõjaväe käes.	
Transpordiosakond	Jõuvankrite liiklemise korraldamine, raudteeliiklus, õhusõidu arendamine ja korraldamine, veetranspordi korraldamine.		Transpordi ala korraldamine ja juhtimine KK juhendite kohaselt, järelevalve ja kontroll transpordi üle. Hobutransport maal on üle läinud KK asutustele, kusjuures osakond on siin abistavaks ja elluviivaks organiks. Transpordi varustusküsimused — KK asutustele (peamiselt hobuvarustuse osas) ning KK-le autode alal. Autotranspordi korraldamise osas teeb osakond kaastööd. Tehnikadirektooriumile on üle läinud liiklemise ja tehnilise järelvalve alad.		
Põllumajanduse peavalitsus	Põllu-ja metsamajanduse, kalanduse ning loomatervishoiu korraldamine, riigimaade ja -metsade valitsemine.		Endise Põllutööministeeriumi ja Põllutöökoja ülesanded, niivõrd-kuivõrd nad pole üle võetud KK poolt. Riigimõisate valitsemine ja seemneviljaühisused *Landbewirtschaftungs–Gesellschaft m. b. H. Ostlandile*, Riigimetsade valitsus on üle läinud KK-le, põllumajanduslikud ehitused ja kultuurtehnilised alad Tehnikadirektooriumile.		

SUMMARY

Formation of the Estonian Self-Administration in 1941

Indrek Paavle[1]

In theory, the difference between the government and the administration could be that the former consists of politicians and the latter of officials. Was Hjalmar Mäe, the head of the Estonian Self-Administration, a politician or an official? He can be considered a politician who had a vision of how things should be organised and who at least in words stood "for the Estonian cause". Besides, he had all the needed competence and was not ignoramus as a politician. On the other hand, Mäe led an administration and would therefore qualify as an official. So the question remains. We can, however, classify all other directors and their subordinates of the Estonian Self-Administration as officials. Proceeding from this stand, the formation of the Estonian Self-Administration is analysed as a formation of an administration and development of officialdom.

Preparations for the governance of the Eastern Territories yet to be occupied started early in 1941. It was then that the German leadership came up with the idea that the administrations of the conquered territories would require people among local population who would be politically acceptable to the Germans and would be ready to cooperate but if need be would also find support in their homeland. In Estonia such a figure was Hjalmar Mäe who, as a late resettler, had fled from Estonia to Germany in 1941. He had prior relations with German intelligence services and knew influential German officials (e.g. Peter Kleist, Head of the Eastern Department of the Ministry of Foreign Affairs and Werner Best, one of the architects of the German occupation policy for West-European countries). Mäe was also known in Estonia and had belonged to the leadership of an extreme right party.

Recruitment of officials for the Estonian Self-Administration began in Germany in spring 1941. One of the mediators was Baron Wilhelm Wrangell, former Chairman of the German Minority Cultural Board and member of the State Council of the Estonian Parliament (the *Riigikogu*). Of the former employees of the Estonian Self-Administration he personally knew Oskar Angelus. The first meeting between Wrangell and Mäe took place on 25 June 1941. Wrangell's assessment of both Mäe and Angelus as future officials for the self-administration was positive.

The Ministry for Occupied Eastern Territories led by Alfred Rosenberg had selected key figures for Estonia's "own" administration by 7 August 1941 at the latest. Besides Mäe and Angelus, a former official from the Estonian Ministry of Economy, Alfred Wendt, (also a late resettler) was selected. Soon the three left Berlin for Riga to meet the future Commissar General of Estonia,

[1] Indrek Paavle (b. 1970), MA, lecturer at Tartu University.

SA-Obergruppenführer Karl-Siegmund Litzmann, and to move further to Estonia. They moved directly behind the frontline in order to take leadership from the army as soon as possible. On 17 August 1941 when arriving at the conquered South-Estonia, Mäe was officially presented as the future leader of the local civilian administration. On 28 August 1941 the German forces conquered Tallinn. On the next day Hjalmar Mäe arrived in the capital and the so-called "Bureau of Dr. Mäe" commenced its work.

Laws and regulations in force in the Republic of Estonia before June 1940 had been reinstated by the German armed forces. Transition to the German civilian occupation administration on 5 December 1941 did not change anything at first. The Estonian Self-Administration, authorised on September 15 by General Franz von Roques, Commanding General of the Rear Area of the Army Group "Nord", remained in office. In accordance with Litzmann's decree, the laws and regulations passed before 21 June 1940 remained in effect as long as they did not conflict with the new order established by Germany.

The sole difference that was evident was the decree texts by the Self-Administration. Until that time they were issued "in the name and approval" (*in Namen und mit Zustimmung*) of the Commanding General of the Rear, which was changed to "by the order of the General Commissar" (*auf Anordnung des Generalkommissars*). This formulaic sentence was not used after spring 1942 when the Organisational Regulation regulating relationships between the Estonian Self-Administration and the German Civilian Occupation Administration was implemented. Further developments could be summed up by two tendencies: the decrease of jurisdiction of the Estonian Self-Administration with the transforming of various firmaments to the competence of German institutions; the growing of the importance of Estonian bodies in firmaments that remained.

The legislation of the Republic of Estonia, which was formally restored, determined that higher officials were appointed by the President of the Republic. The German powers, however, did not have the reestablishment of the legitimate state power in mind and thus solved the situation by authorising leaders of the Estonian Self-Administration (Mäe, Angelus, Wendt, Hans Saar, Otto Leesment) to employ co-workers and specialists in their particular fields of governance themselves. Military authorities had to be informed of such appointments but in general, the directors were rather free in choosing their co-workers and it is not reported that the military would have intervened with questions concerning the personnel. Neither was the background of the future employees thoroughly screened. It may be explained by the good work already performed by security services and the knowledge that possible enemies (Soviet activists) had either left Tallinn or had been eliminated by the Home Guard (the *Omakaitse*) or the Security Police and SD units led by Martin Sandberger in the summer and autumn of 1941.

As a result, the directors organised job appointments themselves. For example, with his directive from 30 September, Alfred Wendt instituted rules for employing staff in the Directorate for Economy. Officials were placed in office by heads of departments with the approval of the Director. Those invited were to present their personal data in proper forms to the chancery. The first general rule for appointing and expelling employees dates back to 2 December. However, since 30 March 1942 new appointments were forbidden and exceptions could only be made by Hjalmar Mäe.

A few conclusions can be made on the basis of the collected data:

Directors used old relationships in putting together their teams. E.g. Alfred Wendt, the Director for Economy had been deputy head and senior inspector for commerce in the Department of Commerce of the Ministry of Economy until spring 1940 and thus found most of his top executives amongst old colleagues.

The entire top staff available from the independence period was used. But now the "second echelon" rose to top positions. The highest officials had mostly been arrested during the years of the first Soviet occupation.

It can be concluded that experienced officials are highly regarded by all powers. There is actually nothing new about it — already the barbaric states founded on the ruins of the Roman Empire employed jobless Roman officials. Among many others also Vladimir Lenin spoke on the use of old specialists: "Every official can learn the art of governing whatever a ministry within a few days and no special skills are required. Neither must they know all the technical details as these are covered by the bureaucrats who we force to work […]".

Most of the officials observed above left Estonia in autumn 1944. It can thus be stated that the continuity of Estonian officialdom was disrupted in autumn 1944.

EESTI PIIRIKAITSERÜGEMENTIDE OHVITSERKOND 1944. AASTAL

Ülle Kraft

SISSEJUHATUS

Sõja vastu võib huvi tunda mitmes võtmes. Leidub neid, keda huvitavad rohkem relvad ja vallutused, teisi aastaarvud ja kaardid, kolmandaid aga inimesed sõjas kui äärmuslikus elamise viisis, mida vähesed on vabatahtlikult elada võtnud.

Kui ma 2005. aasta alguses asusin ümber kirjutama oma tohtrist vanaisa Leo Kirotari elulugu,[1] oli tema surmast möödunud juba ligi kümme aastat. Mälestused pani vanaisa kirja raskelt haigena ja kõrges vanuses, sestap on nad mõnevõrra lünklikud ja episoodilised. Käsikirja ümberkirjutamisel nägin suurt vaeva isikunimedega – et need oleksid õigesti kirjutatud, tuli kirjapilti otsida erinevatest andmebaasidest ajalooarhiivi kodulehel. Mõnikord tuli ka välja selgitada, kas tegu on sama inimese või hoopis nimekaimuga. Samas oli ja on selline töö hea võimalus tutvuda erinevate ajalooperioodidega läbi konkreetsete inimeste ja sündmuste.

Oma mälestustes kirjeldab vanaisa üsna üksikasjaliselt oma tegemisi 1944. aasta sügisel, kui 4. Eesti piirikaitserügement taganes Krivasoost. Minu kasinad teadmised sõjaajaloost ja sõjandusest üldse panid mu olukorda, kus tundsin, et üksnes internetist saadud teabest jääb vajaka, sest kui 1944. aasta sündmused on huvilise jaoks üsna kenasti kajastatud, siis nimede osas leidub väga palju ebatäpsusi.

Pöördusin oma murega Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi verivärske direktori Indrek Tarandi poole, et täpsustada piirikaitserügementide teemat ja leida kinnitust vanaisa kuulumisele 4. piirikaitserügementi. Olin piisavalt sinisilmne eeldamaks, et muuseumid on sellised dokumente tulvil ja mul tarvitseb vaid küsida vastav ürik endale lugemiseks. Selgus, et päris nii see siiski pole.

Tutvunud põgusalt M. Hennoste teosega „Eesti kaitsmine II maailmasõja ajal”, kus 4. piirikaitserügemendist oli kirjas vaid kaks nime ja tekst *no other information*[2] ning muuseumi kogu eraldi fondiga piirikaitserügementide kohta,

[1] Leo Kirotari mälestused. Käsikiri. Autori valduses.
[2] Hennoste, Mihkel. Eesti kaitsmine II maailmasõja ajal. Eesti üksused Eesti piiride kaitsel 1944. Masinakirjas paljundus. Adelaide, 1977, lk. 18–20. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi (edaspidi KLM) Raamatukogu 3714, 3715.

kus materjalid mind huvitava rügemendi kohta olid samuti napid, otsustasin seda teemat omal käel täpsemalt uurida. Andmeid vanaisa kohta ma ei leidnud, küll aga leidsin paeluva tegevuse, mille tulemustest võiks kasu tõusta ehk teistelegi.

Tänaseks on valminud piirikaitserügementide ohvitseride esialgne nimekiri, mille saamislugu on alljärgnevas artiklis ka tutvustatud. Artikli teises osas on antud lühike ülevaade kõigi kuue rügemendi ja tagavararügemendi moodustamisest, sõjategevusest kuni taandumiseni 1944. aasta septembris ja juhtivate ohvitseride käekäigust pärast sõja lõppu. Artikli viimase, kõige mahukama osa, moodustavad piirikaitserügementide ohvitseride nimekirjad.

ALLIKAD

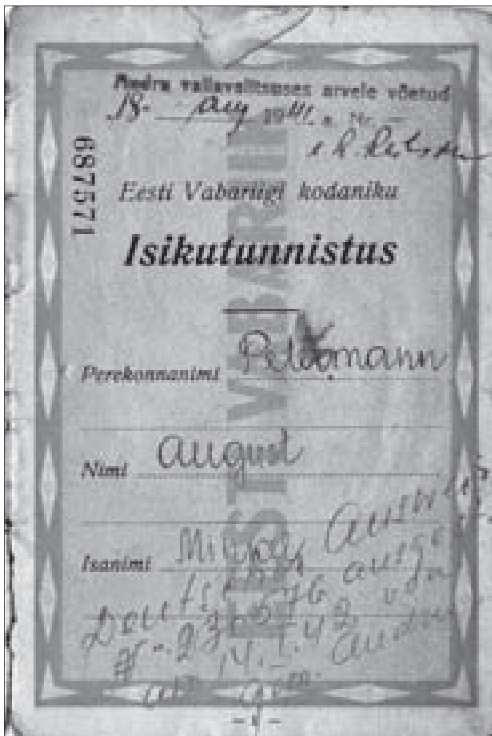
NIMEKIRJAD, DOKUMENDID

Tundub, et nimekirjade saatus tol sügisel oli üks — ahju. Nii kirjeldab 4. piirikaitserügemendi III pataljoni arst dr. Kaljo Villako oma mälestustes 19. septembrit 1944: „Keskpäeva paiku jõudsime Iisakusse. Kiriku juures tehti lühike peatus. Kirikuaias leegitsesid lõkked. Staabid põletasid dokumente. Nüüd paistis isegi minule asi naljast kaugel."[3] 2. piirikaitserügemendi staabi kirjutaja Ernst Kirs meenutab, kuidas ta rügemendi taganemisel Narva rindelt kusagil Avinurme lähistel „öösel piimvalges udus ühel taluõuel peatus ja põletas küdevas reheahjus ära rügemendi arhiivi".[4] Hamilkar Mengel meenutab 1. piirikaitserügemendi III pataljoni „matuseid": „Kõik pataljoni kirjavara põletati".[5] Enamasti on hävinud või hävitatud ka Saksamaal, Taanis ja Tšehhimaal sõja lõpetanud Eesti üksuste dokumendid. Saksa ja Tšehhi sõjaarhiivides on alles vaid üksikud toimikud.[6] Piirikaitserügementide nimekirju nende hulgas pole. Arvatavasti oli võitlejatele dokumentide põletamisest tol hetkel kasu, kuid arreteerimisest või tagakiusamisest pääsesid sellegipoolest vähesed.

Lisaks sellele, et hävitati nimekirju, püüdsid piirikaitserügementide võitlejad taandumisel tekkinud kaoses vabaneda kõigest, mis võis kinnitada nende seost Saksa sõjaväega. Lagunevate rügementide liikmed hävitasid isiklikke dokumente ja vahetasid teeäärsetes taludes mundri erariiete vastu, relvad visati ära või kaevati maasse. Paljudel õnnestus end selliste võtete abil mõneks ajaks päästa, paljudel siiski mitte.

6. piirikaitserügemendi I pataljoni adjutant Aleksander Õunapuu rääkis ülekuulajatele: „20. septembril 1944 meie rügement purustati täielikult ja ka mina põgenesin, jõudsin Pärnu linnani ja varjasin end umbes 10 päeva. Taganemisel oli tapetud üks omakaitselane August Peterman, ma võtsin

[3] Villako, Kaljo. Ajarännak. 2. osa. Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk. 409.
[4] Kirs, Ernst. Kord olin ma röövlite päälik... Ühe Mulgimaa hallparuni elukeerud. Tallinn, Olion, 1996, lk. 135.
[5] Mengel, Hamilkar. Suurim armastus. 1. piirikaitserügement lahingutules. New York, Kultuur, 1960, lk. 183.
[6] Saksa Liiduarhiivi Sõjaarhiiv (Bundesarchiv Militärarchiv), fond RS 3-20 (20. Waffen-Grenadier-Division der SS (Estnische Nr. 1), koopia MTÜ S-Keskus valduses; Tšehhi Sõjaajaloo Arhiiv (Vojenský historický archiv), fond 20. SS-Waffen-Grenadier-Division, koopia Eesti Sõjamuuseumis – kindral Laidoneri Muuseumis.

687571

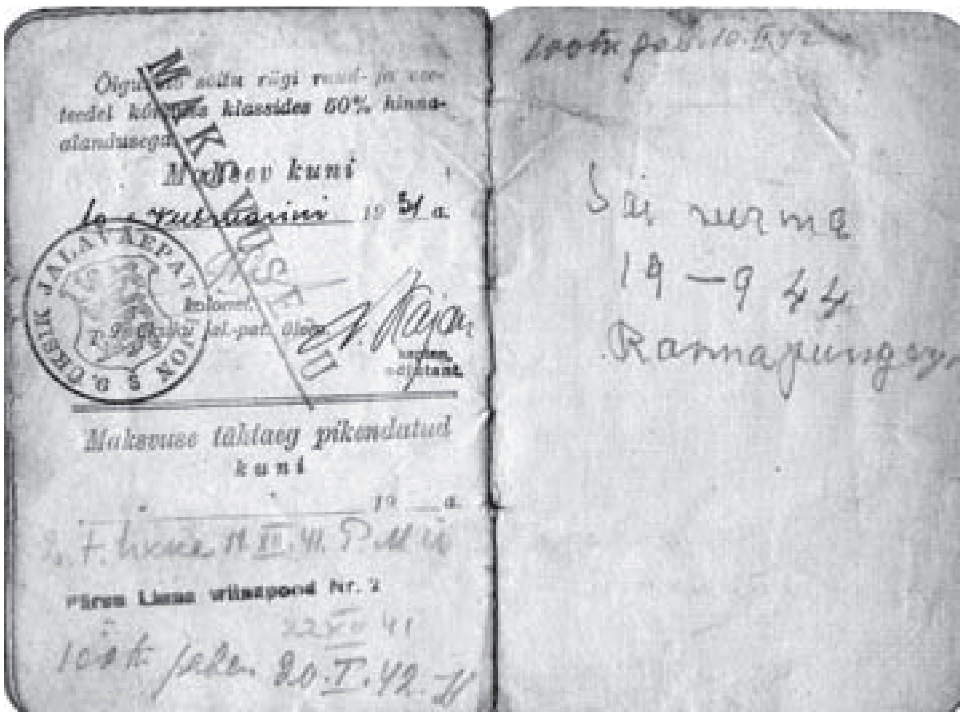
Eesti Vabariigi kodaniku

Isikutunnistus

Perekonnanimi Petermann

Nimi August

Isanimi

Õigustab sõitu riigi raud- ja veeteedel kõikides klassides 50% hinnaalandusega.

Maksev kuni

19 a.

Maksvuse tähtaeg pikendatud kuni

19 a.

Sai surma 19—9 44

August Petermani Eesti Vabariigi kodaniku isikutunnistuse esikülg ja viimased lehed Saksa okupatsiooniaegsete pealekirjutustega. Viimastel lehtedel märge Eesti sõjaväe ajateenija sõidusoodustuste kohta, okupatsiooniaegsed normikaupade väljaostmise märked ja märge langemise kohta. ERAF.

tema passi ja varjasin end valenime all Pärnus."[7] Sellist isiklike dokumentide vahetamist või ka lihtsalt minemaviskamist taganemise käigus kohtab mitmetes mälestustes. Langenud August Petermani surmadaatumit (19. september 1944) tähistab vaid kaaslase märge tema isikutunnistusel. See on ka üks põhjus, miks langenute isikute kindlakstegemine on tagantjärgi keeruline või päris võimatu. Nii sisaldab Porkuni lahingus langenute nimekiri,[8] mis koostati langenute juurde jäänud dokumentide järgi, kapten Aado Juhani nime, samas kui Vello Salo andmeil suri Aado Juhani 25. aprillil 1978. aastal Tallinnas. Lisaks sellele toimus piirikaitserügementide (teade 2. rügemendi kohta) rindelesaatmine nii kiiresti, et osaliselt jäid välja jagamata isegi *Soldbuch*'id. Seetõttu oli hiljem raske teada saada langenute andmeid. Parimal juhul tehti kindlaks vaid nimed.[9]

1. piirikaitserügemendi sõdurite ohvitseride nimekiri on siiski säilinud ja asub Riigiarhiivis,[10] seetõttu ei olnud nimekirja kokkupanek nii keeruline kui teiste rügementide puhul. Hamilkar Mengeli koguteose esimene osa[11] andis vihjeid teiste andmete (sünnidaatumid ja varasemad tegevusalad) kindlakstegemiseks. Nimekirjale tuli täiendust aga hoopis Neweklau SS-soomusgrenaderide kooli õpperühma D XII eesti inspektsiooni materjalidest, nimelt teatistest 1. eesti rühmaülemate ümberõppekursusel osalenud eesti ohvitseride kohta, mida tänapäeval säilitatakse Tšehhi Sõjaarhiivis.[12] Säilinud on ka 3. piirikaitserügemendi III pataljoni nimekiri.[13]

Suure töö tegi omal ajal ära Hamilkar Mengel, kes oma teose „Suurim armastus" neljas köites[14] avaldas lisaks iga üksuse tegevuste kirjeldusele ka meeste nimed ja ülesanded rügemendis. Mengel on oma teose koostanud lahingukaaslaste mälestuste ja kirjapandud märkmete järgi, ainsate dokumentidena olid tal kasutada pildid.[15] Eeliseks teiste mälestuste ees on suhteliselt varane ilmumise aeg: 1960–1963. Sel ajal oli piirikaitserügementi kuulumine okupeeritud Eestis loetud kuriteoks. Mengel pidas silmas nende meeste käekäiku, kes vabasse maailma ei pääsenud, ja kasutas ainult perekonnanimesid, neidki tihtipeale moonutatud kujul. Lisaks perenimele on tihti toodud ära mingi oluline vihje, mille abil oli tunduvalt lihtsam kindlaks teha, kas tegu on just selle mehe ja mitte nimekaimuga. Kontrollimisel on need andmed üldiselt kinnitust leidnud, kuid siiski mitte sajaprotsendiliselt. Mõnel juhul võib rääkida isegi lugeja sihilikust eksitamisest.

---

[7] Aleksander Õunapuu uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 5726, l. 34.
[8] Porkuni lahingus 21. IX 1944. a. langenud. Käsikirjaline nimekiri. Väike-Maarja muuseumis, koopia Eesti Sõjamuuseumis – kindral Laidoneri Muuseumis.
[9] Hiio, Toomas, Niglas, Aivar. Estonian Border Defence Regiments in 1944. Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk. 981.
[10] Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), fond R-212 (1. Eesti SS piirikaitserügement).
[11] H. Mengel, Suurim armastus [1.], lk. 189–192.
[12] SS-Pz.-Gren.-Schule Lehrgruppe D XII. Estn. Inspektion. Meldung der Lehrgangsteilnehmer beim 1. Zugführer-Führer-Umschulungslehrgang für estn. Offiziere in alphabethischer Reihenfolge. 15. november 1944. Tšehhi Sõjaajaloo Arhiiv, fond 20. SS-Waffen-Grenadier-Division (koopia Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Arhiivkogus (edaspidi KLM Ar) f. 32, n. 2, s. 1), 3, 1, l. 139–158.
[13] 3. Eesti piirikaitserügemendi ülema käskkiri 12. märtsil 1944 nr. 8. ERA, f. 67, n. 1, s. 20, l. 4–10; 3. Eesti piirikaitserügemendi III pataljoni ülema käskkiri 30. aprillil 1944 nr. 1. ERA, f. 67, n. 1, s. 20., l. 14–21p.
[14] H. Mengel. Suurim armastus. [1.], I piirikaitserügement lahingutules; Suurim armastus. 2., II ja III piirikaitserügement lahingutules ning täiendusi sõjaraamatule „Suurim armastus". [New York], Kultuur, 1961; Suurim armastus. 3., IV ja V piirikaitserügement lahingutules ning täiendavaid lehekülgi II piirikaitserügemendi 2. pataljonist. [New York], Kultuur, 1962; Suurim armastus. 4., VI piirikaitserügement ja 1. tagavara- ja väljaõpperügement ning täiendavaid lehekülgi II piirikaitserügemendi 3. pataljonist [mälestusi 1944. a. sõjateest]. [New York], Kultuur, 1963.
[15] H. Mengel. Suurim armastus. [1.], lk. 209–210.

4. piirikaitserügemendi nimedest teab Mengel aga vaid üksikuid: „Kuna Neljanda Piirikaitserügemendi sõdalasi on venelaste haardest vabasse maailma pääsenud äärmiselt vähe, teadaolevail andmeil neid ei jätku isegi kümnel sõrmel lugemiseks, siis sellest tingitult on ka rügemendi kohta saadud andmed kirjapanemiseks äärmiselt puudulikud ja lünklikud."[16]

Kui ülejäänud viie rügemendi ja tagavararügemendi nimekirjade koostamisel on aluseks võetud Hamilkar Mengeli teoses ilmunud nimekirjad, kus auastmele ja perenimele on lisatud eesnimi ning võimalusel ka sünnikoht ja -aeg, siis 4. piirikaitserügemendi ohvitseride nimekiri on pandud kokku eelkõige mälestustes mainitud nimedele ja vihjetele toetudes, mida on kontrollitud toimikutest ja avalikest andmebaasidest. 4. piirikaitserügemendi ohvitseride nimekirja kokkupanek sai alguse rügemendi arsti dr. Leo Kirotari mälestustes toodud nimedest ja tema isiklikus kirjavahetuses sisaldunud nimedest (8 nime).[17] Neile lisaks on kasutatud sama rügemendi kolmanda pataljoni arsti Kaljo Villako kaheosalist mälestusteraamatut[18] (14 nime, millele lisandusid paar nime ka teistest rügementidest).

Mälestuste puhul ei saa alati kindel olla, et nimi on õigesti meelde jäänud ja kirjutatud, oluliselt lisas kindlustunnet, kui nimele oli märkusena lisatud mingi täpsustus päritolu või varasema tegevuse kohta. Sellise täpsustuse abil oli võimalik uurida puuduolevaid andmeid, olgu nendeks siis sünniaeg ja -koht, edasine saatus jne. Andmeid on täiendatud Tõnismäel asuva endise parteiarhiivi ja praeguses Riigiarhiivi osakonnas säilitatavate nõukogude julgeolekuasutuste uurimistoimikute järgi,[19] kust ainuüksi 4. piirikaitserügemendi ohvitserkonnast on leitud ligi 20 mehe nimed. Osa puuduvaid nimesid andis Harald Rebase artikkel „Võitlejas" (9 nime).[20] Praeguseks on 4. piirikaitserügemendi ohvitseride nimekirjas 39 nime.

Teistest mõnevõrra lünklikum on 5. piirikaitserügemendi ohvitseride nimekiri, sest ei ole õnnestunud leida usaldusväärset täiendavat allikat. Seetõttu puudub siiani mitme mehe eesnimi, sest samanimelisi Eesti ohvitsere on olnud kas liiga palju ja nende seast pole olnud võimalik valikut teha, või on Hamilkar Mengel suutnud välja mõelda niivõrd jälgisegava varjunime, et neid inimesi pole õnnestunud leida. Suur osa nimedest pärineb Hans Soomi mälestustest.[21] Samas ei saa kõigis tema toodud nimedes kindel olla, sest mitmele neist ei olnud kasutatud andmekogudest võimalik leida mingisugustki vastet. Riigiarhiivis õnnestus välja selgitada nende III pataljoni ohvitseride nimed, kelle avaldused nn. sõjatasu saamiseks olid säilinud.[22]

[16] H. Mengel. Suurim armastus. [3.], lk. 9.
[17] Leo Kirotari mälestused.
[18] K. Villako. Ajarännak. 2. osa.
[19] Eesti Riigiarhiivi Filiaal (endine Parteiarhiiv, edaspidi ERAF), f. 129SM (kollektsioon lõpetamata uurimistoimikutest) ja f. 130SM (kollektsioon lõpetatud uurimistoimikutest).
[20] Rebane, Harald. Oli aasta 1944... Tartu Vabadusvõitlejate Ühenduse Infoleht nr. 1/2003. Koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/19.
[21] Soom (Neumann), Hans. Viiendast rügemendist suurele maale. Järva Teataja Raamatukogu 2, 16. august 1990. Koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/20.
[22] Saksa sõjaväes, peamiselt 3./5. Eesti piirikaitserügemendis teeninud isikute avaldused tasu („SS-Besoldung") saamiseks. ERA, f. R-165, n. 1, s. 30.

6. piirikaitserügemendi ohvitseride nimekirja koostamisel oli lisaks Mengeli registrile ja teiste mälestustele abiks raamat sarjast „Kaitseliidust Omakaitseni" ülevaatega Pärnumaa Omakaitse ajaloost alates Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1942. a. jaanuarini.[23] Rügemendi ohvitserkond moodustati valdavalt Pärnumaa Omakaitse meestest ja raamat andis hulga eesnimesid.

Sarnaseid üksuste nimekirju on koostatud ja avaldatud varemgi. Need pole aga alati ammendavad, sest sageli on avaldatud üksnes perekonnanimi, mis levinuma nime korral on lugejale-uurijale peaaegu kasutu.[24]

Tabel 1
Seni kindlaks tehtud 1944. a. mobilisatsiooniga sõjaväkke kutsutud ohvitseride andmed.

	Auaste	Eesnimi	Perekonnanimi	Sünniaeg	Elukoht või surmaaeg
Rügement „Tallinn"	4	4	4	4	4
1. piirikaitserügement	91	88	91	70	51
2. piirikaitserügement	59	55	59	47	36
3. piirikaitserügement	51	45	51	38	25
4. piirikaitserügement	39	38	39	35	28
5. piirikaitserügement	51	48	51	42	27
6. piirikaitserügement	46	40	46	36	28
Piirikaitserügementide tagavararügement	63	60	63	54	34
KOKKU	403	378	403	326	233

Saamaks täit kindlust, et toodud nimekirjas olevad mehed ka tegelikult piirikaitserügementides teenisid, pöördus Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum 2006. a. suvel Saksamaa Liitvabariigi asutuse *Deutsche Dienststelle (WASt)* poole palvega kinnitada ja täpsustada siinkirjutaja poolt kogutud andmeid piirikaitserügementide ohvitseride kohta. Järelepärimisele vastamise suurele töömahukusele viidates teatati sealt viimati 2007. a. veebruari lõpus, et vastuse koostamine võtab veel aega.

Seega tuleb leppida, et lisas 1 toodud nimekirjades võib leiduda vigu nii auastme, nime kui sünnidaatumite osas või on tegu nimekaimuga. Kahtluse korral olen nime varustanud küsimärgiga, kuid eksimist ei ole piisava dokumentaalse aluse puudumisel võimalik välistada. Lisas 1 toodud nimekirjad sisaldavad ka nende meeste nimesid, kelle kohta pole õnnestunud andmeid leida. Auastmeks on märgitud viimane teadaolev. Ka siin on eksimisvõimalus suur ja tõenäoliselt ülendati Eesti reservlipnikud Saksa leitnantideks (Saksa armees

[23] Kaitseliidust Omakaitseni. III. Üldkokkuvõte Pärnumaa Omakaitse ajaloolisest tegevusest Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1. jaan. 1942. Koostanud Bernhard Parming, toimetanud Mart Arold. Tungal, 2005.
[24] Mengeli koguteose isikunimede registrid. Lühike ülevaade mõningatest eesti üksustest *Wehrmacht*'is, politseis ja SS-is. Koostanud Leo Tammiksaar. Tallinn, L. Tammiksaar, 2001.

puudus nooremleitnandi auaste). Tabelis ei kajastu ka Saksa sõjaväes teenimise ajal tehtud ülendamised, sest dokumente selle kohta autori käsutuses ei ole.

Nimekirju ei saa lugeda lõplikeks, eesmärk oli teha kindlaks võimalikult palju nimesid – samas ilmneb ja ilmub pidevalt juurde uusi allikaid. Läbi vaatamata on veel ka päris suur hulk nõukogude julgeolekuasutuste toimikuid. Käesolevat kirjutist tulebki käsitleda kui vahekokkuvõtet tehtud tööst, täiendused on alati teretulnud ja need palun saata kas elektronkirjaga või tavalise posti teel Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi. Olen eriti tänulik, kui lisate juurde ka originaaldokumentide või -mälestuste koopia.

MÄLESTUSED

Mälestusi piirikaitserügementide kohta on tervikteostena avaldatud vähe. Konkurentsitult kõige põhjalikumalt on teemat käsitlenud Hamilkar Mengel oma ülalnimetatud neljaköitelises teoses, temale järgneb kapten Meinhard Leetmaa, kes vaatleb sündmusi 2. piirikaitserügemendi III pataljoni ülema pilguga.[25] Kuna piirikaitserügementide tegevusperiood oli suhteliselt lühike, leidub episoodilisi kirjeldusi ka paljude sõjas osalenute mälestustes. Eelpoolnimetatud Kaljo Villako meenutab seda aega kui 4. piirikaitserügemendi III pataljoni arst. Mitu peatükki pühendavad 1944. aasta sündmustele nii 2. piirikaitserügemendi staabi kirjutaja Ernst Kirs kui ka 3. piirikaitserügemendi kompaniiülem leitnant Julius Põldmäe.[26] Pöördusin ka Eesti Kirjandusmuuseumi juures tegutseva ühenduse Eesti Elulood poole. Vaatasin läbi sealse andmebaasi, et leida elulugusid, mis on kirjutatud nende aastakäikude meeste poolt, kes kuulusid 1944. aasta mobilisatsioonide alla. Sealt lisandusid 2. piirikaitserügemendi pataljoniarsti Harry Soekõrva mälestused.[27]

Eesti Sõjamuuseumist – kindral Laidoneri Muuseumist lisandusid ülalnimetatud Harald Rebase artikkel 4. piirikaitserügemendi I pataljonist, samuti Hans Soomi mälestused 5. piirikaitserügemendi I pataljonist jm. Paljud nimed tulid ühekaupa välja hoopis kaasaegsete mälestustest: nii selgus 6. piirikaitserügemendi II kompanii ülema leitnant Lui Lätti saatus tema tütre Imbi Tombergi mälestustest,[28] 3. piirikaitserügemendi kompaniiülema leitnant Aleksander Paara saatus Helmut Tarandi laagrist saadetud kirjadest,[29] 4. piirikaitserügemendi adjutandi leitnant Edgar Niideri saatusest andis aimu Leenart Üllaste mälestusteraamat.[30] 6. piirikaitserügemendi siderühma ülema leitnant Jaan Juuriksoo mälestusteseeria abil õnnestus kindlaks teha sama rügemendi 5. kompanii ülema leitnant Voldemar Kuke edasine saatus. Mengel kirjutab, et leitnant Voldemar Kukk oli üks meie maailmalaskureid.[31] Juuriksoo lisab oma artiklis, et leitnant Kukk sai Permisküla all haavata ja sattus hiljem Šveitsi.[32]

---

[25] Leetmaa, Meinhard. Sõjas ja ikestatud Eestis. [Mälestused.] Stockholm, Välis-Eesti & EMP, 1979.
[26] Põldmäe, Julius. Nii mitu aega eluajas. Maalehe Raamat, 2002; Põldmäe, Julius. Üks paljudest. Mälestusteraamat. Tallinn, Eesti Riigikaitse Akadeemia, 1995. Tema mälestused on avaldatud ka kogumikus Eesti mehed sõjatules. Koostanud Mart Tamberg. Saku, M. Tamberg, 1999.
[27] Harri Soekõrva elulugu. Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f. 350, m. 529.
[28] Tomberg, Imbi. Sõja ajal kasvanud tüdrukud. Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn, Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood, Tänapäev, 2006, lk. 146, 152.
[29] Cassiopeia. Kirju kolmnurgast Vorkuta–Eesti–Krasnojarski krai. Koostanud Andres Tarand. Tallinn, Hiiukoda, 1992, lk. 190.
[30] Üllaste, Leenart. Meenutusi sundtööaastaist Kaug-Põhjas, mehepäevist ja noorusmaalt. Rakvere, 1997.
[31] H. Mengel. Suurim armastus. [4.], lk. 15.
[32] Juuriksoo, Jaan. Taas vahetusid okupandid 1.–6. Algus Eesti Päevalehes 16. veebruaril 1993. Koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/21.

Kahe vihje kokkupanek *Google*'i otsingumootoris andis viite Šveitsi Eesti Seltsi kodulehele: „Esimene Šveitsi eestlaste kokkusaamiste algataja oli 1946. aastal Eestist Šveitsi tulnud endine maailmameister laskmises Vladimir Kukk."[33]

Paraku on sellisel viisil andmete leidmine pigem haruldane kui tavaline, teave väga paljude ohvitseride saatuse kohta piirdub vaid nime ja heal juhul sünnidaatumi teadasaamisega. Usun, et töö jätkamine on vajalik, et vastata paljude inimeste küsimustele nende lähedaste käekäigu kohta aastatel, mille meenutamine, rääkimata kirjapanemisest tulevaste põlvede jaoks, oli pärast sõda Eestis eluohtlik.

NÕUKOGUDE LIIDU JULGEOLEKUASUTUSTE UURIMISTOIMIKUD

Taganemisel Eestist mitte välja pääsenud või siia jääda otsustanud piirikaitserügementide võitlejad muutusid aastakümneteks lindpriideks, kelle saatus sõltus nendest teadjate suhtumisest. Siberist pääsesid vähesed. Nii leidub palju lisaandmeid sõjajärgselt arreteeritud meeste kohta Okupatsioonide Muuseumi koduleheküljel (Memento Liidu juures tegutseva Eesti Represseeritute Registri Büroo avaldatud nimekirjaraamatute internetiversioon), kus toodud kokkuvõtted sünniaegadest ja -kohtadest ning arreteerimise aja ja karistusmäära kohta on uurijale mugavad kasutada.[34] Lisaks tuli nimekirjade moodustamisel kasutada ka täna Eesti Riigiarhiivi Filiaalis Tõnismäel säilitatavaid kollektsioone lõpetamata ja lõpetatud uurimistoimikutest.[35]

Toimikutes leiduva informatsiooni usaldusväärsus on ja jääbki küsitavaks, sest pole teada, missugustes tingimustes on tunnistused saadud. Toimikus neid asjaolusid muidugi ei kirjeldata, kuid vaadates kasvõi ülekuulamiste algusaegu ja kestusi, mis tihtilugu väljuvad praegu normaalseks peetud tööpäeva piiridest, võib teha üheseid järeldusi. Lisaks on protokollid valdavalt venekeelsed, ülekuulamisel kasutati tõlke, kui ülekuulatav vene keelt ei osanud. Kaasaegsete mälestustes on kirjeldatud ülekuulamisel relvaga ähvardamist ja peksmist, toimikutesse on asitõendina köidetud isiklikke dokumente ja fotosid (perepildid) jne. Neis toimikutes leidub sageli kinnitus selle kohta, et ülekuulatav kuulus just sellesse üksusesse, kuhu ta oli mälestuste ja muude allikate järgi esialgu ka paigutatud; kaugeleulatuvate järeldustega tuleks olla ettevaatlik.

VANAD JA UUEMAD AJALEHED, TELEFONIRAAMATUD

1944. aasta ajalehtedest on läbi töötatud tol ajal ilmunud „Sakala" ja „Postimees".[36] Sõja ajal ilmunud ajaleheartiklites on eripäraks asjaolu, et sõjasündmusi on kirjeldatud ettevaatlikult, vältides kuupäevi või kohanimesid.

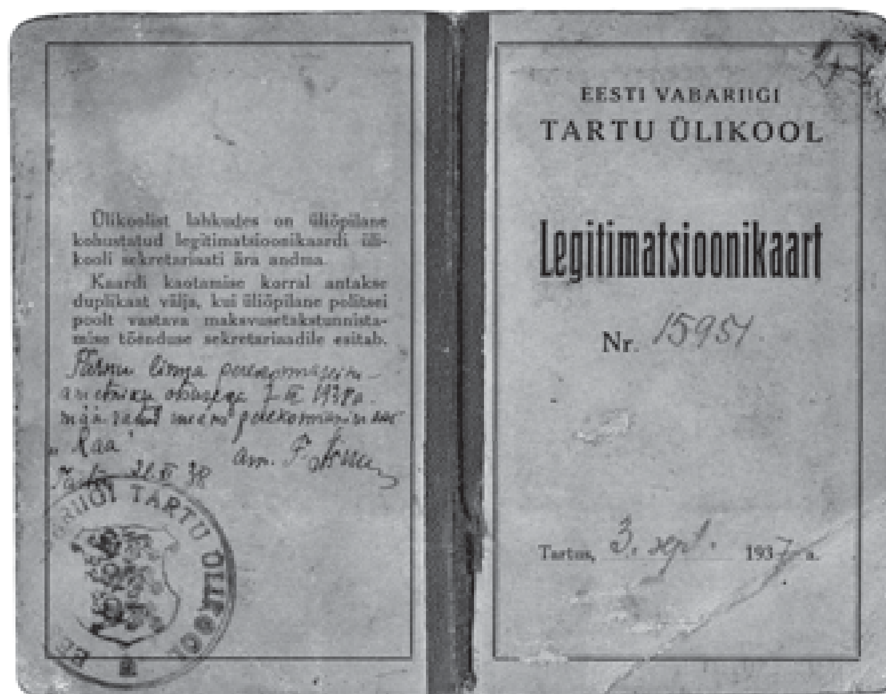
---

[33] Shveitsi Eesti Selts – Estnische Gesellschaft der Schweiz. (http://www.eestiselts.ch/est/PDF/uelevaade%20SES%20ajaloost.pdf) [Viimati vaadatud 14.03.2007].

[34] Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Köide 1. Political arrests in Estonia 1940-1988. Volume 1. Koostanud ja toimetanud Leo Õispuu. Tallinn, Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1996; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Köide 2. Political arrests in Estonia under Soviet occupation [1940–1988]. Volume 2. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Köide 3. Political arrests in Estonia under Soviet occupation. Volume 3. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, Eesti Represseeritute Registri Büroo, 2005. Kasutatav ka Okupatsioonide Muuseumi kodulehel (http://www.okupatsioon.ee).

[35] ERAF, f. 129SM, f. 130SM.

[36] Vt. digiteeritud Eesti ajalehed. Valik ajalehti aastatest 1821–1944 (http://dea.nlib.ee).

Ülikoolist lahkudes on üliõpilane kohustatud legitimatsioonikaardi ülikooli sekretariaati ära andma.

Kaardi kaotamise korral antakse duplikaat välja, kui üliõpilane politsei poolt vastava maksvusetakstunnistamise tõenduse sekretariaadile esitab.

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOL

Legitimatsioonikaart

Nr. 15951

Tartus, 3. sept. 1937 a.

Üliõpilase allkiri:

Nr. 15951

Selle ettenäitaja on EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI põllumajandus teaduskonna üliõpilane Andrei-Vambola Ramann Raa

Rektor.

4. piirikaitserügemendi I pataljoni 1. kompanii 2. rühma ülema lipnik Andrei Raa Tartu Ülikooli legitimatsioonikaart märkega nime eestistamise kohta. ERAF.

Pildid 2. piirikaitserügemendi III pataljoni rühmaülema leitnant Mati Linnomägi arreteerimistoimikust. ERAF.

2. piirikaitserügemendi III pataljoni rühmaülem leitnant Mati Linnomägi.

Mati Linnomägi abikaasa lapsega 26. veebruaril 1944.

Siiski võib ka nende ebamääraste kirjelduste ja artikli ilmumise kuupäeva järgi aimata, millist konkreetset sündmust ja üksust üks või teine uudisnupp puudutab. Mida militaarsema lehega tegu, seda ettevaatlikumaks lähevad sündmuste kajastused.

Väärtuslikku informatsiooni leidub ka temaatilistes väljaannetes nagu „Võitleja" ja „Sõdur" või kohalikes lehtedes, mis avaldavad üha uusi piirikaitserügementides osalenute mälestusi. Kasutatud on ka 1943. aasta Eesti Kindralkomissariaadi jaoks koostatud telefoniraamatut.[37] Kuigi telefone oli tol ajal tunduvalt vähem kui praegu, lähtusin eeldusest, et haritumatel ja paremal majanduslikul järjel meestel pidi see aparaat kodus olema. Abiks oli ka see, et nime juures oli tihti toodud ka amet või asutus, kus mees töötas.

ANDMEBAASID INTERNETIS

Siinkohal tuleb kindlasti ära märkida teose „Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944" internetiversioon,[38] kus küll ei ole mainitud kuulumist mingisse konkreetsesse üksusesse, kuid kust sain palju olulist teavet just sünniaegade ja -kohtade kohta. Samuti võimaldas andmebaasis sisalduv info välistada mehed, kelle elukäiku nendel aastatel oli kirjeldatud. Nn. KGB kartoteegis leidub samuti andmeid isikute kuulumise kohta mõnda piirikaitserügementi, kuid ka need andmed on väga lünklikud.[39] Militaarfoorumi www.militaar.net sõjaajalugu käsitlevad osad on samuti tänuväärseks allikaks, andes olulist teavet nii algajale huvilisele kui asjatundjale.

PIIRIKAITSERÜGEMENDID 1944

1944. AASTA MOBILISATSIOON JA PIIRIKAITSERÜGEMENTIDE FORMEERIMINE

1944. aastal volitas kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann Hjalmar Mäed 30. jaanuaril 1944 välja andma kolm määrust, millega kuulutati välja 1904.–1923. aastal sündinud meeste, ohvitseride, sõjaväeametnike, ohvitseriasetäitjate, sõjaväe loomaarstide, sõjaväe apteekrite, allohvitseride ja sõjaväe meditsiini- ning loomavelskrite ja kõigi kuni 60-aastaste arstide, loomaarstide ja rohuteadlaste kaitseteenistuskohustus. Lisaks andis ta välja ka neljanda määruse, millega kohustati 17–60-aastasi mehi astuma Omakaitsesse.[40]

---

[37] Ametlik telefoniraamat Eesti Kindralkomissariaadi piirkonna jaoks. Andmed seisuga 15. mai 1943. Tallinna telefoniameti väljaanne. Tallinn, Tallinna telefoniamet, 1943.

[38] Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 1. [Registrid.] The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 1. Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 1. Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond. Koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio (töörühma juhid) jt. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 2. Tartu Ülikooli 1919–1929 immatrikuleeritud üliõpilased, matriklinumbrid 1–10191. The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 2. Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 2. Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond. Koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio (töörühma juhid) jt. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 3. Tartu Ülikooli 1929–1944 immatrikuleeritud üliõpilased, matriklinumbrid 10192–19954. 1918. aasta II semestril immatrikuleeritud üliõpilased. The directory of the Student Body of the Tartu University in 1918–1944. 3. Matrikel der Universität Tartu 1918–1944. 3. Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond. Koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio (töörühma juhid) jt. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994. Vt. ka (http://www.eha.ee /Andmebaasid/2. Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944).

[39] ERA alfabeetiline kartoteek.

[40] T. Hiio, A. Niglas. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 972.

Esimese kolme piirikaitserügemendi formeerimine algas veebruari alguses, vastavad korraldused anti Kõrgema SS-i ja politseijuhi poolt välja 4. veebruaril ja väegrupi „Nord" tagala juhataja poolt 6. veebruaril.[41] Omakaitse Peavalitsus määras kohtadele ajutised formeerijad kuni rügemendiülemate määramise ja kohalejõudmiseni. Rügemendid moodustatigi Omakaitse struktuuride abil. Mobilisatsiooni toetas 7. veebruaril 1944 antud raadiovestluses, mis hiljem ka ajalehtedes avaldati, Eesti Vabariigi viimane peaminister prof. Jüri Uluots.[42] Tallinna Ringhäälingu esindajale antud raadiousutluses pidas Uluots tekkinud olukorda „Eesti rahva elu ja surma küsimuseks" ja otsustajaks selles küsimuses „suuri rahvaid ja riike oma tohutute sõjajõududega". Jüri Uluots rõhutas ka mobilisatsiooni äärmist vajadust: „Minu arvamise järgi peab mobilisatsioon toimuma just praegu. Eesti ja Saksa vahekorrad saavad leidma korraldamist edaspidi. Sõjalist jõudu on praegu vaja."[43]

Mobilisatsiooni läbiviimist juhtis Eesti SS-Leegioni kindralinspektor *SS-Oberführer* Johannes Soodla. Oma kodumaa piiride kaitsele kogunenud üle 35 000 mehest moodustati kuus piirikaitserügementi ja üks tagavararügement. Rügemendi suurus oli 2500 meest, sh. ohvitsere umbes 60. Nõukogude okupatsiooni ajal 1940–1941 läbi viidud süstemaatilise Eesti ohvitserkonna hävitamise ning juba varasemalt toimunud mobilisatsioonide järel tuli nüüd leida piisavalt ohvitsere, kes oleksid võimelised üksusi juhtima. 1944. a. mobilisatsiooni ajaks oli vähe tegevohvitsere rügementide juhtkonna moodustamiseks. Siin tuli appi võtta reserv – Vabadussõja kogemusega vanemad ohvitserid (vanusepiir oli seatud 60 aasta peale) ning Eesti Sõjakooli aspirantide kursuse lõpetanud reservohvitserid – lipnikud, kes olid oma põhitegevusalalt hoopis õpetajad, teadlased, arstid, juristid, sportlased, kirjanikud, heliloojad jne. Rinde pikaajaline püsimine 1944. aastal ja Punaarmee mitmed edutud rünnakud tõestasid ka Eesti reservohvitseride pädevust – Eesti Vabariigi Sõjakoolis ohvitseriks õppinud mehed tundsid sõjaasjandust ja pidasid ränkades oludes kaua vastu.

Ohvitseride puudus sai aga probleemiks kõikides formeeritavates rügementides. Kapten Meinhard Leetmaa kirjutas: „Ohvitseridest ja allohvitseridest oli suur puudus. Koosseisus ette nähtud ohvitseride ametkohad tuli täita 50% ulatuses allohvitseridega ja allohvitseride kohad 50% ulatuses reameestega."[44] Rügementide moodustamine ja varustamine toimus vaevaliselt, mobilisatsiooni punktidesse kokku kutsutud ootasid seal päevade kaupa üksustesse jaotamist.

[41] Samas, lk. 974.
[42] H. Mengel. Suurim armastus. [1.], lk. 33.
[43] Praegune aeg on otsustav Eesti olevikule ja tulevikule. Professor J. Uluotsa jutuajamine praeguse olukorra kohta. Postimees nr. 31, 8. veebruar 1944.
[44] M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis, lk. 94.

Mobi-meeste ülikooli hoonest ärasaatmine. 1944.
Foto Karl Hintzer (Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv).

Saksa sideohvitser kirjutas oma ettekandes 1. piirikaitserügemendi kohta: „Seesmised vahekorrad jäid rügemendis pikaks ajaks välja selgitamata, kuna Eesti ohvitseridele ja allohvitseridele tuntud määrustikke ei tohtinud tarvitada, kuid uusi ei olnud. [...] Alles 15. juunil 1944 pandi rügemendis kehtima Saksa sõjaväes kehtinud distsiplinaareeskiri." Lisaks jäi napiks ka väljaõpe, mis oleks tulnud läbi viia rügemendi formeerimise käigus: „Väljaõpet sai teise- või kolmandajärgulise ülesandena vaid puudulikult teostada, sest esikohal oli ranniku kaitsmine ja seisukohtade väljaehitamine." Kuna rügemendile antud julgestuslõik oli pikk (40–80 km), siis ei olnud rügemendi üksusi võimalik väljaõppeks ja ühtekuuluvustunde tekitamiseks pikemaks ajaks kokku kutsuda. Samal põhjusel ei saanud rügemendi ja pataljoniülemad „küllaldaselt mõjustada ja välja õpetada omi ohvitsere ja allohvitsere, kes peaaegu kõik olid pikemat aega olnud väljaspool sõjaväeteenistust."[45]

Esimese kolme piirikaitserügemendi formeerimine lõpetati veebruari lõpuks, võtmata arvesse, et vajalik väljaõpe lahingulise koostöö harjutamiseks rügemendile oli selleks ajaks veel läbi viimata. Peale esialgu nõutud 15 000 mehe oli järel veel 18 000 meest. Tekkis olukord, kus mobilisatsioonipunktides tuli päevade kaupa oodata. Algas massiline lahkumine.[46] Vaatamata mobiliseerimisega kaasnenud segadustele tuli rügementidel peagi suunduda rindele. Kapten Leetmaa: „Kõigist puudustest hoolimata pidi pataljon asuma lahinguülesannete täitmisele täiesti ebaküpsena, väljaõpetamata ja kokkuliitmata, pooleldi varustamata, mitteküllaldaselt relvastatuna ja osaliselt erariietes."[47]

Kuna esimesed kolm piirikaitserügementi moodustati peamiselt Omakaitse baasil, siis tuli leida rakendust ka kogunemispunktidesse saabunud tagavaraväelastele. 21. veebruaril 1944 alustati kindralinspektor Soodla korraldusel ka kolme ülejäänud piirikaitserügemendi formeerimist. 9000 mobilisatsiooniga teenistusse kutsutud tagavaraväelast tuli saata Relva-SS-i tagavaraüksustesse. Ülejäänud tagavaraväelased koondati 4., 5. ja 6. piirikaitserügementi. Kuna Relva-SS-ile tuli anda kõik tagavaraväelased aastakäikudest 1919–1923 kui ka suurem osa (65%) aastakäikudest 1907–1918, lisaks veel ohvitserid ja allohvitserid vanuses mitte üle 36 aasta, jäid piirikaitserügementidele nr. 4, 5 ja 6 varasemate aastakäikude mehed. Näiteks 4. piirikaitserügemendi meeste keskmine vanus oli 33 aastat.[48]

RÜGEMENT „TALLINN"

Rügement „Tallinn" (*Estnische Regiment „Reval")* moodustati vahetult pärast mobilisatsiooni väljakuulutamist 30. jaanuaril 1944 Pärnus (kapten Mats Mölder), Tartus (kapten Jüri Jürgen) ja Viljandis (kapten Arnold Purre) algselt

[45] Armeegrupp Narva. Eesti sideohvitser nr. 1241/44, salajane Ia/Id. Mihkel Hennoste isikukogu. KLM Ar, f. 22 (koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/16).
[46] Hennoste, Mihkel. 1943. ja 1944. aasta mobilisatsioonid Eestis. V Sinimägede päev. Adelaide, 11. august 1985, lk. 16. Mihkel Hennoste isikukogu. KLM Ar, f. 22 (koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/16).
[47] M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis, lk. 97.
[48] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 974–975.

3. piirikaitserügemendi jaoks formeeritud pataljonidest, mis suunati Tallinnasse. Lisaks saabus täiendus Paidest ja Valgast. Meestele jagatud riidevarustus oli tihtipeale sobimatus suuruses, mistõttu juba 12. veebruaril tuli paljudel minna rindele erariietes. Suuruselt sobimatu riidevarustus, liiga väikesed saapad ja vananenud relvad said piirikaitserügementidele juba algusest peale nuhtluseks, loomulikult ei tekitanud selline suhtumine Saksa juhtkonna poolt võitlejates erilist poolehoidu.

Rügemendis oli 2007 meest – 46 ohvitseri, 145 allohvitseri ja 1816 sõdurit. Rügementi juhtis major Richard Rubach, tollane Narva linnapea. Rügemendi eluiga oli vaid mõni kuu, sest kohe pärast rindele jõudmist anti pataljonid Saksa diviiside alluvusse. Aprillis võttis 20. Eesti SS-diviis rügemendi isikkoosseisu üle ja sellega rügement „Tallinn" likvideeriti.[49]

ESIMENE PIIRIKAITSERÜGEMENT

1. piirikaitserügemendi I pataljon formeeriti Rakveres (Virumaa ja Narva sõjaväekogemusega mehed), II pataljon Tallinnas (Tallinna ja Järva maakonna mehed) ning III pataljon Riisipere mõisas (Harju maakonna mehed). Staap oli Rakveres. Rügemendi ajutine formeerija oli kapten Jakob Vaska, Omakaitse Viru maakonna territoriaalrügemendi ülem. Rügemendiülemaks määrati major Jaan Tamm. Rügemendi tagavarapataljon moodustati samade maakondade ja linnade Omakaitse territoriaalrügementide baasil.[50]

Rügemendi formeerimine lõpetati 27. veebruariks 1944, kui pataljonid saadeti formeerimiskohtadest läbi Tartu Petserisse ja sealt Peipsi-Pihkva järve rannakaitsesse. Rügemendi staap ja komandopunkt asusid Mikitamäel. III pataljon saadeti Pihkva järves olevale Kolpino saarele.[51] 2.–4. mail 1944 paigutati rügement Pihkva järve lõunarannikule. Rügemendi komandopunkt asus nüüd Holohhalnja mõisas.[52]

Juuli keskel, kui Punaarmee Pihkva–Porhovi joonelt alanud pealetung jõudis Irboskasse, tõmmati 1. piirikaitserügemendi positsioonid tagasi Optjoki jõe suudmeni. Vastane möödus rügemendist aga lõuna poolt ja sundis rügemendi taanduma Võhandu jõe äärde Võõpsu piirkonda. 14. augustil langes ka Võõpsu, seejärel taanduti Räpina lähedale ja sealt edasi Võndu.[53]

Punaarmee vallutas Tartu 25. augustil, selleks ajaks oli 1. piirikaitse-rügement taganenud Emajõe põhjakaldale ning oli kaitses Tartu kirdeosas ja Lohkva küla juures. Ööl vastu 28. augustit paigutati 1. piirikaitserügement Emajõe põhjakaldale Kavastusse, kuhu jäi kuni Punaarmee pealetungi alguseni Emajõel 17. septembril. Punaarmee andis oma pealöögi 207. julgestusdiviisi

[49] Nisuma, Marek. 3. Eesti piirikaitserügement 1944. Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2005. [Viimsi], Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2006, lk. 154; H. Mengel, Suurim armastus. [2]., lk. 104; A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 982.
[50] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 974; H. Mengel. Suurim armastus. [1.], lk. 38–40.
[51] H. Mengel. Suurim armastus. [1.], lk. 44–45; A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 987.
[52] H. Mengel. Suurim armastus. [1.], lk. 53; A. Niglas ja T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 989.
[53] Gailit, Karl. Eesti piirikaitserügemendid. Eesti mehed sõjatules. Lk. 77.

ja sellele allutatud 1. piirikaitserügemendi lõigus, rügement purustati lahingu alguses, ellujäänud mehed võeti vangi või hajusid metsadesse.[54]

Rügemendiülem **Jaan Tamm** sündis 6. juulil 1894 Vana-Võidus Viljandimaal. Ta lõpetas 1913. aastal linnakooli, ohvitseriks ülendati ta 19. augustil 1918 jalaväe erialal. Eesti sõjaväes teenis ta alates 1918. aasta novembrist. 1924. aastal ülendati Sõjavägede Ühendatud Õppeasutustes teeniv nooremleitnant Tamm leitnandiks. 1930. aastal teenis ta Üksikus Scouts jalaväepataljonis ja ülendati kapteniks ning 1937. aasta veebruaris riigivanema käskkirjaga majoriks. Major Tamm oli Eesti Vabariigi Sõjakoolis kompaniiülem ja lektor.[55]

Major Tamme saatuse kohta pärast 1944. aastat puuduvad Hamilkar Mengelil andmed, ta arvas, et major langes Kavastu lahingus 17. septembril 1944.[56] Tegelikult major Tamm siiski pääses ja suutis oma sõjaaegset tegevust pikka aega edukalt varjata. Ta elas Raplas ja oli pikka aega sealse Täitevkomitee kommunaalosakonna juhataja. Hiljem küsitleti teda Petseri omakaitselaste protsessi raames, kuid sõjaaegse tegevuse eest teda süüdi ei mõistetud.[57] Ta suri 1977. aastal Eestis.[58]

Ülemleitnant Armil-Johannes Looga võeti 17. septembril 1944 Punaarmee poolt vangi, viibis kuni 1946. aastani filtratsioonilaagris, seejärel mõisteti 10 aastaks vangi ja 5 aastaks asumisele. Vabanes asumiselt 1956. aastal, seejärel oli Tartu Konservitehase Viljandi tsehhi laohoidja.[59] 1980. a. elas Viljandis.

Kapten August Kolk'i saatusest on teada (juhul, kui tegu on kapten August Kolk'iga, nagu kinnitavad arhiividokumendid,[60] mitte Rakvere Gümnaasiumi võimlemisõpetaja kapten Joosep Kolgiga, nagu kirjutab Mengel),[61] et ta varjas end pärast sõda, kuid arreteeriti 1948. a. ning saadeti Irkutskisse, kust vabanes 1956. a.[62]

Suurtükipatarei ülem kapten Heino Tikk pääses 1944. a. Rootsi ja läks sealt edasi Kanadasse.[63]

I pataljoni ülem major Aleksander Veelma sai 20. augustil 1944 haavata ning evakueeriti Saksamaale ravile. 1944. a. detsembris jätkas ta sõdimist 20. Eesti SS-diviisis. Saksamaa kapitulatsiooni järel sattus ta Uklei eralduslaagrisse. Seejärel õnnestus tal pääseda oma pere juurde Geislingeni, kus ta oli ameeriklaste poolt formeeritud eestlastest koosneva töökompanii ohvitser. 1951. a. läks ta

[54] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 992.
[55] Ohvitseride teenistuslehed (register). ERA, f. 495, n. 13, s. 58, l. 53; Armil-Johannes Looga uurimistoimik. ERA, f. 129SM, n. 1, s. 28057, l. 133–134; Sõjaministri ettepanek nr. 492, 21.02.1924 ja Vabariigi Valitsuse otsus. ERA, f. 31, n. 3, s. 15656; Kaitseministri ettepanek nr. 111 ja Vabariigi Valitsuse otsus 21. veebruaril 1930. ERA, f. 31, n. 3, s. 15518; Riigivanema käskkiri nr. 6, 19. veebruaril 1937. ERA, f. 31, n. 5, s. 378; H. Mengel, Suurim armastus. [1.], lk. 38.
[56] H. Mengel, Suurim armastus. [1.], lk. 179.
[57] Major J. Tamme saatus kerkib punabrošüüris. Eesti Päevaleht (Estniska Dagbladet), 30. aprill 1971 (koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/20).
[58] Salo, Vello. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996. [Nimestik.] Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1996 (http://www.okupatsioon.ee).
[59] Armil Looga uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 28057, l. 91.
[60] 1. Eesti piirikaitserügemendi ülema käskkiri nr. 2, 15.02.1944. ERA, f. R-212, n. 1, s. 1, l. 52-2, 61.
[61] H. Mengel. Suurim armastus. [1.], lk. 42.
[62] August Kolk'i uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 1251.
[63] Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944, matriklinumber 10070.

Kanadasse. Veelma oli Ottawa Eesti Seltsi ja Ottawa Eesti Võitlejate Ühingu asutajaliige. Ta suri 1990. a. Kanadas.[64]

Läände pääses ka II pataljoni ülem kapten Eduard Ausmees, kes osales hiljem H. Mengeli „Suurima armastuse" koostamisel[65] ja suri 1983. a. Ameerika Ühendriikides.[66]

III pataljoni ülema major Ottomar-Raimund Hindpere saatus pole teada. Tõenäoliselt ta 17. septembril 1944. a. lahingus ei langenud, sest erinevate allikate teateil oli ta pärast sõda metsavend. Väidetavalt tegi ta 1946. a. enesetapu: „[...] Major Hindpere saatusest pärast rinde kokkuvarisemist 17. septembril 1944 jutustas keegi vabasse maailma pääsenud isik kokkuvõttes järgmist: „Tallinna Keskvanglas viibides 1946. aastal kohtasin kellegi 1. piirikaitserügemendi sõduriga, kes rääkis, et varjanud oma talus major R. Hindperet. Viimane oli peidetud talusauna kahekordse lae vahele. 1946. aastal korraldanud seal külas NKVD põhjalikuma haarangu, kusjuures otsitud läbi ka nimetatud saun, kuid Hindperet polevat avastatud. Vähe aega pärast läbiotsimist läinud aga keegi NKVD agent sauna tagasi ja leidnud, et laest tilgub verd. Seepeale hakatud saunalage uurima ja avastatud major R. Hindpere laip. Ta oli omale kuuli pähe lasknud ilmselt läbiotsimisel pinguli närvide tõttu.[...]."[67]

Leopold Vahtra tunnistas ülekuulamisel 1952. a., et metsavendade gruppi, kelle seas ta end pärast vanemate majapidamise konfiskeerimist 1945. a. septembrist kuni 1946. a. alguseni varjas, kuulus endine Eesti kodanliku armee major Hindpere [toimikus lihtsalt Impere – *Ü.K.*], kelle eesnime ta ei mäletavat ning tema vennad Jakob ja August. Koos nendega varjas ta end kaks ööpäeva mitte kaugel vendade talust Maanteeääre[68] külas. Kolmandal päeval liiguti koos edasi metsa Kõue vallas, Kantküla ja Triigi küla läheduses Harjumaal ning liituti seal varjuvate metsavendadega.[69] 2006. a. meenutas Leopold Vahtra, et major Hindpere sai 1952. a. korraldatud haarangu käigus haavata ja laskis endale kuuli pähe.[70] Siinkirjutaja pakub välja võimaluse – lähtudes Leopold Vahtra toimikust, kus Hindperet nimetatakse vaid seoses varjamise algusega, et Hindpere võis end maha lasta siiski 1946. a. ja tõenäoliselt sealsamas Kõue vallas, kust ta ka ise pärit oli. (Hindpere oli 1942. aastal Kõue vallas Ojasoo külas talupidaja.)[71]

---

64 Kindral Laidoneri Muuseumi fond II, MS veteranid. Ohvitseride nekroloogid. Kapten A. Veelma.
65 H. Mengel. Suurim armastus. [1.], lk. 42.
66 V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 3.
67 Väljalõige tõenäoliselt Rootsis ilmunud päevalehest. Autori valduses.
68 Maanteeääre küla asub Ravila lähedal, Kõue vallas.
69 Leopold Vahtra uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 11260, l. 51–51p.
70 Jaska, Vello. Vabadusvõitleja Leopold Vahtra teened. Valgamaalane, 14. jaanuar 2006.
71 Eesti ohvitseride nimekiri. ERA, f. R-358, n. 2, s. 2, l. 167.

Kuidas suri major Hindpere

Piirikaitse rügemendi 3. pataljoni ülema major R. Hindpere saatusest pärast rinde kokkuvarisemist 17. septembril 1944 a., jutustas keegi vabasse maailma pääsenud isik kokkuvõttes järgmist: "Tallinna Keskvanglas viibides 1946 aastal kohtasin kellegi I. Piirikaitse rügemendi söduriga, kes rääkis, et varjanud oma talus major R. Hindperet.

Viimane oli peidetud talusauna kahekordse lae vahele. 1946 a. korraldanud seal külas NKVD põhjalikuma haarangu, kusjuures otsitud läbi ka nimetatud saun, kuid Hindperet pole avastatud. Vähe aega pärast läbiotsimist läinud aga keegi NKVD agent sauna tagasi ja leidnud, et laest tilgub alla verd. Seepeale hakatud saunalage lähemalt uurima ja avastatud major R. Hindpere laip. ta oli omale kuuli pähe lasknud ilmselt läbiotsimisel ajal pinguli aetud närvide tõttu (MP).

Artikkel ühes Rootsi eesti ajalehes major Ottomar-Raimund Hindpere hukkumisest. Dateerimata.
Autori valduses.

2. PIIRIKAITSERÜGEMENT

2. piirikaitserügement moodustati Lõuna-Eesti Omakaitse territoriaalrügementide baasil. Tartus moodustati maakonna sõjaväekogemusega meestest I pataljon, Võrus Võru ja Petseri maakonna meestest II pataljon ning Valgas Võru ja Valga maakonna meestest III pataljon. Tagavarapataljon formeeriti Tartu, Võru ja Petseri maakondade meestest. Rügemendi formeerijaks määrati Omakaitse Tartu territoriaalrügemendi ülem kolonelleitnant Hugo Jaanson, rügemendiülemaks kolonelleitnant Juhan Vermet, Tartus asunud 41. politseitagavarapataljoni ülem.[72] Rügemendi juhtkonda kuulusid peamiselt sõjakooli aspirantide kursuse lõpetajad – reservlipnikud.[73] Rügemendi staap asus Tartus, Eesti Panga Tartu osakonna hoones.[74]

Juhan Vermet rääkis Nõukogude julgeolekus ülekuulamisel 1946. aastal: „1944. aasta jaanuaris alustasid sakslased Eesti territooriumil Eesti rahvusliku armee loomist. Sellega seoses olin sakslaste poolt määratud 2. Eesti piirikaitserügemendi ülemaks, mida selleks ajaks ei olnud veel formeeritud. Kogu rügemendi formeerimine oli pandud mulle ülesandeks ja ma formeerisin selle kahe nädala jooksul meestest, kes olid varem teeninud endises Eesti sõjaväes. 20. veebruaril 1944 saadeti rügement minu isikliku juhtimise all rindele Peipsi järve piirkonda, kus ma viisin läbi sõjalisi operatsioone Punaarmee vastu."[75] Muuhulgas ütles Vermet ülekuulajatele, et pidas piirikaitserügemente Eesti sõjaväeks, vaatamata nende allumisele Saksa väejuhatusele.[76]

26. veebruaril 1944 viidi rügement positsioonile Peipsi järve läänekaldale. 12. märtsi 1944 öösel tuli Omedu kandis üle Peipsi jää Punaarmee üksus (eri allikate järgi 300–700-meheline tšekist Makarovi partisanide salk). Grupeeringu likvideerimises osales 2. piirikaitserügemendi 12. kompanii ja III pataljoni staabikompanii, mille käigus langes 12 meest, 3 sai haavata ja 3 jäid teadmata kadunuks.[77] Punaväelaste grupeering hävitati 17. märtsil 3. piirikaitserügemendi I ja III pataljoni ning Saksa üksuste ühisjõul Kangro veski läheduses.[78]

23. märtsil viidi rügement üle Putki rabasse Narvast lõunapool. Aprilli keskpaigas võeti paaripäevase vahega vastu kaks Punaarmee rünnakut – esmalt 1. kompanii, mõni päev hiljem 12. kompanii lõigus. Kuid läbimurre, mille eesmärk oli Krivasoo alt läbi lõigata Tallinn–Narva raudtee, ei õnnestunud.[79] Rügemendi kaotused selles lahingus olid 9 langenut ja 51 haavatut.[80] 22. aprillist 16. maini 1944 langes Putki rajooni kaitselahingutes 17, teadmata kadunuks jäi 4 ja haavata sai 89 sõjaväelast.[81]

---

[72] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 974; Ernst Kirsi uurimistoimik. ERAF, f. 130SM, s. 11346, l. 9.
[73] H. Mengel. Suurim armastus. 2., lk. 9.
[74] M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis, lk. 98.
[75] Juhan Vermeti uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 20726, l. 2p.
[76] Samas, l. 56p.
[77] Ernst Kirsi uurimistoimik, l. 10.
[78] M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis, lk. 112.
[79] Ernst Kirsi uurimistoimik, l. 10–11.
[80] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 985.
[81] 2. Eesti piirikaitse jalaväerügemendi ülema käskkiri nr. 8, 21. mai 1944. ERA, f. R-358, n. 2, s 14, l. 22–23p.

Mai lõpus võttis rügement üle pika rindejoone Mustajõe juures, Putki ja Narva jõe lähedal. Siin oli rügement kaitses kuni juuni keskpaigani.[82]

Juuni teises pooles viidi rügement üle Narvast lõuna poole Permisküla piirkonda eesliinile kuni juuli keskpaigani. Juuli keskel võttis rügement üle positsiooni Narvale lähemal, väliraudtee ääres Putki soos. 2. augustil algas Punaarmee pealetung 2. piirikaitserügemendi positsioonidele umbes rügemendisuuruse üksusega. Rünnak suruti tagasi, kuid rügement kaotas ligi poole isikkoosseisust langenute, haavatute või teadmata kadunutena. Praktiliselt täielikult hävitati 7. kompanii ja pioneerikompanii.[83] Kuni septembri keskpaigani oli rügemendi lõigus suhteliselt vaikne. 19. septembril (teistel andmetel 18. septembri keskpäeval) algas taandumine Tallinna suunas. 21. septembril võeti Ambla ja Tapa vahel Koigis suur osa rügemendist vangi.[84]

Rügemendiülem **Juhan Vermet** (kuni 1937 Johannes Värnik) sündis 24. veebruaril 1897 Võrumaal Antsla vallas. 1916. a. lõpetas ta kaubanduskooli. Ohvitser sai temast 8. septembril 1917. a. pärast lipnikekooli lõpetamist. Eesti sõjaväes teenis Vermet alates 5. detsembrist 1918. Kapteniks ülendati ta 1925. aastal. 1932. a. oli Vermet Eesti Vabariigi Sõjakooli 2. aspirantide kompanii ülem, samal aastal ülendati ta majoriks. 1935. a. oli allohvitseride kooli ülema kt. ja sõjakooli lektori kt., samal aastal annetati talle Kotkaristi IV klassi teenetemärk ja 24. veebruaril 1940 ülendati ta kolonelleitnandiks. 1. septembrist 1940 teenis Juhan Vermet Punaarmee 140. laskurpolgus alampolkovniku auastmes. 13. juulil 1941 andis Vermet end Porhovi all vabatahtlikult sakslaste kätte vangi, misjärel asus elama Tallinna. 1942. a. veebruaris astus vabatahtlikult Saksa sõjaväkke ja määrati Tartus asuva 41. tagavara-väljaõppe politseipataljoni ülemaks. 1944. aasta alguses määrati ta 2. piirikaitserügemendi ülemaks.[85]

1944. aasta sügisel õnnestus Vermetil pääseda laevaga Danzigi, sealt edasi Ülem-Sileesiasse, kus ta osales 1944. a. novembrist kuni 1945. a. jaanuarini ohvitseride kursustel. Hiljem saadeti ta Berliini rügemendiülemate täienduskursustele. Aprillis ta haigestus ja oli Saksamaa kapituleerumiseni haiglas. Seejärel asus otsima oma Saksamaal viibivat peret, kuid sattus ameeriklaste kätte vangi, kes ta prantslastele üle andsid, kes ta omakorda Nõukogude Liidule välja andsid.[86] 1946. aastal mõisteti ta 10 aastaks Siberisse. Juhan Vermet suri 5. aprillil 1966. aastal Linnamäe vallas Haapsalu lähedal.[87]

Rügemendi adjutant kapten Julius Edor ülendati 1. septembril 1944 majoriks ja oli hiljem Saksamaal 47/I pataljoni ülem (20. Eesti SS-diviis), kuni

---

[82] E. Kirs. Kord olin ma röövlite päälik..., lk. 128–129. E. Kirsi uurimistoimik, l. 11.
[83] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 995–996; E. Kirsi uurimistoimik, l. 12.
[84] E. Kirsi uurimistoimik, l. 13; Kolonelleitnant Vermeti seletus 2. Eesti piirikaitserügemendi taandumise kohta. KLM Ar, f. 1, n. 1, s. 5/17, l. 3.
[85] Ohvitseride teenistuslehed (register), l. 34; Sõjaministri ettepanek nr. 2977, 23.11.1925 ja Vabariigi Valitsuse otsus 25. novembril 1925. ERA, f. 31, n. 3, s. 15667; H. Mengel. Suurim armastus. [2.], lk. 11; Kaitseministri ettepanek nr. 49 ja Vabariigi Valitsuse otsus 19. veebruaril 1932. ERA, f. 495, n. 3, s. 115, l. 5; Eesti tänab 1919–2001. Koostajad Fred Puss, Agur Benno, Ivo-Manfred Rebane, Kalev Uustalu. Tallinn, Riigikantselei, 2001, lk. 173 (http://www.rk.ee/symb/5.doc); Vabariigi Presidendi käskkiri relvastatud jõududele nr. 7, 16. veebruaril 1940. ERA, f. 989, n. 1, s. 200. Juhan Vermeti uurimistoimik, l. 2, 31.
[86] Eesti ohvitserid Siberis. Eesti Päevaleht nr. 262, 11. november 1963. Koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/17.
[87] Juhan Vermeti uurimistoimik, l. 55–57; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Köide 3, lk. 801. Ritson, Tõnis. Toomas Hellat ja KGB. 5. Tuna nr. 4, 1999, lk. 141 (koopia: Ohvitseride nekroloogid. KLM Ar, f. 18, n. 5, s. 1/4).

märtsini 1946 oli Belgias sõjavangis. 1949. a. oli ta eestlaste töökompanii ehk nn. Edori kompanii ülem Schwetzingenis, 1951. a. emigreerus Kanadasse. Kirjutas 1961. a. ilmunud Mengeli „Suurim armastus II" 2. piirikaitserügementi puudutavale peatükile eessõna. Julius Edor suri 1985. aastal New Yorgis.[88]

I pataljoni ülemal major Meinhard Niinepuul õnnestus taandumisel pärast rügemendi laialiminekut septembris end varjata ja kaks kuud hiljem lahkus ta koos mõne mehega lekkival paadil Soome, sealt põgenes edasi Rootsi. Rootsi pääses ka tema Saksamaale evakueeritud perekond. Meinhard Niinepuu suri Rootsis 1975. a.[89]

II pataljoni ülem major Friedrich-Martin (Priidu) Süllaots elas illegaalselt kuni 1948. aastani, kui ta tabati ja karistuseks määrati 25+5 aastat Siberis. 1956. a. vähendati karistusmäära 10 aasta võrra. 1960. a. naasis Süllaots Eestisse, asus elama õe juurde oma kodutalus Kaljul ning töötas kütja ja öövahina Tallinna Trammi- ja Trollibussitrustis. Ta suri 1977. a. Koluveres.[90]

III pataljoni ülem kapten Meinhard Leetmaa varjas end pärast sõda metsas, hiljem õnnestus tal hankida pass Alfred Sepa nimele ja selle nime all elas ta 1952. aastani. Järgnes uus redutamine kuni 1956. aastani, kui ta end üles andis, kuid pääses amnestia tõttu arreteerimisest. 1965. a. lõpus õnnestus Leetmaal pääseda pere juurde Saksamaale. Seal taotles ta Saksa võimudelt varjupaigaõiguse. 1979. a. avaldas Leetmaa mälestusteraamatu ja suri aasta hiljem Stuttgartis.[91]

3. PIIRIKAITSERÜGEMENT

3. piirikaitserügemendi I pataljoni mobiliseeriti Pärnumaa, II pataljoni Viljandimaa ning III pataljoni Lääne- ja Saaremaa sõjaväekogemusega mehed. Tagavarapataljon moodustati kõigi nimetatud maakondade meestest. Formeerijaks oli major Paul Lilleleht, Omakaitse Pärnu territoriaalrügemendi ülem. Rügemendiülemaks määrati kolonelleitnant Mart Kaerma. Rügemendi staap asus formeerimise ajal Pärnus.[92]

1. aprillil 1944 oli rügemendi kooseisus 57 ohvitseri, 263 allohvitseri ja 2326 sõdurit.[93]

22. veebruaril asus rügement Pala piirkonda Peipsi läänekaldal, kus toimus esmane väljaõpe. II pataljon rakendati veebruaris–märtsis 225. jalaväediviisile tugipunkti rajamiseks Peipsi põhjarannikul, I ja III pataljon võitlesid Omedu lähedal partisanide vastu. Märtsi lõpus anti rügemendile rindelõik Tartu ja Viru maakonna piirist kuni Kataseni Peipsi kaldal (Tudulinna–Lohusuu piirkond).

---

[88] Eesti diviisi struktuur ja ohvitseride koosseis II maailmasõjas. Koostaja Leo Tammiksaar. Tallinn, Eesti Riigikaitse Akadeemia Kirjastus, 1998, lk. 31; Herderi Instituudi pildikogu (http://www.herder-institut.de/bilder_katalog/bilder_hintzer/152731.jpg); H. Mengel. Suurim armastus. [2.], lk. 10; V. Salo, E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 5.

[89] Kant, Johannes. Major Niinepuu. In memoriam. Eesti Päevaleht (Estniska Dagbladet) nr. 83 (4073), 29. okt. 1975. Ohvitseride nekroloogid. Koopia KLM Ar, f. 18, n. 5 s. 1/4.

[90] Pihlau, Jaak. Pitka löögiüksuse ja selle viimase juhi major Süllaotsa saatusest. Artikkel avaldamisel Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetiste sarjas ilmuvas konverentsi „Tallinna kaitsjad 22. IX 1944" kogumikus.

[91] M. Leetmaa. Sõjas ja ikestatud Eestis, lk. 214–316; V. Salo, E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 23.

[92] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 974.

[93] M. Nisuma, 3. Eesti piirikaitserügement 1944, lk. 156.

Mais kulges rügemendi positsioon Smolnitsa külast Vasknarvani. Juuni lõpus rajati kindlustusvööndit Peipsi järve põhjakaldal umbes Karjamaa küla kohal. Juuli lõpus sai rügement kaitselõigu Peipsi järve kirdekaldal Smolnitsa külast kuni Narva jõe läänekaldal oleva Eesti-Perevoloka külani. 2. augustil puhkes Puhatu soos lahing 2. piirikaitserügemendi ja Punaarmee väeosade vahel. Abijõududeks saadeti sinna 3. piirikaitserügemendi II ja III pataljon. 3. augustil üritas II pataljon vasturünnakut, see ebaõnnestus ja pataljon kandis märkimisväärseid kaotusi. Pataljoni 11. ja 12. kompanii riismed saadeti reservi ja asendati 7. augustil uue 3. piirikaitserügemendi pataljoniga kapten Aado Juhani juhtimisel.[94] 1944. aasta septembris paiknes rügement osaliselt (III pataljon) Puhatu soos, ülejäänud rügement oli Narva jõe ääres Vasknarva külast kuni Permisküla saareni. 19. septembril 1944 algas taandumine Vasknarva teed pidi Tudulinna poole, suunaga Rakkesse. Avinurmes toimus 20. septembri varahommikul 3. piirikaitserügemendi kokkupõrge Punaarmee üksustega. Läbimurre ei õnnestunud ja rügement lagunes.[95]

Rügemendiülem **Mart Kaerma** (kuni 1940 Mart Haber) sündis 2.veebruaril 1897, lõpetas linnakooli 1912. a ja ülendati pärast lipnikekooli lõpetamist 15. septembril 1917 ohvitseriks. 5. detsembrist 1918 teenis ta Eesti 6. jalaväepolgus ning osales Vabadussõjas, kus sai Petserimaal Laura all haavata – kuul läbis rindkere. Pärast Vabadussõda teenis Mart Haber 6. üksikjalaväepataljonis, 1923. a. ülendati ta leitnandiks. 1926. a. omistati talle kapteni auaste, sel ajal teenis ta juba Sõjaväe Ühendatud Õppeasutustes. 1931. a. lõpetas ta Kõrgema Sõjakooli. 1933. a. teenis ta Kaitsevägede Staabis ja ülendati majoriks,[96] oli Kaitsevägede Staabi VI osakonna poolt 1933. a. välja antud õpiku „Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele" kaasautor[97] ning kuulus ka 1936. a. Eesti Lipu Toimkonna poolt välja antud koguteose „Võidupüha" autorite hulka. Selles lõpetab ta oma artikli sõnadega: „Viimases vabadusvõitluses meie praegune põlv saavutas raskes heitluses uuesti iseseisvuse, tuleviku põlvede kohus on seda hoida alal, et ei korduks enam iialgi kurb minevik."[98]

1930. aastatel oli ta seotud vabadussõjalastega, oli 1935. a. detsembriks kavandatud riigipöörde ajal nimetatud majandusministri kandidaadiks. Seejärel juhendas ta Tondi Sõjakoolis riigikaitseõpetuse kursusi. 1939. a. oli ta riigikaitse-alase õpetuse ja kasvatuse nõunik, 1940. a. veebruaris ülendati ta kolonelleitnandiks[99] ja vallandati 1940. a. suvel pärast Eesti okupeerimist

---

[94] M. Nisuma. 3. Eesti piirikaitserügement 1944, lk. 171, 174, 178.
[95] Samas, lk. 180, 184.
[96] 6. jalaväepolgu ohvitseride nimekiri peastaabi ülemale. Detsember 1918. ERA, f. 497, n. 2, s. 193; Ohvitseride teenistuslehed (register), l. 34; Veersalu, Eduard. Meenutusi Eesti 3. piirikaitserügemendi ülemast kolonel Mart Kaermast. Rukkilill nr. 5, detsember 2004; Sõjaministri ettepanek nr. 1550, 26.03.1923 ja Vabariigi Valitsuse otsus 26. märtsil 1923. ERA, f. 31, n. 3, s. 15628; Sõjaministri ettepanek nr. 3652, 19.11.1926 ja Vabariigi Valitsuse otsus 24. novembril 1926. a. ERA, f. 31, n. 3, s. 15675; M. Nisuma. 3. Eesti piirikaitserügement 1944, lk. 186; Kaitseministri ettepanek nr. 47 ja Vabariigi Valitsuse otsus 21. veebruaril 1933. ERA, f. 31, n. 3, s. 15536.
[97] Traksmann, A.[ugust], Lukas, J.[aan], Haber, M[art]. Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele. Tallinn, Kaitsevägede Staabi VI osakond, 1933.
[98] Koguteos Võidupüha. Toimetanud A. Truuvere, Ed. Salurand ja A. Taioste. Tallinn, Eesti Lipu toimkond, 1936, lk. 47.
[99] Ohvitseride teenistuslehed (register), l. 34.

Nõukogude Liidu poolt.[100] 1941. a. suvel pääses ta Eesti ohvitseride arreteerimise ajal Värska laagris imekombel eluga.[101] 1941. a. juhtis Mart Kaerma Petseri Omakaitset, seejärel määrati ta Tallinn-Nõmme Omakaitse etteotsa, 20. detsembril 1941 aga Haridusdirektooriumi rahvakasvatuse peavalitsuse ülemaks.[102] Hiljem pidas ka Tallinna prefekti ametit, kust ta tütre andmeil lahkus 1944. aastal ja läks vabatahtlikult rindele.[103] Alates 1944. a veebruarist juhtis kolonelleitnant Kaerma 3. piirikaitserügementi, 16. septembril 1944 ülendati ta koloneliks.[104]

6. piirikaitserügemendi ülem Paul Lilleleht väitis ülekuulajatele: „Pärast seda, kui ma oma formeeritud 6. piirikaitserügemendiga 1944. a augustis jõudsin Narva rindele, kohtasin Kaermat uuesti. Sel ajal juhtis Kaerma mõnda aega brigaadi, kuhu kuulusid nii 3. kui 6. piirikaitserügement, aga ka eraldi pataljonid: politseipataljon, suurtükipataljon jt. Varsti selle järel Kaerma haigestus ja saadeti Tallinnasse haiglasse."[105] Ka 3. piirikatserügemendi arst Harald Tuul ütles ülekuulamisel, et rügemendiülem viibis 1944. a. augustis Tallinnas ravil.[106]

Pärast rügemendi kottijäämist Porkuni juures varjas Kaerma end neli aastat isakodus Kaera-Vanatoal Raikkülas. Julgeolekumeeste haarangute sagenemisel 1948. a. otsustas ta oma perekonna päästmiseks lõpetada elu enesetapuga. Kolonel Kaerma mürgitas end 8. aprillil 1948 tsüaankaaliumiampulli abil. Abikaasa ja vend matsid koloneli surnukeha öösel kartulikuhja alla. Tema haud on senini leidmata.[107]

3. piirikaitserügemendi leitnant Otto Lauri: „Me ei teadnud isegi seda, et Tartu all oli rinne läbi murtud ja venelased hakkasid põhja tulema. Sellest kõigest vaikiti, me ei teadnud midagi. Kui asi oli nii kaugel, siis Kaerma saatis veel kohtuohvitser [Juhan] Kohjuse Tallinna kuulama maad. Ja selle tõttu pääses välja Kohjus. [Evald] Paal sai välja ja mina sain välja. Mina olin puhkusel, olin saanud käest haavata ja olin laatsaretis ravil. Nii sai meie rügemendist välja ainult neli meest. Kõik teised jäid sisse."[108] Rügemendi adjutant kapten Evald Paal jõudis 1947. aastal Inglismaale ning hiljem Kanadasse, kus ta 1981. aasta talvel suri.[109]

I pataljoni ülem major Juhan Purga varjas end Pärnumaa metsades, 1945. a. sügisel langes metsavennana Kilingi-Nõmmel.[110]

Andmed II pataljoni ülema kapten Elmar Kõlu (Kõllo) saatuse kohta

---

[100] Niitme, Arno. Neli kooli. Mälestusi. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996, lk. 182, 232, 253.
[101] E. Veersalu. Meenutusi 3. Eesti piirikaitserügemendi ülemast kolonel Mart Kaermast.
[102] T. Ritson, Toomas Hellat ja KGB. 5., lk. 141.
[103] E. Veersalu. Meenutusi 3. Eesti piirikaitserügemendi ülemast kolonel Mart Kaermast.
[104] M. Nisuma. 3. Eesti piirikaitserügement 1944, lk. 187.
[105] Paul Lillelehe uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 4271, l. 33–33p.
[106] Harald Tuule uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 26662, l. 28.
[107] Mälestuseks. Eesti Päevaleht 2. veebruaril 2000; Meenutusi 3. Eesti piirikaitserügemendi ülemast kolonel Mart Kaermast. Ajaleht Rukkilill nr. 5, detsember 2004.
[108] Lauri, Otto. 3. Eesti piirikaitserügemendi saatusest, lk. 4–5. Mihkel Hennoste isikukogu. KLM Ar, f. 22 (koopia KLM Ar. f. 18, n. 1, s. 5/18).
[109] V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996. Evald Paal, lk. 35.
[110] Pro Patria. II, Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978, (lühinimestik), tööversioon. Koostanud Eerik-Niiles Kross. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 13. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1998. (http://www.rk.ee/metsavennad/langenud/pom.html).

on vastukäivad. Pataljoni sidemeeste kinnitusel olevat ta langenud 1944. a. septembris Avinurme lahingus; teistel andmetel surnud 1950. a. Bratskis. Kuna sellenimelisi mehi oli veel, on tegeliku saatuse väljaselgitamine keeruline.[111]

III pataljoni ülem kapten Valdemar-August (Voldemar) Veelmaa elas pärast sõda Saksamaal ja suri 1951. a. septembris.[112] III pataljoni ülem kapten Aado Juhani suri Eestis.[113]

Kaks ohvitseri, rügemendi arst leitnant Harald Tuul ja leitnant Ants Jõe, kes viibisid 18. septembril 1944 Tallinnas ja kel seoses Punaarmee pealetungiga ei õnnestunud rügemendi juurde tagasi minna, otsustasid põgeneda Rootsi. Selleks suundusid nad Vihterpallu Harjumaal. Novembris kohtasid nad seal leitnant Jaan Kurvitsat, kes töötas kohalikus metskonnas. Mehed varjasid end tema juures küünis kuni 7. detsembrini 1944, mil suundusid üheskoos purjekal Soome ja jõudsid 8. detsembriks 1944 Alglosse. Elanud mõne päeva kohalike kalurite juures, sõitsid nad kaluripaadil Tammisaarisse, pöördusid politseisse ja palusid Soomes elamisluba. Järgmisel päeval saadeti mehed politsei saatel Helsingisse ja arreteeriti kaitsepolitsei (Valpo) poolt. Detsembri lõpus viidi mehed Oiti interneeritute laagrisse. 1945. aasta 2. jaanuaril anti nad Nõukogude Liidule välja.[114]

4. PIIRIKAITSERÜGEMENT

4. piirikaitserügement formeeriti 2. piirikaitserügemendi komplekteerimisel üle jäänud Omakaitse Tartu, Võru, Petseri ja Valga maakonna tagavaraväelastest. Rügemendi staap asus Tartus.[115] Rügemendiülemaks määrati major Valter Pedak.

Tulevane rügemendi arst Leo Kirotar meenutas mobiliseerimise käiku järgmiselt: „Tartus, Eugeenikainstituudis (Ülikooli tänav 40), toimus sõjaväkke värbamise arstlik komisjon. Arste oli komisjonis mitmeid, praeguseist tuttavaist dr. [Ivo] Ramjalg, kes töötas haavakliinikus. Oli ka mobiliseeritud velskreid, sanitare, kes seal peatusid ja jooksupoistena toitu ja marketendrit hankisid. Olime juba sõjaväe söögil, seebil ja joogil. Eesruumis tegeles komisjon, keskmises oli puhkeruum kušettidega, kõige tagumised ruumid kuulusid perekond Madissoni valdusse."[116]

4. piirikaitserügemendi staap ja II pataljon paigutati 1944. a. märtsi esimesel poolel Pihkva järve äärde 1. piirikaitserügemendist lõunas. I ja III pataljon asusid kuni aprilli lõpuni Peipsi kaldal Emajõe suudmest kuni Mustveeni. Suve alguseks koondati kogu 4. piirikaitserügement Pihkva järve lõunakalda lähistele.[117] Juuni

---

[111] Poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Köide 1, lk. 219; Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Köide 2, lk. 208.
[112] V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 59.
[113] Samas, lk. 11.
[114] Harald Tuule uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 26662, l. 29–32; Erelt, Pekka. Teekond üle lahe hukatusse. Eesti Ekspress 29. november 2005; Doktor Juha Pohjoneni täpsustused 2007. a. märtsis.
[115] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 975.
[116] Leo Kirotari mälestused.
[117] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 975.

lõpul hakkas rügement liikuma Eesti piiri poole ja uueks asukohaks sai vene küla Irboskast ida pool, kus ehitati mõnda aega tagavarakaitseliini umbes Eesti piiri kohale. Siis liiguti edasi Pihkvasse, kus I pataljon paigutati Pihkvast ida poole rindele, teised kaks jäid Velikaja jõe vasakule kaldale reservi. 20. juuli õhtul laaditi rügement Liivamäe jaamas rongile ja viidi Jõhvi, kust edasi sõideti juba väliraudteed mööda Lötzeni jaama.[118] Rügement paigutati Kuningakülast kuni Poruni jõeni.[119] 24. juulil määrati 4. piirkaitserügemendi III pataljon Putki lõigus reservi. Lahingukogemuse puudumise tõttu lubati pataljoni kasutada ainult läbimurrete riivistamiseks. Selles lõigus püsis 4. piirikaitserügement kuni taandumiseni septembris. Suuri kokkupõrkeid ei olnud, kuid Punaarmee tulistas pidevalt piirikaitserügementide positsioone suurtükkidest ja miinipildujatest, tungides aeg-ajalt ka üle Narva jõe. 29. juulil vallutas Punaarmee Narva jões asuva Kuningaküla saare, kuid see vallutati peagi tagasi. Rügemendi I pataljon saadeti 11. augustil Permisküla saare vallutanud ja Narva jõe läänekaldale jõudnud Punaarmee üksusi tagasi tõrjuma. Läänekallas suudeti tagasi vallutada, kuid Permisküla saar jäi Punaarmee kätte. Augusti teises pooles tõsisemat lahingutegevust ei toimunud. Septembri esimesel poolel jätkus positsioonisõda. I pataljon paigutati Putkisse ja allutati 2. piirikaitserügemendile.[120] Septembri teisel poolel algas taandumine, kusjuures taandumisel tekkinud kaoses segunesid üksused ja kadus juhtimine. Rügement püsis siiski veel mõnda aega koos. Taganemisel Krivasoost juhtis rügemendiülem Valter Pedak läbimurdelahingut Assamalla all ja saatis seejärel rügemendi laiali.[121]

Rügemendiülem **Valter Pedak** sündis 28. juulil 1895 Vara vallas Tartumaal, lõpetas Tartu Õpetajate Ühingu kaubanduskooli ja Peterhofi 1. lipnikekooli ning võttis osa nii I maailmasõjast kui Vabadussõjast. 18. novembrist 1918 kuni 3. märtsini 1919 teenis ta Kaitseliidus, seejärel oli Kuperjanovi partisanide rügemendi ohvitser, võttes osa lahingutest *Landeswehr*i vastu. Sai kaks korda haavata. Vapruse eest sõjaväljal annetati talle Vabadusristi II liigi 3. järk.[122]

1924. a. teenis ta Kindralstaabi valitsuses ja ülendati kapteniks. l930. aastatel oli ta 7. jalaväerügemendi kompaniiülem, 1935. a. ülendati majoriks. 1938. a. annetati talle Kotkaristi IV klassi ja 1940. a. (oli sel ajal 7. jalaväerügemendi pataljoniülem) Eesti Punase Risti IV klassi teenetemärk. 1941. aastal teenis Punaarmees, millele järgnes vangistus Saksamaal. Piirikaitserügementide formeerimise alguses oli major Pedak Omakaitse Petseri territoriaalrügemendi ülem.[123]

Kaljo Villako meenutab Valter Pedakut: „Major Pedak kutsus üksuste ohvitsere endale külla. Nähtavasti tahtis ta alluvaid lähemalt tundma õppida

[118] K. Villako. Ajarännak. 2. osa, lk. 389–392.
[119] M. Nisuma. 3. Eesti piirikaitserügement 1944, lk. 174.
[120] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 994–996.
[121] Leo Kirotari mälestused.
[122] Valter Pedak (koopia KLM Ar. f.18, n. 5, s. 1/4). Eesti tänab 1919–2001, lk. 67.
[123] Vabariigi Valitsuse otsused ohvitseride ülendamise kohta. ERA, f. 31, n. 3, s. 15656; Riigivanema käsukiri kaitsevägedele nr. 4, 20. veebruaril 1935. ERA, f. 31, n. 5, s. 371; Eesti tänab 1919–2001, lk. 177, 280. T. Ritson, Toomas Hellat ja KGB. 5., lk. 142; A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 975.

ja endaga tugevamalt siduda. Oli teine väga meeldiv ohvitser, Vabadussõjast saadud kogemustega."[124] Valter Pedak hukkus Tartumaal, Varal, metsavennana nõukogude julgeoleku haarangul 27. detsembril 1947.[125]

4. piirikaitserügemendi adjutant leitnant Edgar Niider üritas koos kapten Rudolf-Theodor Piibega, kes augustis-septembris 1944 täitis II pataljoni ülema kohuseid, 1944. a. oktoobris pääseda Soome. Selle eesmärgiga tulid nad Juminda piirkonda, kus korraldati salajast ülevedu. Mehed tabati kaatril Soome lahel 31. oktoobril 1944. Karistuseks määrati Niiderile 10 aastat.[126] Tema pere pääses Saksamaale ja sealt edasi USA-sse, Edgar Niider jõudis pärast vangistust Eestisse tagasi. Leenart Üllaste meenutas: „Paljude inimeste seast, kes mul Norilskis aitasid ellu jääda, nimetaksin ma veel kahte meest. Need on Leonhard Ojaaru ja Edgar Niider. Neist esimene töötas kohalikus sidesõlmes (linnas muidugi) lukksepana ja teine kohalikus autobaasis raamatupidajana, kuna valdas perfektselt ka vene keelt. Just nende kahe mehe kaudu õnnestus mul luua tihedam side oma perekonnaga. [...] Need kaks meest olid seal ka omamoodi Eesti majakad, kelle nari ümber koguneti kuulama häid kõlakaid, mis aitasid meil noruhetkil pead püsti hoida. Ma ei nimetagi neid leivapoolikuid, mis neil sageli oli oma kaasmaalastele anda."[127] Rudolf Piibe aga mõisteti 1945. a. surma, hiljem asendati see otsus 20-aastase vangistusega Krasnojarski krais, kuid juba 1946. a. suri ta kinnipidamiskohas.[128]

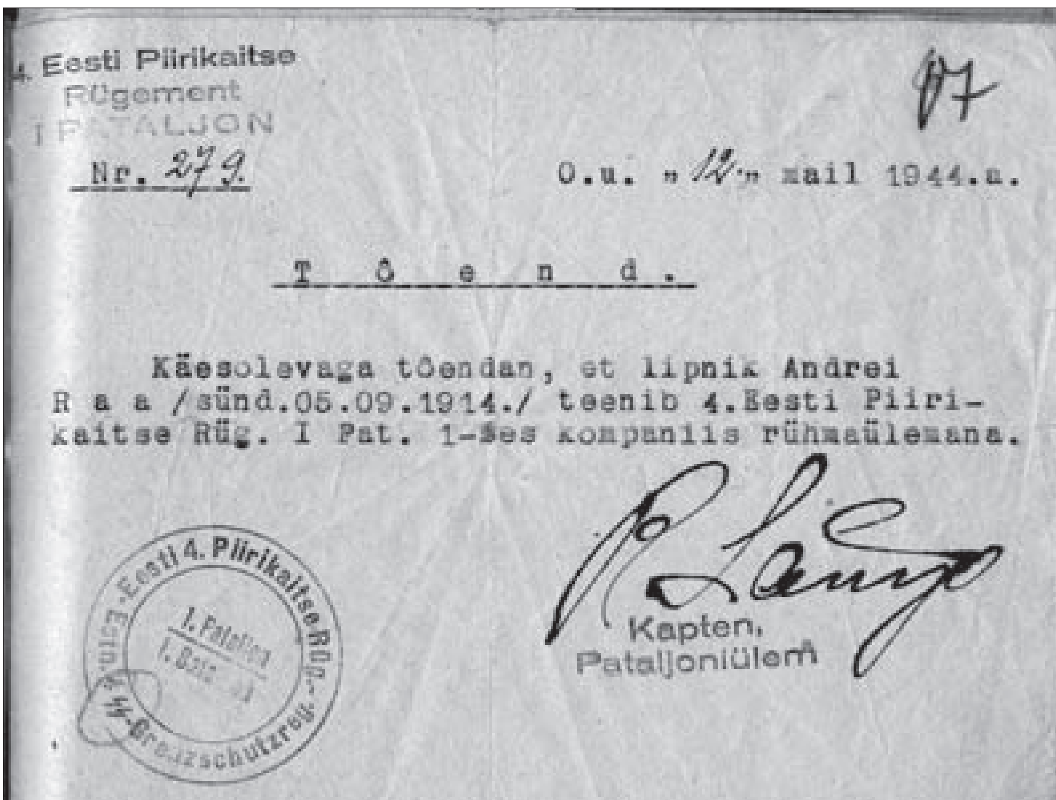
I pataljoni ülem kuni 1944. a. augusti lõpuni oli kapten Robert Lamp. 1951. a. langes ta metsavennana Konguta vallas. Augustist septembrini 1944 I pataljoni ülemaks olnud kapten Jaan Harju suri Tallinnas 1973. aastal.

II pataljoni esimene ülem leitnant Otto Uin hukkus Porkuni lahingus.[129] II pataljoni ülem alates juulist 1944 kapten Artur-Heinrich Raidlo arreteeriti 1947. a. kevadel. Sama aasta sügisel suri ta vangistuses.[130]

III pataljoni ülem Jaak Vinni saatust kirjeldab Kaljo Villako oma mälestusis: „Vinni enda saatusest kuulsin 1945. aastal Patareis, kus mu kongikaaslaseks oli tükk aega üks metsavaht Elva kandist, kes arreteeriti Vinni tõttu. [...] Vinni ja Robert tabatigi eelmainitud metsavahi pool. Tulevahetuses sai Vinni nii raskesti haavata, et tal amputeeriti jalg vangla haiglas." Kapten Jaak Vinni mõisteti NKVD tribunali poolt 6. detsembril 1945 surma ja hukati 20. veebruaril 1946.[131]

Eriti vähe andmeid on 4. piirikaitserügemendi II pataljoni saatuse kohta, ohvitseridest on täna teada vaid üksikud nimed.

[124] Villako, Kaljo. Ajarännak. 1. osa. Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta sügiseni. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk. 404.
[125] T. Ritson, Toomas Hellat ja KGB. 5., lk. 142.
[126] Edgar Niideri uurimistoimik. ERAF, f. 130SM, s. 13113, l. 3.
[127] Üllaste, Leenart. Mis aitas ellu jääda? Videvik nr. 2 (509), 11. jaanuar 2001 (http://www.videvik.ee/509/509index.html).
[128] Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Köide 1, lk. 376.
[129] Porkuni lahingus 21. IX 1944. a. langenud. Käsikirjaline nimekiri.
[130] Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Köide 3, lk. 647.
[131] K. Villako. Ajarännak. 2. osa, lk. 413.

4. Eesti Piirikaitse
Rügement
I PATALJON

Nr. 279. O.u. „12.„ mail 1944.a.

T õ e n d.

Käesolevaga tõendan, et lipnik Andrei R a a /sünd.05.09.1914./ teenib 4.Eesti Piirikaitse Rüg. I Pat. 1-ses kompaniis rühmaülemana.

Kapten,
Pataljoniülem

4. piirikaitserügemendi I pataljoni ülema kapten Robert Lambi poolt välja antud tõend Andrei Raa teenimise kohta tema pataljonis.
ERAF.

5. PIIRIKAITSERÜGEMENT

5. piirikaitserügement moodustati 1. ja 3. piirikaitserügemendi komplekteerimisel ülejäänud Omakaitse Järva, Viru ja Viljandi maakondade tagavaraväelastest. Rügemendi ajutiseks formeerijaks oli major Johannes Koort, 287. politsei-vahipataljoni ülem. Rügemendiülemaks määrati kolonelleitnant Johannes Raudmäe. Rügemendi staap asus Paides. 5. piirikaitserügement saadeti aprilli keskel Peipsi äärde Emajõe suudmest Kallasteni (I pataljon). Seejärel paigutati Alatskivile ka rügemendi staap ja II pataljon. Rügemendi III pataljon paigutati juuni alguses Emajõe suudmesse Praagalt kuni Kavastuni. Juuni lõpuks paigutati kogu rügement kaitsma Emajõe soist suuet Punaarmee dessandi ja partisanide vastu ning julgestama Piirissaarel asuva Saksa üksuse tagalat. Juuni keskel tabas lennukipomm rügemendi 12. kompanii staabipunkrit, surma said kompaniiülem leitnant Perri ja neli sõdurit. 16. augustil tegi Punaarmee rügemendi lõiku dessandi. Dessandi edasitung suudeti peatada ja rügement taandus Läänistesse. Augusti lõpus määrati rügemendi kaks pataljoni kolonelleitnant Alfons Rebase lahinggrupi alluvusse. Rügemendi staap oli samal ajal Peipsi rannakaitselõigu ülema käsutuses ja vastutas lõigu eest Varnjast Emajõe deltani. 17. septembril ületas vaenlane Emajõe. 5. piirikaitserügement oma kahe pataljoniga ja Rebase lahinggrupp taganesid põhja suunas, suur osa rügemendist jäi pealetungiva Punaarmee seljataha ja hajus metsadesse, üksikud taganesid koos Saksa vägedega Lätti.[132]

Rügemendiülem **Johannes Raudmäe**, VR II/3 (enne 1936. aastat Eisenberg) sündis 22. aprillil 1891 Harjumaal Kuimetsa vallas Tagatõnu talus. Pärast üheaastase pedagoogilise kursuse läbimist 1911. aastal oli ta 1911–1914 algkooliõpetaja Kolgas ja Vaivaras. Sõjalise väljaõppe sai ta Vene armee 282. tagavarapolgus. I maailmasõjas oli 180. Vindavi polgus, 1918. aasta märtsist teenis 3. Eesti jalaväepolgus kuni rahvusväeosade laialisaatmiseni aprillis Saksa okupatsiooni ajal. Vabadussõjas teenis soomusrongide divisjoni adjutandi ja soomusrongide diviisi tagavarapataljoni 1. kompanii ülemana. 1924. a. ülendati Raudmäe kapteniks ja ta teenis 2. soomusrongide rügemendi adjutandina. 1926. a. määrati ta Järva kaitsemaleva pealikuks. 1928. aastast oli ta Kaitseliidu Sakalamaa maleva pealik. 1930. a. ülendati Raudmäe majoriks. Ta oli Sakalamaa maleva pealikuks kuni Kaitseliidu likvideerimiseni nõukogude okupatsioonivõimude poolt 1940. a. juulis. 1938. a. ülendati Raudmäe kolonelleitnandiks. 1940. a. juunis vabastati ametikohtade ärakaotamise tõttu kõik Kaitseliidu ülemad ja viidi üle sõjaministri käsutusse, sh. ka kolonelleitnant Raudmäe.[133] 1940–1941 elas Raudmäe oma talus Valgamaal, oli metsatööline. Hiljem, kuni sakslaste tulekuni, oli metsavend. 14. juulil 1941 nimetas metsavendade üksuste

[132] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 974, 989, 990, 993.

[133] Ohvitseride register, lk. 30. Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. II kogumik. Koostaja Mati Õun. Tallinn, Sentinel, 2002, lk. 89; Nimekiri nr. 211 soomusrongide ohvitseride ja ametnikkude üle (18. veebruaril 1919) ja nimekiri nr. 195 soomusrongi divisjoni ohvitseride ja ametnikkude üle (13. veebruar 1919). ERA, f. 497, n. 2, s. 193; Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. II kogumik, lk. 89; Sõjaministri ettepanek nr. 492, 21.02.1924 ja Vabariigi Valitsuse otsus 22. veebruaril 1924. ERA, f. 31, n. 3, s. 15656; Järva Kaitsemaleva uueks pealikuks... . Postimees nr. 240, 5. september 1926; Raudmäe, Johannes. Teenistuse leht. ERA, f. 495, n. 13, s. 38, l. 32–32p; Kaitseministri ettepanek nr. 111 ja Vabariigi Valitsuse otsus 21. veebruaril 1930. ERA, f. 495, n. 3, s. 54; V. Raiend. Johannes Raudmäe, VR II/3. Võitleja nr. 2 (404), märts/aprill 1992 (koopia KLM Ar, f. 18, n. 5, s. 1/4); Riigihoidja käskkiri sõjavägedele nr. 4, 18. veebruaril 1938. ERA, f. 31, n. 5, s. 388; Vabariigi Presidendi käskkiri relvastatud jõududele nr. 31, 28. juunil 1940. ERA, f. 989, n. 1, s. 200.

üldjuht Lõuna-Eestis, major Friedrich Kurg kolonelleitnant Raudmäe Valgamaa metsavendade juhiks, hiljem oli ta mõnda aega Omakaitse ülem Valgamaal.[134] 1941. a. septembris määrati ta Viljandis formeeritava 38. politseipataljoni (sel ajal *Estnische Schutzmannschaft Fellin*) ülemaks. 1942. a. talvel, kui pataljon siirdus Venemaale, lahkus Raudmäe teenistusest ja läks Tallinna Rotermanni tehaste raamatupidajaks, kuhu jäi 1944. a. mobilisatsioonini,[135] kui määrati 5. piirikaitserügemendi ülemaks. 17. septembril jäi rügement koos oma ülemaga vaenlase tagalasse.

Kolonelleitnant Raudmäel ja tema käsundusohvitseril leitnant Kikkerpuul õnnestus pääseda, saada erariided ja valepaberid ning pärast mõnepäevast ekslemist jõudsid nad Tallinna Punaarmee veoautol kui ,,kaks sõjas kannatanud seltsimeest".[136] Kolonelleitnant Raudmäe esines Jüri Uustaluna ning peatus Tallinnas sõprade ja õe juures. 25. oktoobril 1944 õnnestus tal põgeneda üle Soome Rootsi. Kolonel Raudmäe suri Stockholmis 29. detsembril 1973. Ta jõudis aga kirja panna hulga mälestusi.[137] 1996. aasta augustis toodi kolonelleitnant Johannes Raudmäe urn Stockholmist Tallinnasse ja maeti 12. augustil 1996. aastal sõjaliste auavalduste saatel Tallinna Metsakalmistule, Eesti Vabadussõdades võidelnud meeste matusepaika.[138]

Rügemendi adjutant lipnik Ilmar Ant arreteeriti 1944. a. oktoobris Paides ja 1945. a. kevadel mõisteti talle karistusmääraks 15+5 aastat.[139] Tema edasisest saatusest teated puuduvad.

I pataljoni ülem Boris Jakob Leeman, VR II/3[140] siirdus 1944. a. Rootsi, töötas mõnda aega arhiivitööl ning läks 1949. a. edasi Kanadasse. Oli ametnik, alates Toronto Eesti Võitlejate Ühingu loomisest 1953. a. osales aktiivselt ühingu töös, oli ka selle esimees. Boris Leeman suri 1986. a.[141] I pataljoni hilisem ülem Ferdinand Valner arreteeriti 1950. a. ja mõisteti 25 aastaks vangilaagrisse. Ta vabanes pärast Stalini surma ja suri 1965. a. Nõmmel.[142]

II pataljoni esimene ülem kapten Julius Made (pildil) organiseeris Punaarmee sissetungi järel vastupanu Lääne-Eestis, rajades Kullamaal operatiivstaabi taanduvate sõdurite koondamiseks. Eesmärk oli võita aega, et maalt lahkujad pääseksid Virtsu sadamasse. 23. septembri õhtuks kogunenud ligi 1200-mehelise üksuse suuremad relvastatud kokkupõrked toimusid Märjamaal, Nissis, Keilas ja Harudevahe külas. 24. septembri õhtul otsustas Made vastase jõudude ülekaalu tõttu vastupanuoperatsioonid lõpetada ja viia üksus Saaremaale. Sinna jõudis veidi üle 400 mehe. Saaremaal hakati sellest üksusest moodustama uut nn. Made rügementi, kuhu kuulus mitutuhat meest.[143] Sealt jõudis ta lõpuks Saksamaale, teenis 20. Eesti SS-diviisi tagavararügemendis

---

[134] Kaasik, Peeter, Raudvassar, Mika. Estonia from June to October 1941. Forest Brothers and Summer War. Estonia 1940–1945, lk. 498–499.
[135] V. Raiend. Johannes Raudmäe, VR II/3. Niglas, Aivar. Hiio, Toomas. Estonian Defence Battalions. Police Battalions in the German Armed Forces. Estonia 1940–1945, lk. 838; A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 975, 993.
[136] Leitnant Raimond Kikkerpuu. In memoriam. Võitleja nr. 2, märts/aprill 1996 (koopia KLM Ar, f. 18, n. 5, s. 1/4).
[137] V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 42; V. Raiend. Johannes Raudmäe, VR II/3.
[138] Kol. ltn. Johannes Raudmäe VR II/3 urn toodi Metsakalmistule. Võitleja nr. 1 (427), jaanuar/veebruar 1996 (koopia KLM Ar, f. 18, n. 5, s. 1/4).
[139] Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Köide 2, lk. 22.
[140] Eesti tänab. 1919–2001, lk. 61.
[141] Major Boris J. Leeman 90. Võitleja nr. 2 (350), märts/aprill 1983 (koopia: Ohvitseride nekroloogid KLM Ar, f. 18, n. 5, s 1/4); Major Boris J. Leeman, VR II/3. In memoriam. Võitleja nr. 3 (369), mai/juuni 1986 (koopia Ohvitseride nekroloogid KLM Ar, f. 18, n. 5, s. 1/4).
[142] Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Köide 1, lk. 593; V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 59.
[143] Laar, Mart. September 1944. Otto Tiefi valitsus. Tallinn, Varrak, 2007, lk. 297–305.

5. piirikaitserügement Praagal Emajõe suus. 1944. Kolonel Raudmäe, Saksa kolonel Paul Gallas ja kapten Karl Kogerma.
Foto Karl Hintzer (Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv).

Kapten Julius Made. 5. prk. II pataljoni ülem.
Foto Karl Hintzer (Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv).

Taanis ja oli pärast sõda inglaste poolt Uklei järve kaldal Schleswig-Holsteinis korraldatud eestlaste sõjavangilaagri komandant.[144]

Hilisem II pataljoni ülem kapten Arnold-Albert Jakustant langes 17. septembril 1944 Vesneris Tartumaal.[145]

III pataljoni esimene ülem kapten Hartvig Reinvalla siirdus 1944. a. Saksamaale, Augsburgi, kus ta asus Hochfeldt-Haunstatteni linnaosas tööle oma erialal (ta oli lõpetanud Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna ja olnud enne sõda Põltsamaa Ühisgümnaasiumi direktor). Ta määrati IRO[146] poolt laagris asuvate Balti rahvuskoolide peadirektoriks. 1949. a. läks Reinvalla New Yorki. 1962. aastal pensionile minnes pühendas ta suure osa oma ajast Pauluse kogudusele, olles selle juhatuse liige.[147]

III pataljoni ülem pärast Reinvallat kuni juulini 1944, kapten Arnold Välja, arreteeriti sama aasta novembris ja saadeti Karaganda oblastisse erilaagrisse nr. 4, kust ta 1955. a. küll vabanes, kuid suri 1958. a. Venemaal.[148]

III pataljoni viimane ülem augusti lõpust kuni rügemendi lagunemiseni oli leitnant Aleksander Tannia, endine Eesti Sõjakooli õppejõud. Ta jõudis oktoobri alguseks koju Kahala külla, Kolga valda Harjumaal ja viibis seal kaks nädalat. Kui algas elanike registreerimine, pidi ta kodust lahkuma, töötas nädalajagu Aegviidu taludes ning üritas siis põgeneda Soome. Selleks läks ta salajasse üleveokohta Juminda poolsaarel, kus ülevedu ootas mitu tuttavat meest (sh. kapten Rudolf Piibe ja leitnant Edgar Niider 4. piirikaitserügemendist, vt. eespool). 31. oktoobril 1944 tabati mehed Soome lahel mootorpaadi pardal ja arreteeriti. Aleksander Tanniale määrati surmaotsus, mis asendati vanglakaristusega, mees suri 1947. a. vangilaagris.[149]

6. PIIRIKAITSERÜGEMENT

6. piirikaitserügement moodustati Omakaitse Tallinna, Lääne ja Pärnu maakondade ning Saaremaa nendest tagavaraväelastest, keda polnud arvatud 1. ja 3. piirikaitserügemendi koosseisu. Rügemendi staap asus Pärnus. Rügemendiülemaks määrati **Paul-August Lilleleht**.[150]

1944. aastal nõukogude julgeoleku kätte langenud major Lilleleht tunnistas: „Veebruaris 1944 sain kindralinspektor kolonel Soodlalt korralduse moodustada algul 3., aga seejärel 5. piirikaitserügement, kuid viidates halvale tervisele seoses haavatasaamisega 1941. aastal, ütlesin nende rügementide moodustamisest ära. 1944. aasta veebruari lõpus saadeti mind meditsiinikomisjoni, mis tunnistas mind armeeteenistuseks kõlbulikuks ja sain korralduse formeerida 6. piirikaitserügement, mille ka täitsin."[151]

---

[144] Herderi Instituudi pildikogu (http://www.herder-institut.de/bilder_katalog/bilder_hintzer/154047.jpg).
[145] V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 10.
[146] IRO – International Refugee Organisation, Rahvusvaheline Pagulasteorganisatsioon.
[147] Hartvig Reinvalla 90. Võitleja nr. 3 (369), mai/juuni 1986 (koopia: Ohvitseride nekroloogid KLM Ar, f. 18, n. 5, s. 1/4).
[148] Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Köide 1, lk. 623; V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 62.
[149] Villu Lismani, Edgar Niederi, Rudolf Piibe, Edgar Priimani, Johan Sestverki, Aleksander Tannia ja Evald Tarto uurimistoimik. ERAF, f. 130SM, s. 13113, l. 48–69.
[150] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 975.
[151] Paul Lillelehe uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 427, l. 214.

KÄSKKIRI

EESTI 6. PIIRIKAITSE RÜGEMENDILE

Nr. 1.

3.märtsil 1944.a.

§ 1.

Täna alustab oma tegevust Eesti 6.piirikaitse Pärnu rügement. Rügemendi vormeerijaks ja ülemaks on Kindralinspektor määranud mind.

Asudes rügemendi juhtimisele kutsun üles kõiki kaasvõitlejaid rügemendi koosseisu määratud ohvitsere, allohvitsere, reamehi ja reavõitlejaid kaasa aitama nii vormeerimise tööde läbiviimisel kui ka edaspidiseks edukaks tööks rügemendis.

Pärnus vormeeritav 6.rügement on nimekandjaks Vabadussõjaaegsele vahvale 6.polgule, kelle jälgedes ja eeskujul tahab rügement alati käia ja võidelda.

Praegu elame meie üle üliraske aega, kus iga elujõuline eesti mees peab olema rahva saatuse otsustajaks relvaga käes meie kodumaa piiride kaitsmisel – Eesti rahvas loodab oma poegade sitkusele, meelekindlusele ja vaprusele. Nagu teised eesti väeosad, nii ka 6.rügement saab aru oma ülesannetest ja kohustest.

Rügement liitub võimsaks läbilöögijõuliseks üksuseks, kelle raudset rusikat peab tundma idast meie piiridesse tungiv vaenlane.

Sõdurid! – tutvunege kiiresti oma ülesannetega, õppige käsitsema relva, austage sõjaväelist distsipliini ja usaldage oma juhte. Juhid kasvatage ja armastage oma alluvaid. Ainult kokkuliitunud ja hästi distsiplineeritud üksus tublide juhtidega eesotsas on võimeline vastast lööma lahingus igal kohal ja ajal. Ärge kartke sõda, sest teadke, et praegu ei ole teist valikut ja iga eestlase püham kohus on kaitsta relvaga käes oma maad, kodu ja perekonda. Praegu ei ole mitte aeg kõrvalehoidmiseks ja võimaluste otsimiseks kõrvalejäämiseks. Mitte halisemine ja teiste peale lootmine ei paranda raskeks kujunenud olukorda, vaid ainult teod võrdselt igalt üksikult. Kui kanname koormat ühiselt elujõuline sõdur rindel ja teised tagalas, siis peab võit meie olema. Meie raskes võitluses kodumaa kaitsmisel võitleb meie kõrval saksa sõdur.

Selleks soovin kõigile palju sõduriõnne!

Käskkiri allüksustes ette lugeda.

P.Lilleleht,
major,
6.piirikaitse rügemendi ülem.

Käskkiri nr. 1, 3. märtsil 1944. 6. Eesti piirikaitserügemendile.[152]

[152] Samas, l. 186.

6. prk. III pataljoni adjutandi Voldemar Vaho perekond (naine Eve ja poeg Arvo) – pilt tehtud 1944. aasta veebruaris Pärnus vahetult enne pereisa sõttaminekut.[153]

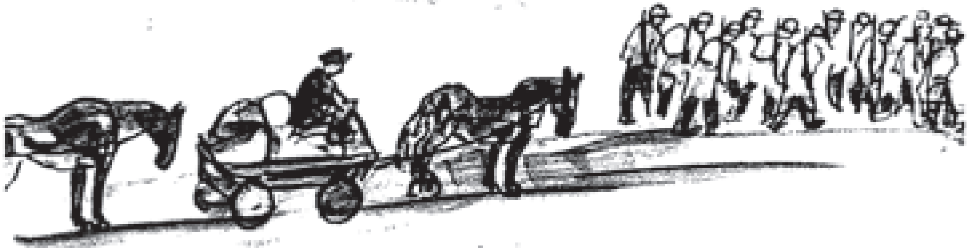
Aprilli lõpul saadeti rügement Tartusse. 24. juunil paigutati rügement Võõpsust Kuljeni Peipsi rannakaitsesse (pildil). Juulis oli rügement Pihkva lähedal Velikaja jõe ääres kindlustustöödel, mõned kompaniid lühikest aega ka rindel. Juuli lõpul saadeti 6. piirikaitserügement koos samas lõigus olnud 4. piirikaitserügemendiga jalgsimarsil üle Senno Liivamäe jaama ja sealt Narva rindele. Pihkvamaal kaotusi ei kantud. Narva rindel paigutati rügement Narva jõe äärde Kuningakülla, II pataljon Permisküla saarele.[154] 11. augustil tungis Punaarmee Permisküla saarele, purustas pärastlõunaks täielikult II pataljoni ja jõudis Permisküla saare vastas Narva jõe läänekaldale. Õhtul saadeti reservist vasturünnakule 4. piirikaitserügemendi I pataljon ja 292. politseipataljon, kes tõrjusid vastase Narva jõe läänekaldalt tagasi.[155]

Augusti keskel sai rügement täiendust ja nendest meestest moodustati uus II pataljon major Oskar Taalderi juhtimisel.[156] Rügemendi taandumisel septembris organiseeris major Lilleleht Avinurmes läbimurret, mille ebaõnnestumisel rügement lagunes.[157]

---

[153] Voldemar Vaho uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 7516.
[154] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 990; Gailit, Karl. 6. piirikaitserügement. Videvik, 16. juuni 1993.
[155] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 995.
[156] K. Gailit. 6. piirikaitserügement.
[157] J. Juuriksoo. Taas vahetusid okupandid 1.–6., lk. 6.

Pilt 6. piirikaitserügemendi I pataljoni võitleja poolt joonistatud humoorikast päevikust, kus on kirjeldatud pataljoni mahalaadimist Orava jaamas ja edasimarssi Kulje-Lisje külade vahelisele positsioonile. Tundmatu autor. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi fond.[158]

[158] 6. Eesti piirikaitserügemendi I pataljoni 2. kompanii ja osalt ka rügemendi sõjateekonnad. II vihik. KLM Ar, f. 35, Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, karp 2.

Rügemendiülem **Paul-August Lilleleht**, VR II/3 (enne 1935 Lilienblatt) sündis 5. veebruaril 1893 Jäärja vallas Pärnumaal. Valga reaalkooli juures omandas ta algkooliõpetaja kutse. Mobiliseerituna I maailmasõtta lõpetas ta 15. veebruaril 1916 Peterhofi 4. lipnikekooli, teenis 175. ning 158. tagavarapolgus ja 35. Siberi kütipolgus nooremohvitseri ja rooduülemana. 1917. a. septembris kinnitati ta väljateenitud aja eest Vene sõjaväes leitnandi auastmesse. 1919. a. oli ta Pärnu kaitsepataljoni leitnant, olles enne seda teeninud 2. Eesti polgus. 1919. a. oktoobris ülendati ta kiiduväärt teenistuse eest alamkapteniks. 1920. a. vabastati Paul Lilienblatt tegelikust sõjaväeteenistusest ja arvati tagavaraväkke. Samal aastal andis Vabariigi Valitsus talle vahvuse eest Vabadussõjas tasuta talumaa. Seejärel oli ta Pärnu-Jaagupi kihelkonnakooli õpetaja. 1926. a. määrati ta reservist teenistusse Kaitseliidu Pärnumaa malevas. 1927–1934 oli Kaitseliidu Pärnu maleva vaneminstruktor, 1931. a. lõpetas eksternina alalisväe ohvitseride kursused. 1934. a. kevadest kuni 1936. aastani oli Kaitseliidu Narva maleva pealik. 1934. a. sügisel „Postimehes" ilmunud sõnumi kohaselt määrati kapten Lilienblatt septembris hoopis Saaremaa kaitsemaleva pealikuks, kuid tema Saaremaal teenimist teistest allikatest ei nähtu. 1935. a. ülendati ta majoriks. (Käskkirjas on teenimise kohaks sel ajal märgitud Kaitseliidu Pärnumaa malev.) 1938. a. lõpetas ta Kõrgema Sõjakooli kursuse ja oli 1938–1940 Kaitseliidu Peastaabi õppeosakonna ülem. Alates nõukogude okupatsiooni algusest vabastati pärast Kaitseliidu likvideerimist tegelikust sõjaväeteenistusest.[159]

1941. aastal varjas end Pärnumaal. 4. juulil 1941 osales ta kohaliku Omakaitse juhina umbes 70 vintpüssidega varustatud mehega Kilingi-Nõmme kaitseks peetud Liivamäe lahingus ligi 100-mehelise hävituspataljoni löögirühma vastu ning sai raskelt haavata. Lahing võideti, kuid juba samal päeva hilisõhtul tuli taanduda linna saabunud Punaarmee regulaarosa eest.[160] Saksa vägede sissetungi järel määrati major Paul Lilleleht 1941. a. sügisest Omakaitse Pärnu maleva ülemaks.[161] 1943. a. 17. juunil annetati major Lillelehele Saksa sõjateeneteristi (*Kriegsverdienstkreuz*) 2. klass langevarjurite salga ümberpiiramise ja hävitamise eest Omakaitse Pärnu maleva piirkonnas.[162]

6. piirikaitserügemendi taandumisel õnnestus tal välja jõuda vanemate tallu Pustojal (Püstojal).[163] Sealt liikus ta edasi Jäärja külla Saarde vallas Pärnumaal. Seejärel suutis ta end mitu aastat varjata Tiiviku talus Lätimaal, kus elas ta tädipoeg. 1950. a. ta tabati, 1951. a. mõisteti karistusmääraks 25+5

[159] T. Ritson, Toomas Hellat ja KGB. 5., lk. 142. Paul-August Lilleleht Hansu p. Reservväkke arvatud ohvitseride ja sõjaväelaste tähestikuline kartoteek. ERA, f. 495, n. 3, s. 666; Lilleleht, Paul-August. Ohvitseride teenistuslehed. ERA, f. 495, n. 13, s. 25, l. 73; Nimekiri Pärnu kaitsepataljonis teenivate ohvitseride, arstide ja sõjaväeametnikkude peale nr. 349/352, 10. veebruaril 1919. ERA, f. 497, n. 2, s. 193; Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. IV kogumik. Koostaja Mati Õun. Tallinn, Sentinel, 2005, lk. 34; Paul Lillelehe uurimistoimik. ERAF, f. 129SM, s. 4271, l. 214; Ringi ümber kodumaa. Narvast. Postimees nr. 131, 15. mai 1934; N.-Jõesuu Kaitseliit õnnistab maja. Postimees nr. 16, 18. jaanuar 1936; Saaremaa maleva uus pealik. Postimees nr. 252, 15. september 1934; Riigivanema käskkiri nr. 4, 20. veebruaril 1935. ERA, f. 31, n. 5, s. 371; Vabariigi Presidendi käskkiri nr. 52, 25. juulil 1940. ERA, f. 989, n. 1, s. 200.

[160] Mäe, Ülo. Suvesõda Pärnumaal. Maaleht, 6. juuli 2006.

[161] Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. IV kogumik, lk. 35.

[162] Paul Lillelehe uurimistoimik, lk. 177, 215.

[163] K. Gailit. 6. piirikaitserügement.

aastat[164] ja saadeti Ozjorlagi Irkutski oblastis. 1954. a. ta haigestus ja paigutati neljaks kuuks haiglasse, seejärel invaliidistus.[165] Paul Lilleleht suri vangistuses 11. augustil 1955.[166]

Rügemendiülema adjutandi leitnant Nikolai Taavre kohta andmed puuduvad. Rügemendiülema teise adjutandi kapten August Kongase kohta on teada, et tal õnnestus varjata end 1949. aastani, kui ta Põltsamaal tabati. Siberist vabanes ta 1955. a. ning suri 1992. a. Põltsamaal.[167]

I pataljoni ülem major Mihkel Martsoo varjas end pärast sõda Eestis, tabati MVD poolt 1946. a. ja saadeti 1947. a. 10 aastaks Siberisse.[168] 1956. aastal vabanes ta asumiselt ja 1961. a. õnnestus tal energilise abikaasa abil Läände pääseda.[169] Martsoo kirjutas eessõna ka Mengeli teose 4. köitele, mis ilmus 1963. aastal.[170] Mihkel Martsoo suri 1989. aastal Rootsis.[171]

II pataljoni ülem kapten Robert-Johannes Pärlist langes 11. augustil Permisküla lahingus.[172] Tema järglane major Oskar Taalder suri 1944. aasta sügisel haavadesse Eestis, tõenäoliselt Mustlas.[173]

III pataljoni ülem kapten Arnold Lippmaa arreteeriti 1945. aastal ja mõisteti 20 aastaks vangistusse ja 5 aastaks asumisele. Arnold Lippmaa suri Eestis 1965. aastal. [174]

6. piirikaitserügemendi 46 teadaoleva ohvitseri edasise saatuse kohta on andmeid vähe. Vähemalt 7 ohvitseri langes Permisküla lahingus 11. augustil 1944. Taganemisel langes teadaolevalt üks ohvitser.

TAGAVARARÜGEMENT

Tagavararügement moodustati meestest, kes kutsuti teenistusse hiljem ja keda ei määratud Relva-SS-i Eesti tagavaraüksustesse Paldiskis. Rügemendi formeerijaks määrati kolonelleitnant August Tomander, hiljem oli tagavararügemendi ülem major August Vask. 1944. a. suvel oli tagavararügemendi koosseisus 4 pataljoni. I pataljon oli 1. ja 4. rügemendi, II pataljon 5. ja 6. rügemendi ning III pataljon (asukohaga Jõhvis, viidi hiljem Tartusse ja sealt Viljandisse) Narva rindel olevate 2. ja 3. rügemendi jaoks. IV pataljon oli formeerimisel ning see oli mõeldud kõigi rügementide pioneeri-, side- ja tankitõrjerühmade ning samuti kavandatud suurtükipatareide täiendusüksusena. Eraldi moodustati tagavararügemendi juurde ehitus-täienduskompanii, mis

[164] T. Ritson, Toomas Hellat ja KGB. 5., lk. 142.
[165] Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. IV kogumik, lk. 34–35.
[166] Poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Köide 1, lk. 255; V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 25.
[167] V. Salo, E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 18; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Köide 1, lk. 176.
[168] Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Köide 3, lk. 546.
[169] H. Mengel. Suurim armastus. [4.], lk. 95.
[170] Samas, lk. 9–12.
[171] Eesti ohvitserid Siberis. Uus sõjaraamat jutustab kohtamisist. Eesti Päevaleht (Estniska Dagbladet) nr. 262 (1401), 11. nov. 1963 (koopia KLM Ar, f. 18, n. 1, s. 5/17); V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 29.
[172] H. Mengel. Suurim armastus. [4.], lk. 63.
[173] Samas, lk. 64.
[174] Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis [1940–1988]. Köide 2, lk. 252; V. Salo, E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 26.

oli nelja ehitus-pioneeripataljoni ning 290. politsei-ehitus-pioneeripataljoni reserviks. I–III pataljon koosnesid viiest kompaniist — tagavarakompanii, kolm õppekompaniid ja kosujate (tervenejate) kompanii. 1944. a. augusti teisel poolel oli tagavararügemendi nimekirjas 445 ohvitseri, 437 allohvitseri ja 2711 sõdurit. 19. septembril 1944 asus piirikaitserügementide tagavararügement marsikorras Pärnu poole teele, et panna mehed laevadele ja saata Saksamaale. Suur osa mehi hajus marsi käigus metsadesse. 23. septembril Pärnu sadamast lahkunud laevale „Wartheland" jõudis alla 500 tagavararügemendis ja teistes Saksa sõjaväe üksustes teeninud eesti mehe. Saksamaal määrati nad 20. Eesti SS-diviisi.[175]

Rügemendi esimene ülem **August Tomander**, VR I/3, sündis 8. septembril 1893. Enne I maailmasõda oli ta Keila algkooli juhataja. Mobiliseeriti I maailmasõtta ja saadeti pärast lipnikekooli lõpetamist rindele, kus oli 45. Siberi kütipolgu kuulipildurite kompanii ülem ning sai kergelt haavata. Vabadussõjas võitles August Tomander 1. jalaväepolgu raskekuulipildujate kompanii ülemana kuni sõja lõpuni ja ülendati kapteniks, teda vääristati Vabaduse Ristiga I/3 ning autasutaluga. Hiljem lõpetas ta Kõrgema Sõjakooli ning praktiseeris mõnda aega Sõjavägede Staabi juures (sh. Narva I jalaväerügemendi pataljoniülemana). 1926. a. veebruaris ülendati ta majoriks ning alates 1934. aastast teenis 4. üksikjalaväepataljoni ülemana Jõhvis (rügemendiülema õigustes). 1936. a. ülendati ta kolonelleitnandiks.[176] Ta oli nii Alutaguse Skautide Maleva kui ka Jõhvi Noorkotkaste Maleva vanem. 1940. a. oktoobris vangistati Tomander NKVD poolt ja paigutati Tallinna keskvanglasse. 1941. a. juunis seoses II maailmasõja algusega õnnestus tal vanglast pääseda.[177] 1944. a. määrati August Tomander piirikaitserügementide tagavararügemendi ülemaks ning oli hiljem Tartu Sõjaväeringkonna ülem. Sõja lõppedes sattus kolonelleitnant Tomander Austrias sõjavangilaagrisse, kuid pääses õnneliku juhuse läbi Nõukogude Liidule väljaandmisest. Pärast sõda elas Kanadas, oli Toronto Eesti Võitlejate Ühingu üks asutajaid, esimene esimees, kauaaegne aukohtu esimees ja hiljem auliige.[178]

Tagavararügemendi I pataljoni ülem ja hilisem rügemendiülem kolonelleitnant **August Vask,** VR II/2 ja II/3,[179] sündis 27. juunil 1891. Ta lõpetas Paide 4-kl. linnakooli ning 1916. a. Pihkva lipnikekooli. August Vask osales Vabadussõjas, oli 1919. aastal Rakvere 5. jalaväepolgu nooremohvitser. 1924. a. veebruaris teenis ta 2. jalaväerügemendis ja ülendati kapteniks. 1926. a. läbis ta alalisväe ohvitseride kursused. 1932. a. ülendati majoriks, 1930. aastatel oli Kuperjanovi Partisanide pataljoni ülem. 1935. a. autasustati teda Kotkaristi IV klassi teenetemärgiga. 1938. a. juunis vabastati ta vanuse tõttu tegelikust

---

[175] A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 997.
[176] 1. Eesti jalaväepolgus teenivate ohvitseride, arstide ja ametnikkude nimekiri (kokku seatud 24.12.1918). ERA, f. 497, n. 2, s. 193; Tamre, Ülo. Kolonelleitnant August Tomander K. S. dipl. In memoriam. Võitleja nr. 4 (364), juuli/august 1985 (koopia: Ohvitseride nekroloogid KLM Ar, f. 18, n. 5, s. 1/4); Sõjaministri ettepanek nr. 121, 17.02.1926 ja Vabariigi Valitsuse otsus 19. veebruaril 1926. ERA, f. 31, n. 3, s. 15675; Riigivanema käsukiri kaitsevägedele 18. veebruarist 1936 nr. 6. ERA, f. 31, n. 5, s. 374.
[177] Ü. Tamre. Kolonelleitnant August Tomander K. S. dipl. In memoriam.
[178] Samas.
[179] Eesti tänab 1919–2001, lk. 17, 35.

Major Vask külastamas mobiliseeritud mehi ühes talus Nõos.
Foto Karl Hintzer (Herder-Institut, Marburg, Bildarchiv).

sõjaväeteenistusest. 1939. a. oktoobris mobiliseeriti major Vask Kaitseliidu Tartu maleva staapi.[180] 1941–1942 oli ta Saksa armee 181. Eesti Julgestusgrupi ülem ning 1942–1944 oli idapataljonide tagavarapataljoni nimekirjas. Pääses 1944. a. septembris Saksamaale ja suri 1958. a. Inglismaal.[181]

Staabikompanii ülema kapten Rudolf-Eduard Reha saatuse kohta andmed puuduvad. Nii rügemendi esimene adjutant, hilisem staabikompanii ülem kapten Endrik Tamm kui ka järgmine adjutant leitnant Jaan Kõks pääsesid Läände.[182]

I pataljoni ülem kapten Peeter Animägi pääses läände ja suri 1987. a. USA-s.[183]

II pataljoni ülema kapten Rudolf-Eduard Kukeste kohta on viimane teade 1945. aastast Zedelghemi sõjavangide laagrist.[184]

III pataljoni ülem kapten Mart Piirsalu pääses samuti läände ja suri 1981. a. USA-s.[185]

LÕPETUSEKS

Viimane mobilisatsioon võttis mehed ametitest, mis varem mobilisatsiooni alla ei käinud. Tegevsõjaväelasi ei olnud rügementide juhtkonna moodustamiseks piisavalt, abiks tuli võtta ohvitseride reserv. Need olid mehed elualadelt, millel sõjaga vähe pistmist. Siin leidus õpetajaid ja kirjanikke, arste ja teadlasi, pangaametnikke ja päevapiltnikke. Oli ka tolleaegseid tippsportlasi.

Piirikaitserügemendi ohvitseriks saamise eelduseks kaadrisõjaväelastele oli küüditamiste, mahalaskmiste, metsavennaelu, mobilisatsioonide ja 1941. a. Suvesõja kadalipust elusana pääsemine.

Vanemate ohvitseride puhul oli enamasti tegemist meestega, kes olid omandanud algkooliõpetaja eriala, kuid sattunud I maailmasõja ajal mobiliseerituna Vene lipnikukooli. Sellele järgnes Vabadussõda ja teenistus Eesti sõjaväes, mõni läbis ka kõrgema sõjakooli. 1940. aastaks teenisid nad Kaitseliidus või olid selleks ajaks erru saadetud, mistõttu pääsesid vanemohvitseride arreteerimisest Värskas. Järgnes metsavennaelu, sakslaste tulekul liitusid need ohvitserid Omakaitsega, kuid Eesti Leegionist ja politseipataljonidest pääsesid vanuse tõttu (osa ohvitsere astus nendesse üksustesse küll ka vabatahtlikult) või ka piisava kvalifikatsiooni puudumise tõttu. 1944. a. suunati vanemad ohvitserid mobilisatsiooni korras piirikaitserügementidesse.

---

180 August Vask Jaani p. Reservväkke arvatud ohvitseride ja sõjaväelaste tähestikuline kartoteek. ERA, f. 495, n. 3, s. 666; Nimekiri 5. Rakvere jalaväepolgu ohvitseride kohta nr. 400, 31. jaanuaril 1919. ERA, f. 497, n. 2, s. 193; Sõjaministri ettepanek nr. 492, 21.02.1924 ja Vabariigi Valitsuse otsus 22. veebruaril 1924. ERA, f. 31, n. 3, s. 15656; Kaitseministri ettepanek nr. 49 ja Vabariigi Valitsuse otsus 19. veebruaril 1932. ERA, f. 31, n. 3, s. 15530; Eesti tänab 1919–2001, lk. 173; Vabariigi Presidendi käskkiri nr. 1, 25. mail 1938. ERA, f. 989, n. 1, s. 200.

181 A. Niglas, T. Hiio. Estonian Border Defence Regiments in 1944, lk. 1187; T. Ritson, Toomas Hellat ja KGB. 5., lk. 143.

182 Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944, matriklinumbrid 8189, 15612.

183 Samas, matriklinumber 19444; V. Salo. E. V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, lk. 3.

184 Samas, lk. 19.

185 Samas, lk. 38.

Need ohvitserid, kes siiski Punaarmee 22. territoriaalkorpusesse mobiliseeriti, kuid hiljem piirikaitserügemendis teenisid, olid 1941. aasta juulis Porhovi–Staraja-Russa kandis sakslaste poole üle tulnud või end sakslastele vangi andnud, vangilaagrist vabanemisel kohustusid nad teenima Saksa sõjaväes.

Haridus avas algkooliõpetajaks õppinud Eesti meestele Vene väkke mobiliseerituina lipnikekooli uksed, mis pani aluse edasisele sõjaväelisele karjäärile. Hulk Vene ohvitsere langes I maailmasõja alguses rivist välja ja nende asendamiseks piisava haridusega mehi Venemaal ei jätkunud, nii kõlbasid ka Eesti ja Läti algkooliõpetajad. Nii sai mitmest kooliõpetajana elatist teenida lootnud mehest hoopis kaadriohvitser ja koguni rügemendiülem.

1944. a. mobiliseeritud reservohvitserid olid aga Sõjakooli aspirantide kursuse läbinud ja lipnikukraadi saanud Eesti Vabariigi kaitseväeteenistuse korra järgi oma gümnaasiumi- või ülikoolihariduse tõttu. Et 1943. a. mobiliseeriti aastakäigud 1919–1925, pääsesid kuni 1944. aastani Saksa väest need varasemate aastakäikude reservohvitserid, kes sinna just vabatahtlikena ei astunud. Enamasti oli muidu väekõlbulikele meestele aga antud nn. asendamatuse tõend (UK), mis üldmobilisatsiooniga seoses tühistati. Kuna 20. eesti SS-diviisi pääsemiseks oli vajalik lahingukogemus või Bad Tölzi SS-ohvitserikooli läbimine, suunati reservohvitserid reeglina piirikaitserügementidesse.

Rügementide ohvitseride käekäiku pärast Eesti taasokupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1944. aastal on olemasolevate andmete puudulikkuse tõttu keeruline täpselt kirjeldada. Osa neist langes lahingutes (Tarakvere, Putki, Permisküla, Kavastu jt.). Kellel õnnestus taandumisel Eestist pääseda, need viidi koos taanduvate vägedega Saksamaale või põgenesid üle mere Rootsi. Eestisse jäänutest arreteeriti paljud varem või hiljem ning saadeti Siberi vangilaagritesse. Vangilaager võrdus paljude jaoks surmaotsusega, Siberisse jäänud meeste arv pole tänini teada. Siberi laagritest eluga pääsenud naasid 1950.–1960. aastatel Eestisse. Oli neidki, kel valedokumentide abil õnnestus oma sõjasolemist pikka aega varjata. Osal õnnestus teha ka erialast karjääri. Näiteks mõned nooremad mehed, eriti arstid, kellest paljud värvati vanemate kursuste üliõpilaste seast, suutsid ka pärast vangilaagreid professoriks saada.

Artiklile lisatud nimekiri vastab paljudele küsimustele, kuid esitab ise veel rohkem küsimusi. Paljude meeste edasine käekäik on endiselt teadmata. Ja siin on toodud vaid ohvitserid, kuid reavõitlejate hulk oli suurusjärgu võrra suurem. Siinkohal kordan palvet lugejale teatada kõigist ebatäpsustest või täiendavatest andmetest artiklis nimetatud meeste saatuse kohta Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi.

Ülaltoodu on autori isiklik nägemus ja kogemus sellest, kuidas erinevates andmebaasides, arhiivides ja mälestusteostes peituvat infot üksikisiku kohta on

võimalik koondada ühtseks looks. Sõjaajalugu teevad ju eelkõige inimesed. Artikli valmimise eest tahan tänada Aigi Rahi-Tamme, Kadri Niiderit, Marek Nisumad, Toomas Hiiot, Jaak Pihlaud, Harald Rebast ning Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi, S-Keskuse, Riigiarhiivi ja Eesti Kirjandusmuuseumi abivalmis töötajaid. Ning loomulikult Indrek Tarandit, kes küsimise peale kala asemel õnge ulatas.

SUMMARY

Officer corps of the Estonian border defence regiments in 1944

Ülle Kraft[1]

Estonian border defence regiments under the command of the German armed forces were formed of the men mobilised since February 1944. Altogether six border defence regiments (numbered 1st–6th) were formed. They were complemented by the "Tallinn" ("Reval") regiment (formed in February 1944 and later divided between the units of the 20th Estonian SS-division) and a reserve and training regiment. The 4–5 police engineer battalions, formed of Estonian citizens or residents of Russian nationality, must also be included in the list of border defence regiments.

The border defence regiments were located on the Narva Front (the 2nd, 3rd and later also the 4th, 6th regiments), on the strips of Lake Peipus' western shore, in South-eastern Estonia and in the Pskov area (the 1st and 5th, initially also the 4th and 6th regiments). The training regiment was in Tartu at first, but was moved to Viljandi later on. The four regiments on the Narva Front were subordinated to the Special Purpose Divisional Headquarters No. 300, which was the former headquarters of a disbanded *Luftwaffe* Field Division and consisted of German officers.

In autumn 1944, when the German armed forces were retreating from Estonia, most of the soldiers and officers of the border defence regiments remained in Estonia. It was partly because of the situation on the front and the fact that the border defence regiments had the worst imaginable location for retreat. On the other hand it can be considered as a well-considered decision of the German military command — the border defence regiments were simply not as valuable as the elite divisions, artillery units or tanks. And last but not least — most of the soldiers and officers did not want to fight outside Estonia.

The retreating border defence regiments' units and staff managed to destroy most of their documents. The Red Army did not capture much and thus only fragments can be found in the archives today. As most of the soldiers and officers of the border defence regiments remained in the Soviet-occupied Estonia, faith of the regiments could neither be covered with memoir literature. The four-volume overview by Hamilkar Mengel, published abroad in the beginning of the 1960's, stands out as an exception. Only after Estonia regained independence, men of the regiments have started to write their stories.

It is therefore the goal of this research to ascertain officers of the border defence regiments and to provide an overview of their faith. As the Soviet repressions of 1940–1941 hit the Estonian senior officers especially hard and as most of the officers surviving these repressions had been included to the

[1] Ülle Kraft (b. 1970), MA (economics), section head at the Non-Estonians' Integration Foundation.

German armed forces by 1944, officer corps of the regiments (up to company level) consisted largely of the mobilised Estonian reserve officers. The Estonian legislation stipulated that graduates of gymnasiums and high schools must receive compulsory reserve officer training during their compulsory military service and it is thus explained why there were so many officers in the regiments who had attended a university. Battalion and regiment commanders of the border defence regiments were mostly senior officers who had already retired by 1940 or were serving in the Defence League, which was disbanded by the Soviet authorities in July 1940 already and therefore did not suffer so much from Soviet repressions nor were they taken to Russia in the ranks of the Red Army.

Though service in the border defence regiments was not voluntary and most of the soldiers and officers were mobilised, it was not an argument for the security services of the Soviet Union after the war. Most of the officers of the regiments were captured by different Soviet security authorities and sent to prison camps in Siberia. Many officers continued their armed fighting against the Soviet Union as "forest brothers", but sooner or later they, too, were captured by the Soviet security services.

The table attached to this article includes basic data on more than 350 men, who belonged to the border defence regiments. Not all of the officers of the regiments are known and a lot of data is also missing on the exact military occupation specialties. Also the use of ranks remains unclear — in the Estonian language official communication, Estonian ranks were used, but how the German military bureaucracy referred to them is not known.

The above is an initial summary and part of the Estonian War Museum's project on the ascertainment of the officer corps of the Estonian Republic. The research will continue in future.

Lisa 1
Eesti piirikaitserügementide ja Eesti Politsei ehitus-pioneeripataljonide teadaolevad ohvitserid[1]

Väeosa ja ametikoht	**Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht**
	Rügement Tallinn / 1. prk.
Rügement Tallinn	
formeerija	major **Richard Rubach** *29.6.1899 †17.11.1949 Saksamaa
pataljoniülem (Pärnus)	kapten **Mats Mölder** *12.9.1904 †31.3.1986 Rootsi
pataljoniülem (Tartus)	kapten **Jüri Jürgen** *16.9.1901 †27.9.1995 Eesti
pataljoniülem (Viljandis)	kapten **Arnold Purre** *27.10.1902 †16.9.1986 Rootsi
1. piirikaitserügement	
formeerija	kapten **Jakob Vaska** *24.2.1891 †22.6.1974 USA
rügemendiülem	major **Jaan Tamm** *6.7.1894 †8.7.1977 Eesti
rügemendi adjutant	kapten **August Kolk** *11.10.1902[2]
staabi käsundusohvitser	leitnant **Eerik Läänsoo** *25.12.1911
rügemendi arst	**Herbert-Johannes Uustalo** *7.10.1917 †27.9.2000 Rootsi
rügemendi loomaarst	lipnik **Arnold Rünk** *21.1.1909, surnud
rügemendi 2. loomaarst	**August Haak** *10.12.1899
kohtuohvitser	leitnant **Oivo Lahet** (vt. 6. kompanii ülem)
Staabikompanii ülem	ülemleitnant **Armil-Johannes Looga** *14.4.1908 †23.1.1986 Viljandi[3]
pioneerirühma ülem	lipnik **Karl-Leopold Saksen** *2.12.1922
pioneerirühma ülem	leitnant **Elmar Post** *18.5.1909 †15.12.1978 Kanada
laskurrühma ülem	leitnant **Aleksander Mõistus** *12.11.1908[4]
13. kompanii (suurtükipatarei)	
esimene ülem	leitnant **Karl (Kaarel)Tölpus** *4.7.1903 †22.9.1944 Läänemerel[5]
ülem	leitnant **Valter Koppermann** *1.6.1913 †3.12.1982 USA
ülem	kapten **Heino Tikk** *8.8.1901 †4.9.1978 Kanada
tankitõrjerühma ülem	leitnant **Voldemar Karja**
tankitõrjerühma ülem	leitnant **Valter Mikiver**
I pataljon	
formeerija	vanemleitnant **Leo Poska** *12.12.1901 †24.4.1945[6]
ülem	major **Aleksander Veelma** *21.3.1900 †10.1.1990 Kanada
adjutant	leitnant **Alfred Valdmaa** *27.11.1908[7]
adjutandi kt.	nooremleitnant **Oskar Lohk** või **Lohu**

[1] Nii ametikohtade nimetustes kui ka auastmetes on sihilikult säilitatud teatud ebaühtlus, mis tuleneb allikate ebaühtlusest. Eesti nooremohvitseride auastmetele nooremleitnant, leitnant ja kapten vastasid Saksa sõjaväe nooremohvitseride auastmed leitnant, ülemleitnant ja kapten. Eesti reservohvitserid olid enamasti lipnikud. Sageli kasutatakse tolleaegsetes eestikeelsetes dokumentides, rääkimata mälestustest, nende kohta auastet lipnik (ja ka kõrgemate auastmete puhul Eesti auastmeid, mis, tõsi küll, saab ilmneda vaid nooremleitnandi puhul, missugust auastet Saksa väes ei olnud) ka pärast seda, kui nad olid 1944. a. Saksa sõjaväkke mobiliseeritud. Seni pole leitud dokumenti või korraldust, mis üheselt määraks auastmete kasutamise korra piirikaitserügementidesse mobiliseeritud Eesti reservohvitseride jaoks. Võib-olla niisugust korraldust ei olnudki.
[2] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt pärast sõda, viibis 1948–1956 Ozjorlagis.
[3] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1946, viibis 1946–1956 vangilaagris Komi ANSV-s.
[4] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 7 aastaks vangilaagrisse.
[5] Hukkus Eestist põgenemisel laeval „Moero".
[6] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, mõisteti surma ja lasti maha.
[7] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1950–1957 oli vangilaagris Omski oblastis, 1972. a. elas Eestis.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	1. prk.
käsundusohvitser	leitnant **Evald Tammaru** *8.12.1907 †detsember 1986 USA	
ohvitser teadmata ametikohal	leitnant **Leonhard Veski** *20.9.1906 †16.1.1947 Saksamaa	
ohvitser teadmata ametikohal	leitnant **Kuuse**	
ohvitser teadmata ametikohal	leitnant **Normak**	
arst	lipnik **Mihail Kütt** *7.2.1915 †15.10.2004 USA	
laekahoidja kt.	lipnik **Artur Poti**	
1. kompanii		
ülem	leitnant **Viktor Rähni** *15.(19.)2.1914 †6.2.1975 Kanada	
ülem	nooremleitnant **Oskar Jürgenson** *25.11.1892	
kompaniiülema abi	leitnant **Heinrich Limak** *30.11.1914 †18.8.1944 Ahja[8]	
2. kompanii		
ülema kt.	nooremleitnant **Jüri Juurand** *6.5.1906 †1983 Kanada	
ülem	leitnant **Elmar Soeson** *21.8.1904 †29.8.1944 Tartu[9]	
rühmaülem	leitnant **Koit Räni** *23.8.1915[10]	
3. kompanii		
ülem	leitnant **Oskar Roosa**	
rühmaülem	lipnik **Harald Noor** *21.3.1904 †15.9.1993 USA	
4. kompanii		
ülema kt.	leitnant **Eduard Kaurla (Karula)** *1.2.1906 †5.2.1982 Tallinn[11]	
ülem alates augusti lõpust	leitnant **Alfred Valdmaa** (vt. pataljoni adjutant)	
ülema abi	leitnant **Karl Kulmet** *13.5.1906 †29.(19.) 8.1944[12]	
rühmaülem	lipnik **Aldo Kulmet** *19.2.1916	
rühmaülem	nooremleitnant **Alfred Kuusik**	
II pataljon		
formeerija (ei lõpetanud formeerimist)	leitnant **Henn Heinaru**	
pataljoni formeerija ja ülem	kapten **Eduard Ausmees** *18.8.1902 †16.3.1983 USA	
ülem	ülemleitnant **Armil-Johannes Looga** (vt staabikompanii)	
adjutandi kt.	lipnik **Endel Rennit** *30.4.1911 †5.9.1966 USA	
adjutandi kt.	ülemleitnant **Hans Jams** *7.1.1910 †19.8.1944 Võnnu[13]	
arst	leitnant **Henn Roog** *25.2.1912 †2.10.1986 Tallinn[14]	
arst	lipnik **Theodor Schönberg** *20.12.1917 †3.3.1992 Austraalia	
arst	lipnik **Henn Laane** *27.9.1904 †22.9.1944 Läänemeri[15]	
ajutine laekahoidja	lipnik **Aleksander Koppel**	

[8] Langes lahingus.
[9] Langes lahingus.
[10] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944. a. novembris. 1945–1953 oli Sevvostlagis. 2001 sai Kotkaristi V klassi ordeni, elas Haapsalus.
[11] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1948–1958 oli vangilaagris ja asumisel.
[12] Sai lahingus surmavalt haavata.
[13] Langes lahingus.
[14] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1951–1956 oli Nõroblagis.
[15] Hukkus Eestist põgenemisel laeval „Moero”.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	1. prk.
5. kompanii		
formeerija	leitnant **Jaan Liiv** *24.6.1907	
ülem	leitnant **Ants Raidmets**	
ülema kt.	leitnant **Murre**	
rühmaülem	lipnik **Juhan Kulmet**	
rühmaülem	lipnik **Jaak Säga** *8.12.1905 †17.5.1944 Eesti	
6. kompanii		
ülem	leitnant **Oivo Lahet** *3.6.1911 †1944[16]	
ülem alates aprillist	leitnant **Mihail Veski** *31.10.1902 †7.6.1989 Kanada	
rühmaülem	lipnik **Boris Martin Liik** *26.10.1908	
rühmaülem (veebruaris viidi üle tagavarapataljoni)	lipnik **Johannes Matse** *17.2.1904 †22.4.1988 Tartu[17]	
rühmaülem	lipnik **Nikolai Hoomre** †(maetud 25.9.1977 Tallinnas)	
7. kompanii		
ülema kt.	lipnik **Evald Voldemar Küttis** *24.3.1918 †20.1.1945 Saksamaa[18]	
rühmaülem	nooremleitnant **Julius Jaanus**	
8. kompanii		
ülem	leitnant **Artur Kõlvald** *15.8.1902 †20.8.1944 Tartu	
ülema kt.	leitnant **Aksel Meldorf** *5.6.1907 †11.4.1949 Saksamaa	
ülem	leitnant **Hermann Auendorf** *1915	
II pataljoni kuulus veel:	leitnant **Martin Kallaste** *8.5.1911 †1984 Eesti	
III pataljon		
formeerija	major **Elmar Adof** *9.12.1902 †27.5.1969 Stockholm	
ülem	major **Ottomar-Raimund Hindpere** *21.12.1895 †21.9.1946 Kõue vald[19]	
adjutant	leitnant **Eerik Varrak** *26.10.1909 †4.5.1946 Väätsa[20]	
käsundusohvitser	nooremleitnant **Edgar Pillov** *1913[21]	
käsundusohvitser	leitnant **Feliks Tammeraid** (alates septembrist, vt. 12. kompanii)	
majandusohvitser	leitnant **Evald Põdra** *17.3.1910 †1998[22]	
loomaarst (viidi üle tagavararügementi)	dr. vet. **Hans Peips** *5.5.1909 †4.5.1989 Viljandi	
loomaarst	leitnant **Mihkel Kuura** *5.1.1906 †27.11.1968 Pärnu	
9. kompanii		
ülema kt.	leitnant **Viktor Koop** *7.1.1916 †31.8.1944 Tallinn[23]	
rühmaülem	leitnant **Heino Siilak** *ca 1916	
9. kompaniisse kuulus veel:	leitnant **Karl Arro** †21.8.1944 teel Tartusse[24]	

[16] Jäi oktoobris 1944 Saaremaal kadunuks.
[17] Arreteeriti Nõukogude julgeoleku poolt 1945. Oli Bogoslovlagis.
[18] Suri difteeriasse.
[19] Laskis end metsavennana NKVD haarangu ajal maha.
[20] Langes metsavennana.
[21] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 25 aastaks vangi ja 5 aastaks asumisele, oli vangilaagris Omski oblastis, vabastati 1956.
[22] Pärast sõda elas Rootsis.
[23] Suri rindel saadud haavadesse.
[24] Suri rindel saadud haavadesse.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	1. prk. / 2. prk.
10. kompanii		
formeerija	nooremleitnant **Eduard Mere**	
ülem	ülemleitnant **Jaan Jaakson** *10.11.1903 [25]17.9.1944 Kavastu	
rühmaülem	leitnant **Arnold Urmet** *ca 1909	
11. kompanii		
ülem	nooremleitnant **Viktor Reimla**	
ülem (alates juulist, algul pataljoni staabi juures)		
	leitnant **Richard Saaliste** *6.7.1916 †14.12.1949 Pärnumaa[26]	
ülem (Saaliste järel)	leitnant **Raimond Vainlo** *2.1.1920 † (maetud 11.11.1988 Tallinnas)	
rühmaülem	leitnant **Karl Nigulas** *ca 1900	
12. kompanii		
ülem (septembrist 1944 pataljoni käsundusohvitser)		
	leitnant **Feliks Tammeraid** † olevat langenud 1944	
ülema kt.	nooremleitnant **Bernhard Rätsep** *10.3.1914	
rühmaülem	lipnik **Johannes Schoberg** *22.2.1900	
rühmaülem	leitnant **Alfred Valentin** *1918[27]	
1. piirikaitserügemendis teenisid veel:		
	leitnant **Harri Kiisk** *4.3.1915 †20.9.1944[28]	
	leitnant **Valter Laanoja** *21.2.1916	
rühmaülem	lipnik **Karl Sinikas** *31.1.1905 †20.3.1981 Inglismaa	
	lipnik **Hugo Merendi** *27.6.1912 †11.11.1969 Rootsi	
	lipnik **Karl Metslang** *7.8.1915	
	lipnik **Richard Metslang** *24.5.1912	
	lipnik **Hermann Möldre** *11.9.1902	
	lipnik **Bruno Sillemann** *8.8.1918	
	Waffen-Untersturmführer **Vabamäe**[29]	
	Waffen-Untersturmführer **Niglas**	
	Waffen-Untersturmführer **Normann**	
2. piirikaitserügement		
formeerija	kolonelleitnant **Hugo Jaansoo (Jaanson)** *31.3.1894 †24.5.1959 Stockholm	
ülem	kolonelleitnant **Juhan Vermet** *24.2.1897 †5.4.1966 Linnamäe[30]	
adjutant	kapten **Julius Edor** *14.6.1904 †29.4.1985 New York	
2. käsundusohvitser	leitnant **Vello Malmre** *11.2.1912 † (maetud 3.6.1980 Tallinnas)[31]	
I-b ohvitser relvastuse ja transpordi alal	leitnant **Uudo Sumeri** *24.8.1915 †8.10.1987 USA, California	
varustusülem	leitnant **Elmar Joonase** *27.8.1913 †18.5.1965 Austraalia	

[25] Langes lahingus.
[26] Langes metsavennana lahingus NKVD üksusega.
[27] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele.
[28] Langes lahingus.
[29] Vabamäe, Niglas ja Normann olid allohvitserid, kes saadeti Relva-SS-i Eesti väljaõppeüksustesse ohvitserikursustele ja neile omistati enne oma üksusse tagasipöördumist 1944. a. juunis Relva-SS-i ohvitseri auaste.
[30] Läks 1944 Saksamaale, anti prantslaste poolt Nõukogude Liidule välja. Oli 1946–1955 vangilaagris Irkutski oblastis.
[31] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1948–1956 vangilaagris Vorkutas.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht 2. prk.
arst (juulis oli I pataljoni arst)	leitnant **Rein Laube** *29.7.1912 † (maetud 16.9.1981 Tallinnas)[32]
Staabikompanii	
ülem	leitnant **Karl Robert Vaabel** *21.1.1904 †2.8.1944 Putki[33]
ülem	kapten **August Meriloo** *24.7.1902[34]
	leitnant **Jaan Oja**
13. kompanii (suurtükipatarei)	
ülem	leitnant **Karl Riismandel** *19.8.1916 †21.9.1944 Porkuni[35]
miinipildujate rühma ülem	leitnant **Mahkar**
	leitnant **Karl Riemann (Riiman)** *8.6.1900
I pataljoni ülem	major **Meinhard Niinepuu** *5.4.1904 †7.10.1975 Rootsi, Göteborg
käsundusohvitser	leitnant **Julius Liivoja** *27.6.1907
relvurohvitser	leitnant **Richard Freimann** *2.4.1914 †1.3.1997 Tartu
majandusülem	leitnant **Leopold Friedrich Kiisla** *5.8.1912 †9.4.1965 Eesti
	leitnant **E. Valter**
1. kompanii	
	leitnant **Alfred Ra Lauri** *8.4.1920 † sügis 1944 Eesti[36]
	leitnant **Kaljo Paasjärv** *22.6.1920 †18.9.1944[37]
rühmaülem	leitnant **Paul Jaanisto** *12.9.1917 †12.4.1989 Tallinn
rühmaülem	leitnant **Leo Baumann** (alates maist, vt. 4. kompanii)
2. kompanii ülem	leitnant **Luts**
3. kompanii ülem	leitnant **Viktor Sildnik** *5.5.1919 † (maetud 16.2.1993 Tallinnas)[38]
rühmaülem	leitnant **Sergei (?) Polonski** *19.11.1914[39]
4. kompanii	
ülem	leitnant **Leo Baumann** *26.7.1914 †17.6.1959 Rootsi
ülem alates maist	leitnant **Elmar Tammark** *1.5.1914 †10.11.1950 Stockholm
rühmaülem	leitnant **Edgar Kokk** *15.11.1910 †30.7.1944
II pataljoni ülem	major **Friedrich-Martin (Priidu) Süllaots** *13.12.1898 †22.2.1977 Koluvere[40]
adjutant	leitnant **Herbert Haas** *5.6.1914 †17.9.1984 Pärnu[41]
relvurohvitser	leitnant **Artur Hint** *9.2.1906 †29.6.1962 Tartu[42]
arst	lipnik **Harri Soekõrv** *25.6.1918 †25.6.1994 Pärnu[43]
tankitõrjerühma ülem (alates maist, enne I pataljonis)	leitnant **Kalju Haldma** *30.10.1918[44]

[32] Langes Tšehhimaal nõukogude sõjavangi ja saadeti Siberisse. Oli vangilaagri arst Kaug-Idas, 1950. aastatel arst Tallinnas ja Kallaveres, 1960. aastatel Siberis, Bratskis.
[33] Langes lahingus.
[34] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1949, mõisteti 25 aastaks vangi, oli Vorkuta vangilaagris.
[35] Langes lahingus.
[36] Jäi 1944. a. septembris kadunuks Rakke–Tamsalu piirkonnas.
[37] Langes lahingus.
[38] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1956 Vorkuta vangilaagris.
[39] Eesti sõjaväes oli kaks Polonski-nimelist lipnikku, rühmaülem Polonski eesnimi pole teada, kuid kuna on teada, et Sergei Polonski läks 1944 Saksamaale, siis võib olla tema.
[40] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1948, oli 1948–1960 Dubravlagis.
[41] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, oli 1945–1955 vangilaagris Norilskis.
[42] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1949–1956 Siberis vangilaagris.
[43] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1948–1956 Vorkuta vangilaagris.
[44] 1998. a. elas Tartus.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	2. prk. / 3. prk.
5. kompanii ülem	lipnik **Arnold Tiivel** *17.11.1912[45]	
rühmaülem	leitnant **Karl Välba** (alates 1.6.1944 7. kompanii ülema kt.)	
6. kompanii ülem	leitnant **Heiti Jaanimägi**	
7. kompanii ülem	leitnant **Arthur (Artur) Hansen** *10.12.1908 †27.4.1944 Eesti[46]	
ülema kt. (alates 17.4.1944)	leitnant **Alfred Adamka** *10.9.1903[47]	
ülema kt. (alates 1.6.1944)	leitnant **Karl Välba** (vt. 5. kompanii rühmaülem)	
ülem	leitnant **Arnold Kiima** *10.3.1906 †juuli 1970 USA	
8. kompanii ülem	ülemleitnant **Heino Parts** *1904 †25.2.1953 Karaganda[48]	
rühmaülem	leitnant **Verner Kilk** *27.2.1913 (1. juunist viidi üle tagavararügementi)	
	leitnant **Juha Lõhmus** *11.2.1915[49]	
III pataljoni ülem	kapten **Meinhard Leetmaa** *17.11.1903 †31.10.1980 Saksamaa[50]	
adjutant	leitnant **Jüri Milles** *25.4.1906 †2.12.1991 Rootsi	
käsundusohvitser	nooremleitnant **Endrik Piho** *3.3.1912 †2.8.1944 Putki[51]	
	leitnant **E. Jansen (**lähetati 25.5.1944 III pataljoni juurde sideohvitseriks**)**	
10. kompanii ülem	leitnant **Arnold Martins** *20.2.1902	
11. kompanii ülem	leitnant **Teenu**	
12. kompanii		
	leitnant **Aleksander Perri** *1.8.1907 †15.6.1944 Praaga-Raja[52]	
rühmaülem	leitnant **Evald Jaakson** *13.10.1916 †12.3.1944 Tarakvere[53]	
III pataljoni kuulusid veel:		
kompaniiülem	leitnant **Ots**	
kompaniiülem	leitnant **Ferdinand Võsu** *1.12.1909 †6.1.1987 Toronto	
rühmaülem	leitnant **Mati Linnomägi** *3.1.1912 †1947 Venemaa[54]	
	leitnant **Jaan Aarna**	
	leitnant **Karl Meos** *19.5.1909[55]	
	lipnik **Värdi Vel(l)ner** *27.9.1907 †15.9.1992 Tartu[56]	
	leitnant **Hans Suvi** *1.7.1910 †1980 Eesti	
2. piirikaitserügementi kuulus veel:		
pataljoniarst	lipnik **Juss Äärma** *2.8.1917 †10.11.2004 Tallinn	
3. piirikaitserügement		
ülem	kolonelleitnant (16.9.1944 kolonel) **Mart Kaerma** *2.2.1897 †8.4.1948 Eesti[57]	
adjutant	ülemleitnant **Evald Paal** *13.1.1908 †18.1.1981 Kanada	

[45] Pääses 1944. a. Rootsi.
[46] Suri lahingus saadud haavadesse.
[47] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1944–1954 vangis, vabastati.
[48] Pärast sõda metsavend, 1946 legaliseeriti, 1948 arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, suri vangilaagris.
[49] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1956 Norilski vangilaagris.
[50] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, lubati pärast vabanemist Saksamaale perekonda külastama, palus seal varjupaika.
[51] Langes lahingus.
[52] Langes lahingus.
[53] Langes lahingus.
[54] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, suri vangilaagris.
[55] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1945–1952 oli vangilaagris Tjumeni oblastis.
[56] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, 1945–1955 oli vangilaagris Norilskis.
[57] Varjas end 1944–1948, tegi enesetapu.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht 3. prk.
käsundusohvitser	leitnant **Jaan Kurvits** *14.9.1906[58]
arveohvitser	leitnant **Ants Jõe** *10.8.1905 †22.2.1987 Viljandi[59]
kohtuohvitser	leitnant **Juhan Kohjus** *1.8.1906 †8.8.1984 USA
majandusülem	leitnant **Schmidt**
arst	leitnant **Harald Tuul** *12.2.1916 †9.1.1985 Taišet[60]
Staabikompanii ülem	Kapten **August-Voldemar Vahar** *8.8.1906
Staabiohvitser (sept. 1944)	leitnant **Boris Hans Meret** *7.5.1908 †6.5.1989 Kanada
Sidekompanii ülem	leitnant **Valentin Rannap** *2.7.1917[61]
Löögikompanii (rünnakkompanii) ülem	
	leitnant **Otto Lauri** *24.3.1905 † Austraalia
Õppekompanii ülem	leitnant **Artur Palgi ***10.5.1909 †22.12.1993 Tallinn[62]
Õppekompanii, hiljem tankitõrjekompanii ülem	
	leitnant **Eduard Tamm** 8.7.1914[63]
Pioneerkompanii ülem	kapten **Johann Meimer** *19.6.1904 †10.12.1944 Läänemaa, Piirsalu vald[64]
13. kompanii (suurtükipatarei)	
ülem	leitnant **August Elken** *11.5.1907 †1983 Austraalia
ülem (hiljem)	leitnant **Aleksander Poom** *27.8.1891 † oktoober 1965 New York
I pataljoni ülem	major **Juhan (Johan) Purga** *1.6.1896 † sügis 1945 Kilingi-Nõmme
adjutant	leitnant **Ermil Paju** *16.12.1916 †8.8.1957 Uppsala
sideülem	leitnant **Eino Kihno** *15.12.1912
majandusülem	leitnant **August Siimann** *12.5.1909 †2.4.1996 Toronto
1. kompanii	
kompaniiülem	leitnant **Julius Põldmäe ***6.1.1911 †6.3.2007 Tallinn[65]
rühmaülem	leitnant **Manuel Talts** *6.9.1915 †9.3.1955 Venemaa[66]
kompaniiülem	leitnant **Leo Pais** *25.10.1913 †21.9.1944 Avinurme[67]
I pataljoni kuulusid veel:	
rühmaülem	leitnant **Rinne**
rühmaülem	leitnant **Kivistik**
II pataljoni ülem	kapten **Elmar Kõlu (Kõllo)** *26.7.1906[68]
majandusülem	leitnant **Muttel**
5. kompanii	
	leitnant **Eduard Heil** *29.12.1911
	leitnant **Evald Paikre** *5.9.1906 †3.8.1944 Vasknarva lähedal[69]

[58] Põgenes Soome, anti Nõukogude Liidule välja.
[59] Põgenes Soome, anti Nõukogude Liidule välja, oli 1945–1955 vangilaagris.
[60] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944. a. Pärast vangilaagrist vabanemist jäi Siberisse elama.
[61] Oli metsavend, arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1952–1964 oli vangilaagris, 1978. a. elas Tallinnas.
[62] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1946–1953 oli vangilaagris Vorkutas.
[63] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1948–1950 oli vangilaagris Taišetis, 1950–1956 Kolõmal. 1994. a. elas Tallinnas.
[64] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, lasti põgenemiskatsel maha.
[65] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1944–1946 oli Novosibirski ja Leninsk-Kuznetski vangilaagrites.
[66] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, suri vangilaagris.
[67] Langes lahingus.
[68] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1950 vangilaagris Bratskis.
[69] Langes lahingus.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	3. prk. /4. prk.
6. kompanii		
ülem	leitnant **Aksel Türk**	
ülem (pärast Türki haavatasaamist)	leitnant **Karl Aid**	
III pataljon		
ülem (hiljem)	kapten **Aado Juhani** *27.3.1900 †25.4.1978 Tallinn	
adjutant	leitnant **Valdo Teder** *12.1.1915 †13.11.1944	
käsundusohvitser (aprillist 1944)	leitnant **Kaarel Pedak** *12.5.1914	
arst	leitnant **Voldemar Aus** *3.6.1912[70]	
arst	leitnant **Heino Pehka** *8.8.1917 †21.9.1944 Porkuni[71]	
laekahoidja	leitnant **Jaan Rõuk**	
9. kompanii ülem	leitnant **Aadu Regi** *3.11.1912, 2007. a. elab Tartus[72]	
rühmaülem	leitnant **Oskar Alaveer**	
rühmaülem	leitnant **Aarne Illimar** *25.12.1912	
10. kompanii ülem	ülemleitnant **Nikolai Viru** *4.7.1904 †14.10.1970[73]	
rühmaülem	leitnant **Voldemar Piilbusch (Bilbusch)**	
rühmaülem (alates aprillist)	leitnant **Endel Saluri**	
11. kompanii ülem	leitnant **Arvo Kann** *ca 1915	
rühmaülem	leitnant **Arved Mõtus** *31.7.1913, surnud	
12. kompanii		
ülem	kapten **Valdemar-August (Voldemar) Veelmaa** *9.6.1903 †29.9.1951 Saksamaa	
(hiljem tagavararügemendi karistuskompanii ülem)		
ülem (hiljem)	leitnant **Valter Krimm** *21.12.1902 †1944[74]	
rühmaülem	leitnant **Johann Reier** *10.6.1901	
rühmaülem	leitnant **Aleksei Kemma**	
3. piirikaitserügementi kuulus veel:		
kompaniiülem	leitnant **Vallaste** †19.9.1944[75]	
	leitnant **Harjamaa**	
4. piirikaitserügement		
ülem	major **Valter Pedak** *29.7.1895 †27.12.1947[76]	
adjutant	leitnant **Edgar Niider (Nieder)** *3.1.1908 †22.12.1992 Kohtla-Järve[77]	
staabiohvitser	leitnant **Voldemar Kliimand** *27.1.1906 †14.12.1967 Tartu	
staabiohvitser	**Leo Anvelt** *4.9.1908 †3.6.1983 Tartu	
relvur, hiljem rühmaülem	leitnant **Endel Leonhard Põder** *29.10.1914 †13.4.2003 Eesti	

[70] 1969. a. elas Raplas.
[71] Langes lahingus.
[72] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1951–1956 vangilaagris Karaganda oblastis, Valgetähe IV klassi ordeni kavaler 2004, Tartu linna aukodanik 2005.
[73] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1950–1956 vangilaagris Norilskis.
[74] Jäi rindel teadmata kadunuks.
[75] Langes lahingus.
[76] Langes metsavennana Vara vallas.
[77] Üritas Soome põgeneda, tabati Soome lahel 31. oktoobril 1944. Aastast 1945 vangilaagris, vabastati.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	4. prk.
käsundusohvitser	leitnant **Väino Reinsalu** *14.6.1919 †25.7.1994[78]	
arst	leitnant **Leo Kirotar** *25.10.1909 †4.1.1996 Viljandi	
loomaarst	**Heinrich Erits** *30.7.1917[79]	
13. kompanii (suurtükipatarei)		
ülem	leitnant **Edmund-Felix Sepp** *26.3.1913[80]	
tankitõrjerühma ülem	leitnant **Juhan Orula** *22.4.1912 †1991 Eesti	
I pataljon		
ülem	kapten **Robert Lamp** *13.2.1896 †23.2.1951[81]	
ülem (alates juuli lõpust)	kapten **Artur-Heinrich Raidlo** *30.5.1905 †9.10.1947 Venemaa[82]	
(enne 6. kompanii ülem, hiljem II ja III pataljoni ülem)		
ülem (alates 23.8.1944)	ülemleitnant **Jaan Harju** *14.1.1908 †13.8.1973	
adjutant	leitnant **Konstantin Tennosaar** *30.3.1912	
adjutant (pärast Tennosaart)	leitnant **Lembit Kaevats** *16.7.1919 † (maetud 30.12.2005 Tallinnas)[83]	
majandusohvitser	leitnant **Robert Keres** *14.8.1907 †29.10.1946 Saksamaa	
arst	leitnant **Viktor Särgava** *4.3.1918 †31.1.1983 Tartu[84]	
käsundusohvitser	leitnant **Elmar (?) Vardja** *1.11.1903[85]	
1. kompanii		
2. rühma ülem	leitnant **Elmar Ploom** *17.9.1914[86]	
2. rühma ülem	lipnik **Andrei-Vambola Raa** *5.9.1914 †1989 Eesti[87]	
4. kompanii ülem	leitnant **Richard Tätte** *26.2.1920 †13.8.1952[88]	
I pataljoni kuulus veel:		
kompaniiülem	leitnant **Pent Nurmekund** *16.12.1906 †28.12.1996 Tartu[89]	
II pataljon		
ülem	ülemleitnant **Otto Uin** *4.3.1906 †21.9.1944 Porkuni[90]	
ülem (augustis ja septembris)	kapten **Rudolf-Theodor Piibe** *8.12.1900 †11.12.1946 Krasnojarsk[91]	
ülem	kapten **Artur-Heinrich Raidlo** (vt. I pataljon)	
arst	**Enn Talmet** *23.3.1915[92]	
6. kompanii ülem	kapten **Artur-Heinrich Raidlo** (vt. I pataljon)	
III pataljon		
ülem	kapten **Jaak Vinni** *29.6.1902 †20.2.1946 Tallinn[93]	

[78] 1944 taganes Saksamaale, sõja lõppedes sattus koos sakslastega sõjavangi, vabanes sakslasena 1950. aastal.
[79] 1999. a. elas Tartus.
[80] 1993. a. elas Kõpus.
[81] Langes metsavennana Konguta vallas.
[82] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1947, suri vangistuses.
[83] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1953, mõisteti 25 aastaks vangilaagrisse, vabastati.
[84] Langes 1944. a. septembris Porkuni lahingus vangi, 1944–1946 oli tööpataljonis, seejärel vabastati.
[85] Ainuke Vardja-nimeline, kes Eesti sõjaväes lipnikuks sai.
[86] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1949 vangis, 1957. a. elas Tartus.
[87] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele.
[88] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1952 Pestšanlagis.
[89] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, vabastati 1946.
[90] Langes lahingus.
[91] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, suri vangilaagris.
[92] 1945 oli sõjavangis, 1959. a. elas Haapsalus.
[93] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti surma ja lasti maha.

Väeosa ja ametikoht	**Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht**	4. prk. / 5. prk.
ülem	kapten **Artur-Heinrich Raidlo** (vt. I pataljon)	
käsundusohvitser	leitnant **Artur Lomp** *24.2.1903 †1954 Komi ANSV[94]	
neljas ohvitser (?)	kapten **Otto Annus** *8.7.1901 †24.4.1951 Kanada	
relvur	lipnik **Erich Bernard Juhkam** *31.7.1915	
adjutant	leitnant **Ants Pärtma** *12.8.1909 † (maetud 2.2.1958 Tallinnas)[95]	
arst aprilli algusest	**Kaljo Villako** *19.5.1919 †22.10.2001[96]	
9. kompanii ülem	leitnant **Eerik Randam** *30.8.1913 †12.12.1982 Tartu[97]	
4. piirikaitserügementi kuulusid veel:		
pataljoniülem	major **August Kala** *25.6.1895 †11.3.1985 Saksamaa	
kompaniiülem	leitnant **Olav Linde** *8.11.1917[98]	
	leitnant **Tamm** (?)[99]	
	leitnant **Julius Ungru** *15.3.1910, surnud[100]	
	leitnant **Mati Kahru** *27.3.1912	
	lipnik **Karl Edur** *14.4.1906	
	lipnik **Eedi Juurup** *21.3.1918 †14.2.1996 Eesti	
5. piirikaitserügement		
ajutine formeerija	major **Johannes Koort** *26.12.1900 †16.8.1976 Inglismaa	
ülem	kolonelleitnant **Johannes Raudmäe** *22.4.1891 †29.12.1973 Rootsi	
adjutant	kapten **Rudolf Mägi** *24.7.1905 †13.10.1972 Toronto (hiljem 4. kompanii ülem)	
rügemendiülema adjutant	lipnik **Ilmar Ant** *10.12.1901[101]	
käsundusohvitser	leitnant **Raimond Kikkerpuu** *25.2.1915 †11.2.1996 Tallinn[102]	
majandusülem (veebruarist märtsini 1944)		
	lipnik **Karl Freimuth** *28.11.1905 (hiljem 4. Eesti politsei-pioneeripataljoni kompaniiülem)	
kohtuohvitser	leitnant **Endel Kaskema** *19.9.1913 †5.9.1946 Võrumaa[103]	
ohvitser	**Enn Pärnat** *1907[104] (hiljem kompaniiülem II pataljonis)	
loomaarst	major **Arnold Rünk** *21.1.1909 † (maetud 19.7.1980 Tallinnas)[105]	
kompaniiülem	leitnant **Elmar-Johannes Sillaots** *2.6.1907 †25.12.1977 Ilmjärve[106]	
13. kompanii (suurtükipatarei)		
ülem (kuni juuli keskpaigani)	kapten **Juhan Määr** *20.1.1903 †27.7.1969 Inglismaa	
ülem	leitnant **Kivistik**	

[94] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1951, suri vangilaagris.
[95] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1950–1956 oli Inta vangilaagris.
[96] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1946 vangilaagris.
[97] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1944–1954 vangilaagris Sverdlovski oblastis.
[98] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1948–1956 vangilaagris Norilskis.
[99] Võib olla ka Tali, venekeelses toimikus nimi raskesti loetav.
[100] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1945–1956 oli vangilaagris Karaganda oblastis, 1985. a. elas Urvastes.
[101] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, mõisteti 15 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele.
[102] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1945–1951 oli vangilaagris Tšeljabinski oblastis, 1956. a. vabanes asumiselt.
[103] 1944–1946 metsavend, arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1946, tapeti põgenemiskatsel.
[104] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 10 aastaks vangi ja 5 aastaks asumisele.
[105] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1949–1956 oli vangilaagris Kostroma oblastis.
[106] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1954 vangilaagris.

Väeosa ja ametikoht	**Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht** 5. prk.
I pataljon	
ülem	major **Boris Jakob Leeman** *3.4.1893 †9.4.1986 Kanada
ülem (enne 4. kompanii ülem)	leitnant **Ferdinand Valner** *17.6.1905 †7.3.1965 Nõmme[107]
adjutant	leitnant **Ottomar Nõgu** *14.10.1909 †17.9.1944 Tartu lähedal[108]
pioneeriohvitser	leitnant **Karl-Erich Lepik** *15.12.1913 † (maetud 27.10.1953 Tallinnas)[109]
1. kompanii ülem	leitnant **Jakob Mardus** *19.5.1899[110]
teine ohvitser	leitnant **Eduard Ulla**
2. kompanii ülem	leitnant **Henn Ründva** *9.8.1912 †25.4.1991 Kanada
	leitnant **Elmar Madisso** *21.5.1917 †11.2.1951 Venezuela
3. kompanii ülem	leitnant **Albert Jõgis** *ca 1914 †16.8.1944 Emajõe ääres[111]
	leitnant **Herbert Kova** või **Kõva** *15.11.1913 †4.9.1944 Tartu lähedal[112]
4. kompanii	
ülem	leitnant **Ferdinand Valner** (vt. I pataljon)
ülem	kapten **Rudolf Mägi** (oli aprillis 1944 rügemendi adjutant, vt.)
ülem (pärast Mägi)	leitnant **Hugo Kiudosk** *8.1.1919 †4.1.1992 New York[113]
II pataljon	
ülem	kapten **Julius Made** *26.4.1894[114]
ülem (hiljem)	kapten **Arnold-Albert Jakustant** *8.11.1905 †17.9.1944 Vesneri[115]
majandusülem	leitnant **Jaanson**
	leitnant **Bernhard Jänes** *17.10.1909[116]
	leitnant **Aleksander Truu** *22.9.1910
vooriülem	leitnant **Helmuth Aleksander Volk** *15.9.1912
5. kompanii ülem	leitnant **Rätsep**
8. kompanii ülem	leitnant **Johannes Iter** *5.10.1910
II pataljonis oli veel:	
kompaniiülem	**Enn Pärnat** (vt. 5. piirikaitserügemendi staap)
III pataljon	
formeerija ja ülem	kapten **Hartvig Reinvalla** *18.3.1896 †27.5.1991 Long Island, USA
ülem (märtsi lõpust kuni augustini 1944)	
	kapten **Arnold Välja** *24.4.1900 †13.2.1958 Venemaa[117]
ülem (augusti lõpust 1944, enne kompaniiülem)	
	leitnant **Aleksander Tannia** *6.2.1908 †24.2.1947 Venemaa[118]

[107] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1950, mõisteti 25 aastaks vangilaagrisse, saadeti Kamõšlagi.
[108] Langes rindel.
[109] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 10 aastaks vangi.
[110] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 10 aastaks vangi ja 5 aastaks asumisele.
[111] Langes rindel.
[112] Langes rindel.
[113] Kaljo Villako andmetel pidasid omaksed teda 1941. a. langenuks, mis on nähtavasti ekslik.
[114] 1944 taganes Saksamaale, oli hiljem Taanis 20. Eesti SS-diviisi tagavararügemendi pataljoniülem, pärast läks USA-sse.
[115] Langes rindel.
[116] 1946–1947 oli õigusnõuandla juhataja Tapal.
[117] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1944–1955 oli vangilaagris Karaganda oblastis.
[118] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, suri vangilaagris.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	5. prk. / 6. prk.
adjutant	leitnant **Karl Kogerma** *1920[119]	
majandusülem	leitnant **Aleksander Klaar** *3.8.1906 †1978 Stockholm	
9. kompanii ülem	leitnant **Aleksander Vaher** *17.11.1898 †21.2.1944 Palupõhja[120]	
	leitnant **R. Kõrs**	
	leitnant **Mihkel Paal** *29.12.1906	
10. kompanii ülem	leitnant **Arnold Martins** *20.2.1902[121]	
	leitnant **Peeter Kalam** *7.10.1913 †5.9.1944 Tartu[122]	
	leitnant **Eduard Perkmann** *25.6.1904	
11. kompanii		
	leitnant **Toomas Nirgi** *9.10.1905 [123]	
	leitnant **Viktor Piir** *7.12.1904 †8.4.1958[124]	
12. kompanii		
ülem	ülemleitnant **Aleksander Perri** *1.8.1907 † suvi 1944 Emajõe suudmes[125]	
ülem (pärast Perri langemist)	leitnant **Endel-Lembit Vahesalu**	
	leitnant **Arvo Raabe** *8.1.1912	
5. piirikaitserügemendis oli veel:	lipnik **Juhan Valdmann** *25.8.1910[126]	
6. piirikaitserügement		
ülem	major **Paul-August Lilleleht** *5.2.1893 †11.8.1955 Bratsk[127]	
adjutant	ülemleitnant **August Kongas** *2.9.1903 †29.8.1992 Põltsamaa[128]	
käsundusohvitser	leitnant **Nikolai Taavre** *ca 1919	
kohtuohvitser (suurtükikompanii ülem)		
	ülemleitnant **Boris Aleksander Kangro** *31.7.1910 †15.3.1946	
loomaarst	**Juhan Kunts** *12.7.1914 †29.3.1997	
arst	**Hans Pavelson** *22.4.1916 †12.5.1990 Eesti	
arst	**Elmar Rõigas** *13.11.1913 † juuni 2002 Tallinn	
Staabikompanii ülem	leitnant **Peeter Ennet** *25.5.1907 †22.9.1986 Rootsi	
jalgratturite rühma ülem	leitnant **Siitam**	
pioneerirühma ülem	leitnant **Ilmar Kelve** *14.9.1912 † (maetud 14.2.1995 Tallinnas)[129]	
siderühma ülem	lipnik **Jaan Juuriksoo** *6.3.1914 † (maetud 27.2.1997 Tallinnas)[130]	
jalgratturite rühma ülem (Kuningaküla dessandi ajal)		
	Andres Kuura *24.8.1904 †18.6.1981 USA	

[119] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, mõisteti 25 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele.
[120] Langes metsade kammimisel Põltsamaa lähedal tulevahetuses nõukogude langevarjuritega.
[121] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1945–1955 oli vangilaagris Karaganda oblastis.
[122] Langes lahingus.
[123] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1945–1957 oli vangilaagris Vorkutas.
[124] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1948, mõisteti 25 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele, oli vangilaagris Komi ANSV-s, suri pärast vabanemist.
[125] Hamilkar Mengeli järgi langes venelaste pommirünnaku ajal umbes juuli keskel, kui kompaniiülema punker sai täistabamuse.
[126] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1945–1955 oli vangilaagris Kalinini oblastis.
[127] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, suri vangistuses.
[128] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1949–1955 vangilaagris.
[129] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1956 vangilaagris.
[130] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1954 Norilski vangilaagris.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht 6. prk.
13. kompanii (suurtükipatarei)	
ülem	leitnant **Hans-Karl (Ants) Leesment** *23.8.1915 †14.3.1996 Rootsi
ülem	nooremleitnant **Aleksander Poom**
ülema abi	leitnant **Illo Jürine (Jürgen)** *9.9.1908
tankitõrjerühma ülem	leitnant **Tiidermann**
I pataljoni ülem	major **Mihkel Martsoo** *20.5.1902 †31.8.1989 Rootsi[131]
adjutant	leitnant **Aleksander Õunapuu** *31.8.1916[132]
käsundusohvitser	leitnant **Elmar Jõgi** *2.3.1901 †31.3.1970 Tallinn[133]
1. kompanii ülem	leitnant **Jaan Sander** *6.9.1904 (septembri alguses 1944 viidi üle staapi)
rühmaülem	leitnant **Ermo Lehari**
2. kompanii ülem	leitnant **Feliks Alasoo** *10.4.1913 † Siberis[134]
rühmaülem/	
kompaniiülema abi	leitnant **Lui Lätt** *29.12.1902 †1950[135]
rühmaülem	**Jakob Kalde**
rühmaülem	**Martin Raudsepp**
3. kompanii ülem	leitnant **Karl Riipulk** *24.12.1908 †21.9.1944 Tudulinna[136]
rühmaülem	leitnant **Vellet**
4. kompanii ülem	leitnant **Luik**
rühmaülem	leitnant **Herbert-Endel Truupere** *1.3.1913 †10.7.1945[137]
	(augustist 1944 II pataljoni adjutant)
I pataljonis oli veel:	
kompaniiülem	leitnant **Tõnts**
II pataljon	
ülem	kapten **Robert-Johannes Pärlist** *28.2.1898 †11.8.1944 Permisküla[138]
ülem (augustist)	major **Oskar Taalder** *11.6.1893 † novembris 1944[139] (enne tagavararügemendi IV pataljoni ülem)
adjutant	leitnant **Eino Avarmaa** *9.6.1916, surnud[140]
adjutant	leitnant **Mihkel Maran** *19.6.1914 †11.8.1944 Permisküla[141]
adjutant (augustist)	leitnant **Herbert-Endel Truupere** (vt. 4. kompanii rühmaülem)
	leitnant **Karl Kartau** *11.9.1915 †11.7.1945
	leitnant **Eimar Kerkel** või **Karkel** *29.11.1917
	leitnant **Rannik** †11.8.1944 Permisküla[142]

[131] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1946, mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse, oli Vorkutas, vabanes ja pääses hiljem Läände.
[132] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, oli 1945–1956 vangilaagris Krasnojarski krais, vabanes.
[133] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt detsembris 1944, mõisteti 5 aastaks vangilaagrisse.
[134] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1944, suri vangistuses.
[135] Pärast sõda elas Saksis, oli kooliõpetaja, alates 1946. a. varjas end, hukkus 1950, surnukeha leiti Porkuni järve lähedalt Kännuküla heinamaalt.
[136] Langes taganemisel.
[137] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945. a. märtsis Narvas, suri vanglas.
[138] Langes lahingus.
[139] Suri haavadesse.
[140] Alates 1947. a. elas Rootsis.
[141] Jaan Juuriksoo andmetel langes Permisküla saarel vangi.
[142] Langes lahingus.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht	6. prk. / tagavarargt.
5. kompanii ülem	leitnant **Vladimir Kukk** *5.1.1909[143]	
kirjutaja	leitnant **Arnold Martensi** *24.1.1899	
6. kompanii ülem	leitnant **Richard-Heinrich Avaro** *19.8.1910 †11.8.1944 Permisküla[144]	
7. kompanii		
staabiveltveebel	leitnant **Juko Johannes Karjel** *16.10.1895 †11.8.1944 Permisküla[145]	
8. kompanii ülem	leitnant **Albert Sume** *5.4.1914 †11.8.1944 Permisküla[146]	
III pataljoni ülem	kapten **Arnold Lippmaa** *24.8.1901 †21.5.1965 Eesti[147]	
(määrati alguses rügemendi staabikompanii juurde)		
adjutant	leitnant **Voldemar Vaho** *1909[148]	
arst	leitnant **Jaak Valter Rebane** *22.11.1912[149]	
voori ülem	leitnant **Ants Paju** *1907	
10. kompanii ülem	leitnant **Jüri Siitam** *9.4.1914 †1944[150]	
rühmaülem	leitnant **Bernhard Tiitus** *3.10.1905 †16.4.(3.5.) 1985 Rootsi	
11. kompanii ülem	leitnant **Elmar Jürvetson** *4.8.1906 †29.1.1996 Tallinn[151]	
Raskerühma ülem	leitnant **Heinrich (?) Pulk**	
Tagavararügement		
ülem (kuni augustini)	kolonelleitnant **August Tomander** *8.9.1893 †29.6.1985 Kanada	
ülem (enne I pataljoni ülem)	major **August Vask** *27.6.1891 † Inglismaa	
Staabikompanii ülem	kapten **Rudolf-Eduard Reha** *19.1.1900	
I adjutant, hiljem staabikompanii ülem	kapten **Endrik Tamm** *29.8.1894 †2.2.1988 USA	
adjutant (enne I pataljoni adjutant)	leitnant **Jaan Kõks** *17.10.1913 †11.5.1975 Kanada	
staabi vastuvõtuohvitser	leitnant **Alfred Kütt** *25.3.1909 † juuli 1975 New York	
staabi vastuvõtuohvitser	leitnant **Luik**	
kohtuohvitser	**Elmar Reisenberg** *22.5.1906 †4.6.1988 Saksamaa	
kohtuohvitser (hiljem, enne rühmaülem)	leitnant **Johannes Paide** *17.1.1905 †16.4.1994 New York	
Kosujate kompanii ülem	leitnant **Robert Salong** *9.6.1908 †15.11.1992 USA	
Ohvitseride kasiino ülem	leitnant **Hans Tauts**	
13. kompanii (suurtükipatarei)		
ülem	kapten **Gustav Muutra** *29.12.1897 †1.4.1967 Inglismaa	
patareiohvitser	leitnant **Aleksander Margiste** *19.4.1908 †10.8.1988 Stockholm	
patareiohvitser	leitnant **August-Hermann Roone**	
I pataljon		
ülem	major **August Vask** (vt. rügemendiülem)	
ülem	kapten **Peeter Animägi** *3.4.1902 †9.5.1987 USA	

[143] Sai Permisküla lahingus haavata, saadeti Saksamaale ravile, 1946. aastal pääses Šveitsi, kus elas ka 1973. a.
[144] Langes lahingus.
[145] Langes lahingus.
[146] Langes lahingus.
[147] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 20 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele.
[148] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1945, mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele.
[149] 1944–1946 oli Karjalas sõjavangis, 2007. a. elas Tallinnas.
[150] 1944. a. langes Võrtsjärve ääres haavatuna vangi, jäi kadunuks.
[151] 1984. a. elas USA-s.

Väeosa ja ametikoht	Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht tagavarargt.
adjutant	leitnant **Jaan Kõks** (hiljem rügemendi adjutant, vt.)
II pataljoni ülem	major **Rudolf-Eduard Kukeste** *11.9.1894[152]
adjutant	leitnant **Aleksander Tärn**
III pataljoni ülem	kapten **Mart Piirsalu** *20.11.1902 †4.10.1981 USA
adjutant	leitnant **Verner Lukmann** *7.11.1913 †11.3.1961 New York
kompaniiülem	leitnant **Hugo Pajuri** †19.9.1944
kompaniiülem	leitnant **Mart Tarum** *22.11.1911 †10.2.1944 Eesti
kompaniiülem	leitnant **Hardu (?) Toomet** *13.10.1909 †22.4.2000 Eesti
IV pataljoni ülem (augustini)	kapten **Oskar Taalder** (vt. 6. piirikaitserügemendi II pataljon)
Tagavararügementi kuulusid veel:	
	leitnant **Vello Aaret** *17.4.1919 † oktoober 1973 Tallinn[153]
	major **Johannes Ein** *28.7.1900 †3.6.1966 USA
	major **Peeter Plado** *5.3.1889
	kapten **Arnu (Arnold) Nõmm** *29.4.1903
	kapten **Eduard Kukk**
sõjakirjasaatja	leitnant **Karl Eerme** *9.7.1905 †9.9.1975 Kanada
käsundusohvitser	leitnant **Emil Eerme** *8.3.1914 †17.4.2003 Toronto
	lipnik **Endel Kallas** *4.5.1921
	lipnik **Alfred Krinnal** *8.1.1911
	lipnik **Erik Liigand** *17.12.1913 †25.1.2003 Toronto
	lipnik **Paul Lips** *4.6.1907 † märts 1987 USA
	lipnik **Ervin Mägi** *1.11.1909 †1998[154]
	lipnik **Olaf Mägi** *12.1.1913 †19.2.1945 Rothenburg/Oberlausitz[155]
	leitnant **Vladimir Pähn** *22.11.1915
	lipnik **Ilmar Pung** *8.9.1915[156]
	lipnik **Jaan Purga** *27.1.1905 †27.11.2000 Pärnu[157]
	lipnik **Leo Raudsepp** *19.9.1907 †12.10.1969 Rootsi
pataljoni adjutant ja käsundusohvitser	leitnant **Aleksander Siitam** *16.9.1910 †14.11.2001 USA
	lipnik **Viktor Siren** *19.7.1913
	lipnik **Alfred Tanimäe** *16.6.1914[158]
	leitnant **Harri Kiisk** *4.3.1915 †20.9.1944 Viljandi[159]
rühmaülem	nooremleitnant **Ulrich Kallip** *7.11.1915[160]

[152] 1945. aastal oli Belgias Zedelghemi sõjavangide laagris.
[153] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt, 1948–1955 oli vangilaagrites Kasahhi NSV-s, sealhulgas Karaganda oblastis.
[154] 1944. a. läks Saksamaale, hiljem elas Kanadas.
[155] Langes rindel 20. Eesti SS-diviisi koosseisus.
[156] Pärast sõda kooliõpetaja Eestis.
[157] Elas pärast sõda Saksamaal, tuli 1990. aastatel Eestisse tagasi.
[158] 1949 läks Saksamaalt Austraaliasse, 1995. a. pöördus Eestisse tagasi. Valgetähe IV klassi ordeni kavaler.
[159] Suri haavadesse.
[160] Märtsis 1945 kuulus Neweklau SS-soomusgrenaderide kooli õpperühma D.

Väeosa ja ametikoht	**Auaste, nimi, eludaatumid ja surmakoht** tagavarargt.
rühmaülem	nooremleitnant **Leonhard Veski** *7.5.1910 †24.8.1983 Inglismaa
	nooremleitnant **Hendrik Kirik** *14.3.1913 †23.9.1977 Kanada
	nooremleitnant **Arvo Koppa** *28.10.1909
	leitnant **Jaan Kurg** *18.8.1906[161]
	nooremleitnant **Johannes Malm** *17.4.1905 † november 1985 USA
290. Eesti ehitus-pioneeripataljon (r. v.)[162]	
majandusülem (1.8.–30.10.1944)	
	leitnant (*Waffen-Untersturmführer*) **Elmar Ülper** *24.03.1904 †1988/1989 USA
1. Eesti ehitus-pioneeripataljon	
	lipnik **Aldo Vaharo** *23.03.1914 †16.09.1982 USA New Jersey
2. Eesti ehitus-pioneeripataljon	
ülem (augustis)	kapten **Utikas (Udikas)**
adjutant	leitnant **Arkadi Kasemets** *4.11.1907
kompaniiülem	leitnant **Oskar Kägu** *04.10.1898[163]
3. Eesti ehitus-pioneeripataljon	
	leitnant **Eljari**
4. Eesti ehitus-pioneeripataljoni ülem	
	leitnant **Johannes Loorits** *26.05.1901 †04.08.1955 Saksamaa
kompaniiülem	leitnant **Artur Kiiler** *16.12.1904
kompaniiülem (pärast 15.3.1944)	
	lipnik **Karl Freimuth** (enne 5. piirikaitserügemendi majandusülem, vt.)
rühmaülem	lipnik **Armin Kivilo** *16.03.1915
rühmaülem	lipnik **Emil Tammet** *30.07.1906
leitnant **Elmar-Emil Kobin** *29.7.1908[164]	
Politsei ehitus-pioneeri-pataljonides teenis veel:	
ühe pataljoni ülem	kapten **Vassili Villemson** *6.7.1901 †27.9.1992 USA

[161] Märtsis 1945 kuulus Neweklau SS-soomusgrenaderide kooli õpperühma D.
[162] Formeeriti 1943. a. sügisel Eesti venelastest, vabatahtlikest nõukogude sõjavangidest, osaliselt ka Punaarmeest Velikije-Luki all üle tulnud eestlastest jt. Oli 1943. a. politsei-vahipataljon, arvati 1944. a. ehitus-pioneeripataljonide hulka. Ülem oli sakslane kapten Vicenti, ohvitserid enamasti eestlased. *Toimetaja märkus*.
[163] Arreteeriti nõukogude julgeoleku poolt 1948, oli 1949–1956 vangilaagris Vorkutas.
[164] Teadaolevalt ainuke Kobini-nimeline, kes Eesti sõjaväes sai nooremleitnandiks. *Autori märkus*.